

У. С. Кошалеў Н. У. Кошалева Н. В. Байдакова

СУСВЕТНАЯ ГІСТОРЫЯ

НОВАГА ЧАСУ

XIX — пачатак XX ст.

НАПАЛЕОНАЎСЬКІЯ ВОЙНЫ ў 1805—1814 гг.

МАШТАБ 1:24 000 000 (у 1 см 240 км)

СУСВЕТНАЯ ГІСТОРЫЯ НОВАГА ЧАСУ

XIX — пачатак XX ст.

**Вучэбны дапаможнік
для 8 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай мовай навучання**

Пад рэдакцыяй доктара гістарычных навук
прафесара У. С. Кошалева

*Датушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск
Выдавецкі цэнтр БДУ
2018

Правообладатель Издательский центр БГУ

УДК 94(100)"18/19"(075.3)

ББК 63.3(0)53я72

К76

Пераклад на беларускую мову

В. Р. Ермаковіч, В. М. Іванова, Н. Г. Шчарбакавай

Рэцэнзенты:

кафедра гісторыі і грамадазнаўчых дысцыплін установы адукацыі
«Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна»
(кандыдат гістарычных навук, загадчык кафедры *Л. У. Гаўрылавец*);
настаўнік гісторыі вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай
установы адукацыі «Глыбоцкая раённая гімназія» *І. М. Шымко*;
доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі старажытнага
свету і сярэдніх вякоў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта *В. А. Фядосік*;
настаўнік гісторыі вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай
установы адукацыі «Гімназія № 56 г. Мінска» *П. М. Глэмбоцкі*

Кошалеў, У. С.

К76 Сусветная гісторыя Новага часу, XIX — пачатак XX ст. : вучэб. дапам. для
8-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / У. С. Кошалеў,
Н. У. Кошалева, Н. В. Байдакова ; пад рэд. У. С. Кошалева ; пер. на беларус. мову
В. Р. Ермаковіч, В. М. Іванова, Н. Г. Шчарбакавай. — Мінск : Выд. цэнтр БДУ,
2018. — 206 с. : іл.

ISBN 978-985-553-531-8.

УДК 94(100)"18/19"(075.3)

ББК 63.3(0)53я72

ISBN 978-985-553-531-8

© Кошалеў У. С., Кошалева Н. У., Байдакова Н. В., 2018

© Ермаковіч В. Р., Іваноў В. М., Шчарбакова Н. Г., пера-
клад на беларускую мову, 2018

© Афармленне. РУП «Выдавецкі цэнтр БДУ», 2018

Правообладатель Издательский центр БГУ

Як працаваць з вучэбным дапаможнікам

Шаноўныя васьмікласнікі!

У 8-м класе вы працягнеце вывучаць гісторыю Новага часу і пазнаёміцеся з другім перыядам гэтай гістарычнай эпохі, які ахоплівае XIX — пачатак XX ст. Пачынаецца ён напалеонаўскімі войнамі і завяршаецца Першай сусветнай вайной 1914—1918 гг.

Вучэбны дапаможнік складаецца з пяці раздзелаў: «Заходняя Еўропа», «Краіны Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі», «Расійская імперыя. Славянскія краіны», «Краіны Азіі і Афрыкі», «Першая сусветная вайна». Яны, у сваю чаргу, падзяляюцца на параграфы.

Уважліва азнаёміцеся з вучэбным дапаможнікам. Вы ўбачыце, што некаторыя словы і даты выдзяляюцца рознымі спосабамі. Асаблівым **тлустым шрыфтам** даюцца даты, якія варта запомніць, і новыя для вас тэрміны. Яны больш падрабязна тлумачацца ў «Слоўніку гістарычных тэрмінаў і паняццяў» у канцы вучэбнага дапаможніка. Інфармацыя, якая патрабуе асаблівай увагі, выдзеленая *светлым курсівам*, а імёны вядомых прадстаўнікоў Новага часу — *тлустым курсівам*. У канцы кожнага параграфа пададзеныя ключавыя словы, якія трэба запомніць. Умоўныя абазначэнні дапамогуць вам лепей арыентавацца ў вучэбным тэксце.

Успомніце

Пытанні, якія дазваляюць успомніць раней вывучанае і лепш засвоіць новы матэрыял

Вы даведаецеся

Вылучаецца галоўнае, што вы павінныя засвоіць з тэксту параграфа

Картограф

Заданні да карты (насценнай, у атласе па сусветнай гісторыі для 8-га класа) або картасхемы, змешчанай у вучэбным дапаможніку

42—43

Хрэстаматыя

Спасылкі на матэрыялы, змешчаныя ў выданні «Всемирная история Нового времени, XIX — начало XX в.: 9-й кл.: хрестоматия: пособие для учащихся учреждений общ. сред. образования с белорус. и рус. яз. обучения / сост., авт. метод. аппарата О. В. Забельникова; под ред. В. С. Кошелева» (Мозырь: Белый ветер, 2015)

Пошукавая дзейнасць

Заданні, якія патрабуюць прыцягнення дадатковых крыніц інфармацыі (даведнікаў, энцыклапедыяў, рэсурсаў сеткі інтэрнэт) або маюць творчы характар

Праекты і даследаванні

Прыкладныя тэмы для даследчых праектаў

**Гістарычная
даведка**

Цікавыя звесткі пра гістарычныя падзеі і асоб, вытрымкі з дакументаў, якія дапамогуць разабрацца ў тэме, што вывучаецца, дадатковая інфармацыя для цікаўных з пытаннямі і заданнямі

**Раім
абмеркаваць**

Матэрыял для абмеркавання ў класе

**Пытанні
і заданні**

Пытанні, на якія неабходна адказаць, каб замацаваць матэрыял, што вывучаецца

**Інтэрактыўныя
заданні**

Спасылкі на інтэрактыўныя заданні, якія дазваляюць правесці ведаў пры дапамозе смартфона ці планшэта

У пачатку кожнага раздзела ёсць рубрыка «Праекты і даследаванні». Яна ўключае заданні, якія выходзяць за межы зместу вучэбнага дапаможніка. Тэму праекта трэба выбіраць загадзя разам з аднакласнікамі ці настаўнікам, бо такія заданні разлічаны на працяглы час. У ходзе работы вам неабходна будзе самастойна праводзіць даследаванні, збіраць інфармацыю. Вы можаце пачаць уласны праект, а можаце аб'яднацца з аднакласнікамі ў пары ці групы.

Лепей запомніць найважнейшыя падзеі другога перыяду Новага часу вам дапаможа «Храналагічная табліца» ў канцы вучэбнага дапаможніка. Пры падрыхтоўцы дамашняга задання выкарыстоўвайце ілюстрацыі, картасхемы, схемы, графікі і табліцы. Выконвайце заданні адказна і старанна.

А ўсім тым, хто імкнецца пашырыць свой круггляд і ўдасканаліць ведаў, мы прапануем спіс дадатковай літаратуры. Ён стане для вас своеасаблівым кампасам у моры кніг па сусветнай гісторыі.

Шчыра жадаем вам поспехаў у вучобе!

§ 1. Уводзіны. Свет у XIX — пачатку XX ст.

1. Якія перыяды сусветнай гісторыі вам вядомыя? 2. Калі ўзнікла паняцце «Новы час»? Што яно значыць? 3. Як паўплывалі заходнееўрапейскія дзяржавы на краіны Усходу ў XVI—XVIII стст.? 4. Якія праблемы ў развіцці дзяржаў ранняга Новага часу вам удалося выявіць?

Чаму ў XIX ст. краіны Азіі і Афрыкі, г. зн. усходнія цывілізацыі, захавалі сваё традыцыйнае аблічча, а Заходняя Еўропа змянілася да непазнавальнасці? Што такое мадэрнізацыя? Якія праблемы хаваў у сабе навукова-тэхнічны прагрэс?

1. Агульная характарыстыка другога перыяду Новага часу. Другі перыяд Новага часу ахоплівае XIX — пачатак XX ст. Ён пачынаецца з напалеонаўскіх войнаў і заканчваецца Першай сусветнай вайной 1914—1918 гг. Гэты перыяд займае асаблівае месца ў сусветнай гісторыі.

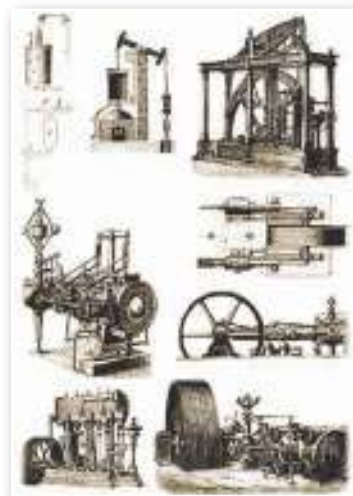
Стагоддзе надзей і расчараванняў. Гісторыя XIX ст. складаная і супярэчлівая. Яе маштабы здзіўляюць нас і сёння. Велізарны ўплыў на гэтае стагоддзе зрабіла Французская рэвалюцыя 1789—1799 гг. Менавіта пад лозунгам «Свабода, Роўнасць, Братэрства» разгортваліся асноўныя гістарычныя падзеі.

Доўгая чарада еўрапейскіх рэвалюцый сталася своеасаблівым працягам буржуазнай рэвалюцыі ў Францыі. У Еўропе фарміравалася новае буржуазнае грамадства.

Ідэалам XIX ст. стала *дэмакратыя*. Яна прадугледжвала адсутнасць прывілеяў і прызнанне народа крыніцай улады. Вальналюбныя мысляры лічылі дэмакратыю карысным сродкам супраць усіх грамадскіх напасцяў і хвароб. Але яна не здолела пакласці канец беднасці і галечы. Чалавек, які працаваў па найме, не быў цалкам вольны. Вострыя праблемы капіталістычнага грамадства прывялі да ўзнікнення сацыялістычнага руху.

Навука і тэхніка. XIX ст. вылучаецца надзвычайнымі дасягненнямі ў навуцы і тэхніцы. Яшчэ напрыканцы XVIII ст. пачаўся пераход да машынай вытворчасці — прамысловы пераварот. Многае з таго, што раней рабілі людзі, сталі вырабляць машыны. Прамысловы пераварот XIX ст. выліўся ў сапраўдную рэвалюцыю. Гэты працэс спярша ахапіў Еўропу, а затым пашырыўся на астатнія краіны свету.

У жыцці людзей адбыліся вялікія змены. Паступова чалавек вызваляўся ад улады стыхійных сіл прыроды. Нарадзілася ідэя панавання людзей над навакольным асяроддзем. Аднак у XIX ст. адмоўныя наступствы прамысловай рэвалюцыі

Паравыя машыны

Як вы ставіцеся да ідэі панавання чалавека над прыродай? Абгрунтуйце свой пункт погляду.

яшчэ не былі так відавочныя. У той час ніхто не мог нават меркаваць, што ў будучыні *навукова-тэхнічны прагрэс* прывядзе да паступовага разбурэння навакольнага асяроддзя і праблема яго аховы стане адной з най-

больш сур'ёзных для чалавецтва.

Кошт прагрэсу. У другой палове XIX ст. абвастрыліся супярэчнасці паміж найболей развітымі дзяржавамі. Пачалася барацьба за перадел свету. У яе былі ўцягнутыя Вялікабрытанія, Францыя, Расія, ЗША, Японія і іншыя капіталістычныя краіны. Яны ліхаманкава ўзбройваліся, удаस्कанальвалі старую і вынаходзілі новую зброю, стваралі ваенна-палітычныя блокі. Напачатку XX ст. Еўропа ператварылася ў велізарны ўзброены лагер. Канкурэнтная барацьба і супярэчнасці паміж вялікімі дзяржавамі прывялі да разбуральнай Першай сусветнай вайны 1914—1918 гг.

2. Народы свету і цывілізацыі ў XIX — пачатку XX ст. *Рост насельніцтва.* У найстаражытнейшыя часы і ў эпоху Сярэднявечча насельніцтва Зямлі расло вельмі марудна. Так, напрыклад, у 1000 г. на планеце жыло каля 265 млн чалавек — столькі ж, колькі ў сучасных Вялікабрытаніі, Францыі і Расіі, разам узятых. У XIX ст. тэмпы росту насельніцтва рэзка паскорыліся. Яно павялічылася з 900 млн да 1,5 млрд чалавек. Болей за ўсё людзей жыло ў Азіі, пераважна ў Індыі і Кітаі. Упершыню ў гісторыі колькасць насельніцтва асобных краін, рэгіёнаў і кантынентаў пачала расці за кошт еўрапейскай **эміграцыі** (перасялення). Каля 60 млн чалавек перасяліліся ў Паўночную і Паўднёвую Амерыку, Аўстралію і Паўднёвую Афрыку. Большая частка насельніцтва (90 %) займалася сельскай гаспадаркай, і толькі кожны дзясяты жыхар свету быў гараджанінам.

Краіна	Колькасць насельніцтва напачатку XIX ст., млн чал.	Колькасць насельніцтва напачатку XX ст., млн чал.
Вялікабрытанія	10,5	37
Германія	23	65
Іспанія	10,5	18,6
Расія	40	129,9
Францыя	27	38,5

Рост насельніцтва Еўропы ў XIX — пачатку XX ст.

Размяркуйце па ўзрастанні колькасныя звесткі ў калонках табліцы і вызначце краіны з найбольш высокімі паказчыкамі росту насельніцтва ў XIX ст.

Нараджэнне індустрыяльнай цывілізацыі. У XIX ст. адбыўся адзін з найбуйнейшых пераваротаў у гісторыі чалавецтва — традыцыйную аграрную цывілізацыю замяніла *індустрыяльная, або машынная, цывілізацыя*.

Вывучаючы гісторыю ў папярэдніх класах, вы паспелі пазнаёміцца з многімі цывілізацыямі. Нягледзячы на ўсе адрозненні, паміж імі было шмат агульнага. І аб'ядноўвала іх перш за ўсё тое, што асновай жыцця грамадства з'яўлялася сельская гаспадарка. Таму гэтыя цывілізацыі пачалі называць *аграрнымі*.

Усе багацці ў іх ствараліся з выкарыстаннем мускульнай сілы чалавека і жывёл. Прылады працы не змяняліся на працягу многіх стагоддзяў, а гаспадарка насіла натуральны характар. Прыродныя ўмовы істотна ўплывалі на жыццё і дзейнасць людзей. Рэлігія, звычаі і традыцыі вызначалі жыццёвы шлях чалавека ад нараджэння да самай смерці.

Краіны Азіі і Афрыкі, г. зн. усходнія цывілізацыі, і ў XIX ст. захоўвалі сваё традыцыйнае аблічча. Яны заставаліся шмат у чым такімі ж, як і стагоддзі таму. Дзяржава ажыццяўляла цэнтралізаваны кантроль над грамадствам. Улада кіраўнікоў была практычна неабмежаваная.

Толькі Заходняя Еўропа і Паўночная Амерыка змяніліся да непазнавальнасці, імкліва вырваўшыся наперад у сваім развіцці. Асновы *традыцыйнага грамадства* разбураліся ў іх пад уплывам навукова-тэхнічных дасягненняў і прамысловага перавароту. Абнаўленне тычылася ўсіх бакоў жыцця грамадства. Гэты працэс атрымаў назву **мадэрнізацыі**.

Характэрныя рысы мадэрнізацыі

Асновай індустрыяльнай цывілізацыі сталі капіталістычныя эканамічныя адносіны: *рынак, прыватная ўласнасць, канкурэнцыя, наёмная праца, імкненне да максімальнага прыбытку*.

У адрозненне ад чалавека традыцыйнай цывілізацыі, які быў упэўнены ў нязменнасці навакольнага свету і грамадства, еўрапеец лічыў неабходным кантраляваць і перайначваць рэчаіснасць. Невыпадкава для эпохі мадэрнізацыі характэрныя рэвалюцыі і шматлікія спробы пераўладкаваць свет гвалтоўным шляхам.

3. Каланіяльны падзел свету. У эпоху Новага часу характэрнай рысай заходнеёўрапейскай цывілізацыі стала *каланіяльная экспансія*. Дзяржавы феадальнай, а затым і капіталістычнай Еўропы праводзілі палітыку, скіраваную на захоп чужых тэрыторый, рабаўніцтва і вынішчэнне карэннага насельніцтва Амерыкі, Азіі і Афрыкі. Нават некалі магутныя і развітыя краіны Усходу ў XIX ст. ператварыліся ў калоніі і паўкалоніі еўрапейскіх дзяржаў. Еўропа стала ўладаркаю свету. Гісторыя яшчэ не ведала выпадку, калі адна цывілізацыя ўсталявала б кантроль над усімі іншымі. Толькі Японія вытрывала еўрапейскі націск. Яна здолела прыстасавацца да новых умоў, запазычыўшы ў еўрапейцаў многія іх дасягненні, і сама стала на шлях каланіяльнай экспансіі.

Такім чынам, XIX ст. займае асаблівае месца ў гісторыі не толькі Еўропы, але і ўсяго свету. Менавіта ў гэты час завяршыўся тэрытарыяльны падзел Азіі і Афрыкі. Гісторыя набыла сапраўды сусветны характар. Сучасныя сродкі сувязі і інфармацыі, а таксама шляхі зносін і транспартныя сродкі, што імкліва развіваліся, злучылі самыя аддаленыя куткі зямнога шара. Рашэнні, якія прымалі еўрапейскія палітыкі, прамыслоўцы і фінансісты, наўпрост уплывалі на лёсы азіяцкіх і афрыканскіх народаў.

Ключавыя словы: эміграцыя, мадэрнізацыя, Новы час, індустрыяльная цывілізацыя.

1. Патлумачце паняцце *Новы час* і пазначце яго перыядызацыю на «стужцы часу». З дапамогай слоўнікаў вызначце змест паняццяў *аграрная цывілізацыя, індустрыяльная цывілізацыя*.
2. Якія змены адбываліся ў жыцці грамадства ў эпоху стварэння індустрыяльнай цывілізацыі? Раскажыце пра іх.
3. Як складалася стасункі Еўропы з іншымі цывілізацыямі свету ў другі перыяд Новага часу? Выкажыце сваё меркаванне пра значэнне падзей, якія адбываліся ў той час.
4. Чаму краіны Азіі, Амерыкі і Афрыкі не здолелі супрацьстаяць еўрапейскай экспансіі?
5. Вызначце галоўнае адрозненне індустрыяльнага грамадства ад аграрнага.

Чаму словы «кошт прагрэсу» гучаць так сучасна? Калі гэта папярэджанне, то пра што? Калі заклік, то да чаго?

ЗАХОДНЯЯ ЕЎРОПА

У гісторыі Еўропы XIX ст. адзначанае шматлікімі палітычнымі рэвалюцыямі. Але ніводную з іх па маштабах і наступствах нельга параўнаць з рэвалюцыяй прамысловай, без якой цяжка ўявіць сабе еўрапейскую цывілізацыю.

Прамысловая рэвалюцыя суправаджалася імклівым ростам і развіццём гарадоў. Паводле тэмпаў прыросту насельніцтва Еўропа ў XIX ст. апырэджала іншыя рэгіёны свету. Колькасць насельніцтва за стагоддзе павялічылася ў два разы.

Прамысловых цэнтраў і гарадоў існавала іншая Еўропа. У пачатку XX ст. усё яшчэ жылі ў вёсках і займаліся сельскай гаспадаркай. Гэтая вельмі цяжкая праца знясілівала людзей. Зямлі ў многіх краінах сыходзілі ў гарады. Некаторыя назаўсёды пакідалі свае краіны і пераехалі ў Злучаныя Штаты Амерыкі. У гісторыю XIX—XX стст., мы найчасцей успамінаем прамысловыя рэвалюцыі і іх сацыяльныя зрухі, якія суправаджаліся вялікімі пераўтварэннямі. Падобныя падзеі не вартыя цывілізаванага чалавека іх не ўважліва вывучаюць, каб не дапусціць чарговага гра-

XIX — пачатку XX ст.: гісторыя ў асобах

айца.

прамысловая выстава ў Лондане.

ых сацыяльных пластоў еўрапейскага

Нараджэнне кінематографа.

§ 2. Заходняя Еўропа ў пачатку XIX ст.

Чаму Французскую рэвалюцыю XVIII ст. лічаць адной з найважнейшых падзей сусветнай гісторыі?

Пачатак XIX ст. прайшоў у кровапралітных войнах. Імператар французаў **Напалеон Банапарт** заваяваў амаль усе краіны Заходняй Еўропы, але «спатыкнуўся» аб Расію і не здолеў утрымаць пад сваім кантролем здабытыя тэрыторыі. Крах напалеонаўскай імперыі змяніў палітычную карту Еўропы і стаў прычынай стварэння новай сістэмы міжнародных адносін.

У чым прычыны вяртання рэспубліканскай Францыі да манархічнай формы кіравання? Што такое буржуазная манархія? Як змянілася карта Еўропы ў гады захопніцкіх войнаў Напалеона? Што ўяўляла сабой Венская сістэма міжнародных адносін?

1. Усталяванне дыктатуры Напалеона Банапарта і Першая імперыя ў Францыі.

У 1799 г. генерал Напалеон Банапарт здзейсніў у Францыі дзяржаўны пераварот, заявіўшы, што «рэвалюцыя скончаная». У краіне пачаўся паступовы пераход ад рэспублікі да імперыі. У снежні 1799 г. была прынятая новая канстытуцыя, паводле якой заканадаўчая ўлада стала поўнаасцю залежнай ад урада. Найвышэйшая выканаўчая ўлада перадавалася тром консулам (назва найвышэйшых урадавых асоб у Францыі ў першыя гады XIX ст.). Але толькі адзін з іх — Напалеон Банапарт — меў рэальную ўладу. Толькі яму належала права зацвярджаць законы, прызначаць міністраў, афіцэраў арміі і флоту, членаў мясцовай адміністрацыі, кіраваць унутранай і знешняй палітыкай. Ён меў больш улады, чым кароль паводле канстытуцыі 1791 г.

Абвешчаны першым консулам, Напалеон у 1802 г. зрабіў гэтую пасаду пажыццёвай, правёўшы «ўсенароднае» галасаванне. Перыяд з 1799 па 1804 г., калі ўлада знаходзілася ў руках консулаў, гісторыкі называюць *консульствам*.

Як вы думаеце, чаму «новыя багачы» падтрымлівалі Напалеона?

У **1804 г.** Банапарт перайшоў да манархічнай формы кіравання, абвясціўшы сябе «імператарам французаў». Яго падтрымалі не

толькі «новыя багачы» (нуварышы), што нажыліся падчас рэвалюцыі на пастаўках для арміі, але і сяляне, якія выкупілі землі дваран-эмігрантаў.

У гады кіравання Напалеона ажывілася эканоміка краіны. У Францыі будаваліся новыя дарогі, развіваўся гандаль. У інтарэсах буржуазіі Банапарт заснаваў дзяржаўны банк. У Парыжы адбылася першая выстава тэхнічных вынаходак, што выкарыстоўваліся ў прамысловасці. Галоўнаю сілай, на якую абапіраўся Напалеон, былі войскі. Таму вялікая ўвага ў імперыі надавалася пытанням арганізацыі французскай арміі, якой сучаснікі далі назву «Вялікая».

Напалеон на імператарскім троне.
Мастак Ж. А. Д. Энгр. Пачатак XIX ст.

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны і вызначце, якім чынам аўтар перадаў веліч асобы імператара.

Такім чынам, рэспубліканская Францыя вярнулася да манархічнай формы кіравання. Але ж гэта была асаблівая манархія — не феадальная, а буржуазная. **Буржуазная манархія** абараняла найперш інтарэсы класа буржуазіі, што сфарміраваўся ў той час.

2. Напалеонаўскія войны. Падчас прыходу да ўлады Напалеона ў 1799 г. Францыя ўжо знаходзілася ў стане вайны з Расіяй, Вялікабрытаніяй, Аўстрыяй, Турцыяй і іншымі дзяржавамі. Умацоўваючы сваё становішча ў краіне, Напалеон адначасова праводзіў агрэсіўную знешнюю палітыку. Асноўным кірункам гэтай палітыкі былі захопніцкія войны супраць еўрапейскіх манархаў. Перамога над аўстрыйскімі войскамі ў Паўночнай Італіі ў 1800 г. паклала пачатак панаванню Напалеона ў Еўропе. У 1805—1807 гг. ён разграміў Аўстрыю і Прусію, зневажальны мір вымушаная была падпісаць Расія. Наступныя пяць гадоў сталі часам росквіту напалеонаўскай імперыі, якая ўключала ўсе краіны Заходняй Еўропы, акрамя Англіі. Яна заставалася непрыступнай на сваім востраве.

Пакажыце на картасхемах на 1-м форзацы вучэбнага дапаможніка краіны, што перажылі ўварванне Напалеона ў 1805—1814 гг.

У эпоху *напалеонаўскіх войнаў* палітычная карта Еўропы кардынальна змянілася. Напалеон кроіў і перакройваў яе як хацеў. Чацвёра яго братоў сталі каралямі заваяваных краін Еўропы. Спыніла існаванне Свяшчэнная Рымская імперыя германскай нацыі. Яе імператар цяпер здавольваўся тытулам імператара Аўстрыі. А на тэрыторыі Паўднёвай і Заходняй Германіі 16 дзяржаў утварылі Рэйнскі саюз пад **пратэктаратам** Напалеона. З польскіх зямель, што раней належалі Прусіі, было створанае Варшаўскае герцагства. На народы заваяваных краін Еўропы вялізным цяжарам леглі напалеонаўскія паборы і **кантрыбуцыі**. Заваёўніцкая

палітыка Францыі выклікала нацыянальна-вызваленчыя рухі. Напрыклад, у акупаванай Іспаніі барацьба за вызваленне вылілася ў сапраўдную вайну за незалежнасць. Некалькі паўстанняў супраць французскіх акупантаў адбылося ў Італіі.

Разам з тым напалеонаўскія войны адыгралі не толькі адмоўную ролю. Прасоўванне Напалеона па Еўропе суправаджалася пашырэннем ідэй Французскай рэвалюцыі, адменаў феадальных прывілеяў, усталяваннем свабоды друку і грамадзянскай роўнасці. Нават аднаўленне старых парадкаў пасля развалу імперыі Напалеона Банапарта не магло перакрэсліць станоўчых вынікаў пераўтварэнняў.

Фатальнай памылкай Напалеона стаў напад на Расію, якая стаяла на шляху ўсталявання ўсёеўрапейскай *гегемоніі* (панавання, першыства). «Вялікая армія», якая складалася з «двадзяткі народаў» (у яе ўваходзілі прадстаўнікі ўсіх заваяваных народаў), была разгромленая. Перамога Расіі ў Айчыннай вайне 1812 г. спрыяла ўздыму вызваленчай барацьбы прыгнечаных народаў Еўропы. У ваенных паходах 1813—1815 гг. на баку Расіі выступілі нядаўнія саюзнікі напалеонаўскай Францыі — Аўстрыя і Прусія, а таксама Вялікабрытанія і Швецыя. На палях Еўропы зноў адбыліся крывавыя бітвы. Можна было б пазбегнуць гібелі сотняў тысяч людзей, а Напалеону — захаваць уладу ў Францыі. Аднак палітычная інтуіцыя пакінула яго. З нечуванай упартасцю імператар збіраў усё новыя і новыя сілы і працягваў бессэнсоўнае супраціўленне. У бітве пад Лейпцыгам, вядомай як «бітва народаў» (кастрычнік 1813 г.), Напалеон пацярпеў знішчальнае паражэнне. Загінула 70—80 тыс. салдат з яго 190-тысячнай арміі. Увесну **1814 г.** саюзныя войскі на чале з рускім імператарам Аляксандрам I увайшлі ў Парыж.

«*Сто дзён*» *Напалеона*. Паводле вырашэння манархаў краін-пераможцаў Напалеон быў адпраўлены ў ссылку на востраў Эльба (недалёка ад яго радзімы — Корсікі). Яму дазволілі мець невялікі флот і некалькі сотняў салдат. Аднак Напалеон імкнуўся да аднаўлення сваёй улады. Ён лічыў, што Францыя гатовая да яго вяртання. Напрыканцы лютага 1815 г. Напалеон са сваім нешматлікім войскам пакінуў Эльбу і праз некалькі дзён высадзіўся на французскім узбярэжжы. Насельніцтва з радасцю вітала імператара, урадавыя войскі пераходзілі на яго бок. 20 сакавіка Напалеон, не зрабіўшы ніводнага стрэлу, увайшоў у Парыж і зноў стаў на чале Францыі. Але пратрымаўся ён ва ўладзе ўсяго 100 дзён. Еўрапейскія краіны не жадалі зноў прызнаваць панаванне Напалеона. Пачаліся ваенныя дзеянні паміж знясіленай Францыяй і кааліцыяй еўрапейскіх манархаў, у якой вырашальную ролю адыгрывалі Вялікабрытанія і Прусія.

У бітве пры Ватэрлоа пад Бруселем 18 чэрвеня 1815 г. французская армія была разгромленая англа-галадска-прускімі войскамі. З абодвух бакоў загінула каля 50 тыс. чалавек. Нядаўні валадар Еўропы здаўся ў палон англічанам.

Саюзнікі захавалі Напалеону жыццё, але пазбавілі яго імператарскага тытула і адправілі ў ссылку на маленькі востраў Святой Алены ў Атлантычным акіяне. Так

Бітва пры Ватэрлоа. Мастак У. Сэдлер. Першая палова XIX ст.

На падставе ілюстрацыі складзіце міні-апавяданне пра бітву пры Ватэрлоа.

скончылася напалеонаўская авантура, што каштавала адной толькі Францыі больш за мільён чалавечых жыццяў. Усяго ж у эпоху напалеонаўскіх войнаў у Еўропе загінула каля 4 млн чалавек.

3. Венскі кангрэс. У верасні **1814 г.** прадстаўнікі ўсіх еўрапейскіх дзяржаў з'ехаліся на *Венскі кангрэс*, які доўжыўся да чэрвеня **1815 г.** Краіны — удзельніцы кангрэса прыступілі да абмеркавання пасляваеннага ўладкавання Еўропы і падзелу напалеонаўскай імперыі. Рашэнні, прынятыя ў Вене, леглі ў аснову новага міжнароднага парадку, які атрымаў назву «*Венская сістэма*», і заставаліся ў сіле аж да Крымскай вайны сярэдзіны XIX ст.

Пасляваенныя межы і дзяржаўнае ўладкаванне пераможцы вызначалі на падставе прынцыпаў легітымизму (аднаўленне «законных» правоў ранейшых манархаў, што страцілі свае ўладанні), балансу сіл і ўзнагароды пераможцаў.

Францыя здолела захаваць статус вялікай дзяржавы на чале з адноўленай на троне дынастыяй Бурбонаў. Пераможцы прызналі ўсе пераўтварэнні, здзейсненыя ў краіне ў гады рэвалюцыі і імперыі, і ўсталявалі межы Францыі па стане на 1792 г. Гэта быў вялікі поспех французскай дыпламатыі, асабліва з улікам таго, што Аўстрыя і Прусія выношвалі планы максімальнага аслаблення і нават падзелу Францыі.

Еўропа ў 1815 г.

Замест Свяшчэннай Рымскай імперыі ствараўся Германскі саюз з 39 дзяржаў, сярод якіх найбуйнейшымі былі Аўстрыя і Прусія. Усе ўдзельнікі вызвалення Еўропы атрымалі «ўзнагароду». Да Расіі адышла большая частка Варшаўскага герцагства пад назваю Каралеўства Польскага. Прусіі дасталіся багатыя і эканамічна развітыя Рэйнская вобласць і Вестфалія, а таксама заходнія польскія землі, Аўстрыі — італьянскія вобласці Ламбардыя і Венецыя, Швецыі — Нарвегія. Вялікабрытанія атрымала востраў Мальта і былыя галандскія калоніі — востраў Цэйлон і Капскую зямлю на поўдні Афрыкі.

«Каралеўскі пірог», або Падзел Еўропы
падчас Венскага кангрэса.
Карыкатура XIX ст.

Кіраўнікоў (або іх прадстаўнікоў)
якіх дзяржаў адлюстравалі мастак
у такім выглядзе? Чаму?

4. Стварэнне Свяшчэннага саюза. Вядучыя еўрапейскія дзяржавы імкнуліся захаваць палітычную раўнавагу ў Еўропе і непакіснасць тагачасных **рэжымаў**, зберагчы Еўропу ад рэвалюцый і войнаў. З гэтай мэтай «ў імя рэлігіі» імператары Расіі і Аўстрыі, а таксама кароль Прусіі ў верасні **1815 г.** заключылі «Свяшчэнны саюз манархаў і народаў».

Пазней да Саюза далучыліся іншыя еўрапейскія дзяржавы. Яго арганізатары абяцалі захоўваць Венскую сістэму міжнародных адносін усімі сродкамі — ад прапаганды міру да вайскавай **інтэрвенцыі**. Па сутнасці, вялікія дзяржавы прысвоілі сабе права ўмешвацца ва ўнутраныя справы іншых дзяржаў. Так і адбывалася ў далейшым — у перыяд еўрапейскіх рэвалюцый 1820—1840-х гг. Свяшчэнны саюз падтрымліваў мір у агульнаеўрапейскім маштабе на працягу 40 гадоў. Але спыніць рэвалюцыйны і *нацыянальна-вызваленчы рух* ён не здолеў.

12—13

Ключавыя словы: буржуазная манархія, напалеонаўскія войны, пратэктарат, кантрыбуцыя, Венскі кангрэс, Венская сістэма, рэжым, інтэрвенцыя, Напалеон Банапарт.

1. Раскажыце, як у Францыі ажыццяўляўся пераход ад рэспубліканскай да манархічнай формы кіравання.
2. Складзіце схему «Найбуйнейшыя бітвы ў Еўропе ў 1800—1815 гг.». Зрабіце вывад пра ўплыў напалеонаўскіх войнаў на еўрапейскую гісторыю.
3. Запоўніце табліцу «Тэрытарыяльныя змены, выкліканыя рашэннямі Венскага кангрэса». Вызначце характар гэтых змен.

Краіны-пераможцы	Тэрыторыі, атрыманыя паводле рашэння Венскага кангрэса

4. Патлумачце, якім чынам звязаныя між сабой рашэнні Венскага кангрэса і стварэнне Свяшчэннага саюза.
5. Складзіце гістарычны партрэт Напалеона Банапарта.

Напярэдадні паходу «Вялікай арміі» ў Расію адзін з міністраў папярэджаў Напалеона: «Ваша міласць, я вас малю, у імя Францыі, у імя Вашай славы, у імя Вашай і нашай бяспекі ўкладзіце меч у ножны, успомніце пра Карла XII».

Ад якой небяспекі хацеў засцерагчы Напалеона міністр?

§ 3. Асноўныя рысы эканамічнага развіцця

1. Растлумачце значэнне паняццяў «капіталізм», «фабрыка», «прамысловая рэвалюцыя», «прыватная ўласнасць», «прагрэс». 2. Што з'яўляецца рухальнай сілай капіталізму?

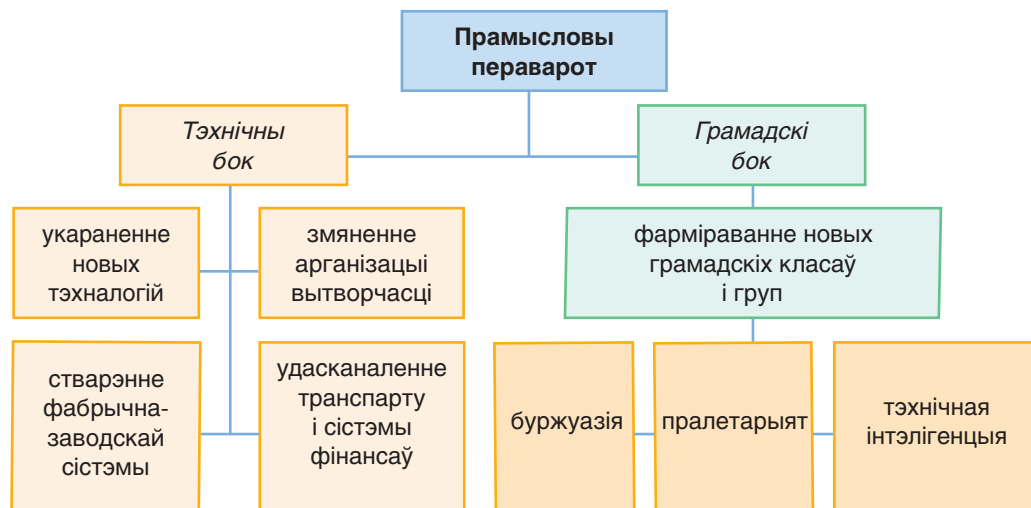
Асноўны кірунак эканамічнага развіцця Еўропы ў XIX ст. вызначыла прамысловая рэвалюцыя. Яна стала адной з найвялікшых з'яў сусветнай гісторыі. Значэнне гэтага перавароту ў такой ступені вялікае, што яго параўноўваюць з неалітычнай рэвалюцыяй, якая ператварыла паляўнічых і збіральнікаў у земляробаў і рамеснікаў і прывяла да з'яўлення найстаражытнейшых цывілізацый. Прамысловая рэвалюцыя змяніла аблічча Еўропы, ператварыўшы яе з аграрнай у індустрыяльную. Але адначасова яна паспрыяла праявам «цывілізаванага варварства»: стварэнню жahlівых прылад вайны і разбурэння, нанясенню непараўнай шкоды навакольнаму асяроддзю.

Якія складанасці і праблемы спадарожнічаюць пераходу ад рамесна-мануфактурнай ступені прамысловай вытворчасці да машыннай? Як прамысловы пераварот паўплываў на развіццё сельскай гаспадаркі? Якім чынам навукова-тэхнічныя дасягненні гэтага часу ўздзейнічалі на лад жыцця людзей? Чаму ў жыцці грамадства паўсталі новыя праблемы?

1. Прамысловая рэвалюцыя і яе наступствы. Прамысловая рэвалюцыя (або прамысловы пераварот) уяўляла сабой працяглы і складаны працэс пераходу ад рамесна-мануфактурнай ступені матэрыяльнай вытворчасці да машыннай з усімі сацыяльнымі і эканамічнымі наступствамі, што вынікалі з гэтага.

Рэвалюцыя прывяла да дэмакратызацыі дзяржаўнага і грамадскага жыцця, да ўзнікнення **прафсаюзаў** і здзяйснення сацыяльных рэформаў, да пашырэння выбарчых правоў насельніцтва, да барацьбы працоўных, жанчын, нацыянальных меншасцяў за свае правы, да паступовага ўздыму ўзроўню і якасці жыцця ў еўрапейскіх краінах і інш.

Прамысловая рэвалюцыя

Раскажыце пра прамысловую рэвалюцыю паводле плана: а) уласцівыя рысы; б) тэхнічныя вынаходкі, што дазволілі яе ажыццявіць; в) сацыяльныя наступствы.

2. Тэхнічны прагрэс у прамысловасці і сельскай гаспадарцы. Працэс ператварэння Еўропы аграрнай у Еўропу прамысловую, або індустрыяльную, атрымаў назву **індустрыялізацыі**. Гэты працэс насіў рэвалюцыйны характар, бо суправаджаўся радыкальнымі зменамі ў жыцці людзей і грамадства.

Прамысловае развіццё. Першай краінай, што ажыццявіла пераход да сучаснай прамысловасці і эканамічнага росту, была Вялікабрытанія. Ужо ў другой палове XVIII ст. яна з'яўлялася вядучай гандлёвай і фінансавай дзяржавай свету, таму ў ёй склаліся найбольш спрыяльныя эканамічныя і палітычныя ўмовы для прадпрымальніцкай дзейнасці. У 1850—1860-я гг. Вялікабрытанія дасягнула піка эканамічнай магутнасці.

Наступнай еўрапейскай краінай, якую ахапіла прамысловая рэвалюцыя, стала Бельгія. Тут пераўтварэнні ў галіне прамысловасці і эканомікі пачаліся ў 1820—1830-я гг. У Францыі індустрыяльны прагрэс спярша адбываўся больш павольна. Развіццё цяжкай

Пакажыце на карце свету краіны, што сталі на шлях індустрыяльнага развіцця раней за іншыя. Як гэта паўплывала на іх становішча ў свеце?

прамысловасці (вытворчасці машын) ішло з адставаннем. Больш інтэнсіўна эканоміка Францыі пачала развівацца ў другой палове XIX ст.

У Германіі працэс індустрыялізацыі стрымлівала палітычная раздробленасць. Пасля аб'яднання краіны ў 1871 г. становішча змянілася ў лепшы бок. Сэрцам германскай эканомікі стаў прамысловы цэнтр Рур. Менавіта тут, на металургічных заводах фабрыканта Крўпа, стваралася індустрыяльная моц Германіі. Тут жа распачалася вытворчасць зброі вялікай разбуральнай сілы.

Бельгія, Германія, Францыя і Швейцарыя дагналі ў сваім прамысловым развіцці Вялікабрытанію ў 1870-я гг. Двума дзесяцігоддзямі пазней Германія ўжо займала галоўнае месца ў свеце ў хімічнай прамысловасці і вытворчасці электратэхнікі. У тыя ж гады сур'ёзнымі канкурэнтамі капіталістычных краін Еўропы станавіліся Злучаныя Штаты Амерыкі і Японія.

Аднак не паўсюль індустрыялізацыя ішла такімі хуткімі тэмпамі. У Італіі, Партугаліі, Іспаніі, Аўстра-Венгрыі, на Балканах і ў Расіі прамысловасць развівалася вельмі марудна. Гэтыя краіны ўсё яшчэ заставаліся пераважна аграрнымі.

Сваімі поспехамі індустрыялізацыя шмат у чым абавязаная навуцы. У той жа час і прамысловая рэвалюцыя спрыяла **навукова-тэхнічнаму прагрэсу**, усяляк стымулю-

Машынабудаўнічы завод Борзіга ў Берліне.
Мастак К. Э. Бірман. Сярэдзіна XIX ст.

Як вы лічыце, чаму аўтар карціны абраў менавіта такі краявід?

Лабараторыя Юстуса фон Лібіха ў Гісене. Малюнак сярэдзіны XIX ст.

Даведайцеся з дадатковых крыніц інфармацыі, чым была карысная дзейнасць супрацоўнікаў гэтай лабараторыі.

ючы вынаходніцкую дзейнасць. Адкрыцці еўрапейскіх вучоных у галіне электрычнасці і вынаходства рухавіка ўнутранага згарання прывялі да стварэння электратэхнічнай і аўтамобільнай прамысловасці. Многія навукова-тэхнічныя дасягненні (радыё, тэлефон, кінематограф і інш.) непасрэдна ўплывалі на жыццё людзей.

Развіццё сельскай гаспадаркі. Прамысловы пераварот моцна паўплываў на развіццё сельскай гаспадаркі. Хоць і не такімі хуткімі тэмпамі, як у прамысловасці, у ёй таксама адбываліся важныя змены, што ўвайшлі ў гісторыю пад назвай **аграрнай рэвалюцыі**.

У XIX ст. у Еўропе значна павялічылася плошча зямель, што апрацоўваліся, і іх урадлівасць. Моцна ўплывалі на сельскую гаспадарку навука і тэхніка. На працягу стагоддзя паступова ўкараняліся разнастайныя тэхнічныя новаўвядзенні: сеялкі, вынайзеныя англічанамі ў XVIII ст., жніўкі, касілкі, сенаразбівалкі і г. д. Увесь час удасканальваліся металічны плуг і паравая малатарня, што атрымала вялікае пашырэнне

Пакажыце на карце на с. 3 атласа найбольш развітыя ў прамысловым плане краіны Еўропы ў XIX — пачатку XX ст. Свой адказ падмацуйце прыкладамі. Выкарыстоўвайце ўмоўныя абазначэнні (легенду) карты.

ў другой палове XIX ст. Аднак не варта перабольшваць ступень механізацыі сельскай гаспадаркі. Укараненне новых машын ажыццяўлялася марудна. У некаторых рэгіёнах Еўропы састарэлыя, прымітыўныя прылады працы захаваліся да сярэдзіны XX ст.

3. Змены ў сацыяльнай структуры еўрапейскага грамадства. Нарастанне супярэчнасцяў.

Прамысловая рэвалюцыя суправаджалася паскораным ростам насельніцтва і гарадоў, шырокамаштабнай міграцыяй людзей, з'яўленнем новых сацыяльных праблем і супярэчнасцяў.

Надзвычай абвастрыліся адносіны паміж прадпрымальнікамі і рабочымі, якія ў пачатковы перыяд індустрыялізацыі цяпелі бязлітасную эксплуатацыю. Напрыклад, у Лондане — сталіцы найбагацейшай краіны свету — знаходзіліся самыя ўбогія трушчобы Еўропы, населеныя працоўнымі людзямі.

Не дзіўна, што ўсё XIX ст. у Заходняй Еўропе прайшло пад знакам барацьбы працоўных за паляпшэнне жыццёвых умоў. Яна пачалася са стыхійных выступленняў англійскіх рабочых супраць выкарыстання машын у вытворчасці. Гэтыя хваляванні набылі сур'ёзны размах, у выніку чаго разбурэнне машын было аб'яўлена злачынствам, якое караецца смерцю. Да пачатку XX ст. барацьба еўрапейскага пралетарыяту стала больш арганізаваная. З'явіліся прафсаюзы і палітычныя партыі.

4. Пераход ад свабоднага гандлю да манополіі. Напрыканцы XIX ст. у эканамічным развіцці перадавых краін Еўропы і Амерыкі адбыліся істотныя зрухі. Развіццё капіталізму ў яго класічнай форме завяршылася. Пачаўся пераход да *манапалістычнага капіталізму*.

Менавіта ў гэты перыяд узніклі вялікія фінансавыя і прамысловыя карпарацыі (*акцыянерныя кампаніі*). Каб пазбегнуць канкурэнцыі, буйныя прамыслоўцы дамаўляліся аб колькасці прадукцыі, якую выраблялі, дзялілі між сабой рынкі збыту, штучна падтрымлівалі высокія цэны на тавары. У выніку ўзніклі розныя формы аб'яднання прадпрыемстваў: картэлі, сіндыкаты, трэсты, канцэрны.

Тып аб'яднання	Характарыстыка
Картэль	Аб'яднанне прадпрыемстваў, якія захоўвалі прамысловую і фінансавую незалежнасць, але дамаўляліся аб цэнах, падзеле рынкаў збыту, рэгуляванні аб'ёмаў вытворчасці і інш.
Сіндыкат	Аб'яднанне з мэтай супольнага збыту прадукцыі
Трэст	Поўнае аб'яднанне ўласнасці для супольнай вытворчасці і збыту прадукцыі
Канцэрн	Аб'яднанне трэстаў або буйных прадпрыемстваў

Манапалістычныя аб'яднанні

Прамысловая або фінансавая **карпарацыя** становілася **манаполіяй** у тым выпадку, калі дасягала першынства ў той ці іншай галіне вытворчасці. Манапалістычныя аб'яднанні дабіваліся ад урада ўвядзення высокіх мытных тарыфаў на замежныя вырабы. **Пратэкцыянізм**, што выцесніў палітыку свабоднага гандлю, прывёў у 1890-х гг. да сапраўдных «мытных войнаў» паміж некаторымі дзяржавамі.

Вынікам канцэнтрацыі і манапалізацыі вытворчасці стала канцэнтраванне капіталу ў банкаўскай справе. Буйныя банкі паглыналі драбнейшыя і слабейшыя, пашыралі свой уплыў на прамысловасць, транспарт, гандаль і сферу паслуг, становіліся саўладальнікамі прадпрыемстваў, а часам і цэлых галін прамысловасці. У выніку канкурэнтнай барацьбы ўтварыліся магутныя фінансавыя цэнтры, што імкнуліся да лідарства ў эканамічным жыцці краіны. Узнікла *фінансавая алігархія*, якая мела да таго ж вялізныя магчымасці палітычнага кантролю. Фінансавая-прамысловую алігархію ў ЗША ўвасаблялі сем'і Ракфелераў (нафта), Морганаў (фінансы), Карнегі (сталё). У Германіі алігархамі сталі В. Сіменс (электратэхнічная прамысловасць), А. Тысен і Ф. Круп (металургічная прамысловасць).

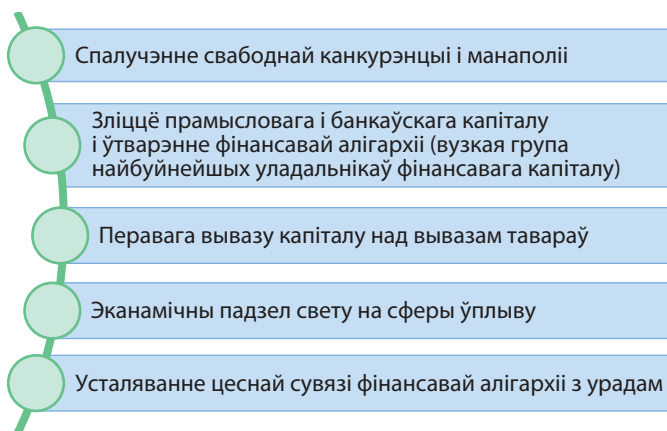
Аднак перарастанне капіталізму свабоднай канкурэнцыі ў манапалістычны капіталізм не ліквідавала асноўную хваробу рынковых адносін — **эканамічныя крызісы**. Іх прычына палягала ў імкненні прадпрыемальнікаў да атрымання найбольшага прыбытку. З гэтай мэтай яны ўвесь час павялічвалі вытворчасць тавараў. Аднак непазбежна надыходзіў момант, калі нейкіх тавараў на рынку збіралася болей, чым магло быць прададзена. У гэтым выпадку іх вытворчасць скарачалася, а часам і зусім спынялася, і развіццё эканомікі нібы замірала або істотна запавольвалася. Але адразу

Біржа па набыцці
і продажы каштоўных
папер у Парыжы.
Малюнак XIX ст.

як аднаўляўся пакупніцкі попыт на тавары, вытворчасць ажывала і пачынала расці. Новы ўздым вытворчасці веў да новага крызісу. Такім чынам, эканамічны крызіс — працэс спаду эканамічнага росту, выкліканы парушэннем прапарцыянальнага развіцця эканомікі.

Напачатку XX ст. эканамічныя крызісы сталі яшчэ часцейшымі і больш разбуральнымі. Панаванне манаполій прывяло да абвастрэння канкурэнтнай барацьбы за захоп калоній, рынкаў збыту тавараў і крыніц сыравіны. Этап развіцця капіталізму, што характарызаваўся ўзнікненнем і панаваннем манаполій, а таксама абвастрэннем барацьбы за эканамічны і тэрытарыяльны падзел свету, увайшоў у гісторыю пад назвай **імперыялізму**.

Прыметы імперыялізму

Ключавыя словы: прафсаюз, індустрыялізацыя, навукова-тэхнічны прагрэс, аграрная рэвалюцыя, карпарацыя, манаполія, пратэкцыянізм, эканамічны крызіс, імперыялізм.

1. Дайце азначэнне паняццяў *індустрыялізацыя, манаполія, пратэкцыянізм, імперыялізм*. Якая сувязь існуе паміж гэтымі паняццямі?
2. Пакажыце на прыкладах уплыў прамысловай рэвалюцыі на ўсе бакі жыцця людзей і грамадства.
3. Чаму прамысловую рэвалюцыю параўноўваюць з неалітычнай рэвалюцыяй?
4. Як змянілася роля навукі ў эпоху прамысловай рэвалюцыі?
5. У чым заключаліся прычыны паскоранага росту насельніцтва і гарадоў у гэты час?
6. Прааналізуйце звесткі табліцы «Удзельны ўнёсак найбуйнейшых краін у сусветную прамысловую вытворчасць».

Краіны	1860 г., %	1913 г., %
Вялікабрытанія	36	14
Францыя	12	6
ЗША	17	36
Германія	16	16
Астатні свет	19	28

Якія высновы можна зрабіць на падставе прыведзеных статыстычных звестак?

З'яўленне чыгуначных шляхоў зносіў не адразу было прыхільна прынятае сучаснікамі. Вось вытрымка з пратэсту, апублікаванага ў адной з англійскіх газет: «У Англіі... птушкі будуць забітыя дымам, у кароў малако сапсуецца і скісне... коні вымруць, пасевы фермераў будуць выпаленыя іскрамі, што падаюць з лакаматываў; паветра будзе атручанае пахам, які ідзе ад машыны; скаціна, што пасвіцца на палях, памрэ ад страху, пачуўшы гэтыя мяззотныя гукі і свіскі».

Патлумачце, чаму з'яўленне чыгуначных шляхоў зносіў выклікала ў сучаснікаў такі пратэст. Ці спраўдзіліся меркаванні, апублікаваныя ў англійскіх газетах таго часу?

§ 4. Вялікабрытанія ў XIX — пачатку XX ст.

1. Калі пачалося фарміраванне парламенцкай манархіі? 2. У якой краіне і калі пачалася прамысловая рэвалюцыя? У чым заключаецца яе сутнасць? 3. Патлумачце значэнне паняццяў «парламенцкая дзяржава», «рэформа», «каланіяльная імперыя».

Англія выйшла пераможцай з упартай барацьбы, якую вяла супраць Францыі з канца XVIII ст. Аднак, знішчэная войнамі, краіна сутыкнулася з істотнымі эканамічнымі цяжкасцямі.

Як можна без кровапраліцця вырашаць праблемы, якія паўстаюць у дзяржаве? Якія перавагі мае палітыка рэформаў? Калі і як узніклі прафесійныя саюзы? Чаму Вялікабрытанія ператварылася ў імперыю?

1. Эканамічнае развіццё. Толькі ў 1820-я гг. Англія ўвайшла ў перыяд устойлівага прамысловага ўздыму. Імкліва развівалася тэкстыльная вытворчасць, заўважных

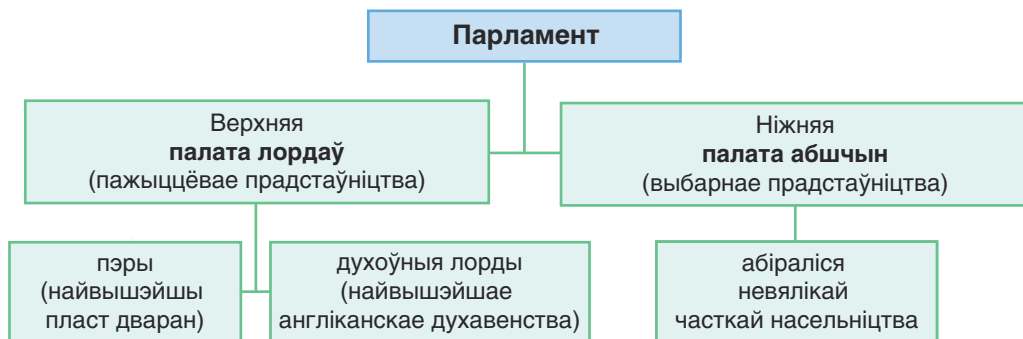
поспехаў дасягнула цяжкая прамысловасць. У 1810—1830-я гг. вытворчасць металу вырасла з 250 да 680 тыс. тон. У 1825 г. першая чыгунка злучыла гарады Стоктан і Дарлінгтан, а праз пяць гадоў — найбуйнейшыя прамысловыя цэнтры краіны Ліверпуль і Манчэстэр. З таго часу сетка чыгунак у Англіі ўвесь час расла. Гэта таксама станоўча паўплывала на эканоміку: вырабленыя брытанскай прамысловасцю тавары значна хутчэй перавозіліся па краіне, дастаўляліся ў марскія парты. У дзяржаўную казну паступала больш даходаў ад гандлю.

У 1830—1840-я гг. у Англіі завяршыўся прамысловы пераварот — машыны выцеснілі ручную працу. Пачалося хуткае развіццё капіталізму. Характэрнай рысай эканамічнага ўздыму быў паскораны рост цяжкай прамысловасці, машынабудавання і караблебудавання. У 1840 г. Англія вырабляла 45 % усёй прамысловай прадукцыі. Сёння гэтая лічба выглядае проста фантастычнай: амаль палова ўсіх тавараў свету выпускалася ў параўнальна невялікай краіне.

2. Дзяржаўны лад. Напачатку XIX ст. у Вялікабрытаніі склалася канстытуцыйная, або парламенцкая, манархія. Асноўны змест гэтай формы дзяржаўнага ладу выяўляў прынцып: «Кароль уладарыць, але не кіруе». Рэальная ўлада перайшла да парламента, які складаўся з прадстаўнікоў буржуазных партый. Партыя, якая атрымлівала большасць месцаў у палаце абшчын, фарміравала ўрад, або кабінет міністраў, на чале з прэм’ер-міністрам. Урад і судзі былі незалежныя ад караля. Міністры трымалі адказ толькі перад парламентам.

У Англіі існавала дзве партыі — торы і вігі. Партыя *торы* абараняла інтарэсы буйных землеўласнікаў і вышэйшага духавенства, а *вігаў* — буйной гандлёвай і фінансавай буржуазіі. У сярэдзіне XIX ст. на іх аснове склаліся адпаведна Кансерватыўная і Ліберальная партыі.

На 1815 г. выбарчым правам карысталіся толькі 160 тыс. чалавек з амаль 20-мільённага насельніцтва. Права голасу не мелі рабочыя і многія прадстаўнікі

Дзяржаўны лад у Англіі

прамысловай буржуазіі. Невялікія гарадкі, што абязлюдзелі на той час, па-ранейшаму маглі пасылаць у палату дэпутатаў сваіх прадстаўнікоў. Гэтым так званым «гнілым мястэчкам» належала палова месцаў у парламенце, прытым галасамі выбаршчыкаў у такіх гарадках кіраваў гаспадар зямлі — лендлорд. Выбарчая сістэма састарэла і вымагала рэфармавання.

Таму амаль уся першая траціна XIX ст. у Англіі прайшла пад знакам руху за ўсеагульнае выбарчае права і парламенцкую рэформу. Асноўнымі формамі барацьбы сталі дэманстрацыі і масавыя мітынгі. Актыўнымі ўдзельнікамі руху былі рабочыя, што змагаліся за павышэнне зароботнай платы і паляпшэнне ўмоў працы. Асцерагаючыся рэвалюцыйнага выбуху, улады пайшлі на саступкі. У 1824 г. яны адмянілі закон, які забараняў працоўныя саюзы. Пасля гэтага ў Англіі пачалі стварацца **трэд-юніёны** — прафесійныя саюзы, што мелі на мэце абарону інтарэсаў рабочых.

У 1830 г. да ўлады прыйшла партыя вігаў, якая падрыхтавала законапраект аб парламенцкай рэформе. Нягледзячы на ўпартасць супраціўленне лендлордаў у абедзвюх палатах парламента, Біль аб рэформе быў прыняты. *Парламенцкая рэформа 1832 г.* скарачала прывілеі палаты лордаў, пазбаўляла права прадстаўніцтва большасць «гнілых мястэчак». Месца ў парламенце атрымлівалі толькі буйныя прамысловыя цэнтры. Аднак высокі маёмасны ценз (абмежаванне ў правах) пазбаўляў выбарчых правоў рабочых і дробных уласнікаў. Ніжэйшыя пласты насельніцтва не маглі трапіць у парламент. Захоўвалася адкрытае галасаванне, што дазволіла лендлордам па-ранейшаму ўплываць на вынік выбараў. Выбарчая рэформа 1832 г. забяспечыла перавагу ў парламенце прамысловай буржуазіі.

3. Рабочы рух. Чартызм. У 1834 г. быў прыняты *закон аб бедных*. Паводле гэтага закона спецыяльны падатак, які спаганяўся з прадпрымальнікаў на карысць бедных, адмяняўся. Усе, хто жыў у нястачы, накіроўваліся ў работныя дамы, умовы жыцця ў якіх мала чым адрозніваліся ад турэмнага зняволення. Праца да знямогі і галеча былі лёсам значнай часткі беднага люду Вялікабрытаніі. Маламаёмныя пласты насельніцтва лічылі, што менавіта іх прадстаўнікі ў парламенце здолеюць нешта змяніць у лепшы бок.

Гэтыя спадзяванні спарадзілі масавыя рабочыя рухы 1830—1850-х гг. за выбарчую рэформу — *чартызм* (ад анг. *charter* — грамата, хартыя).

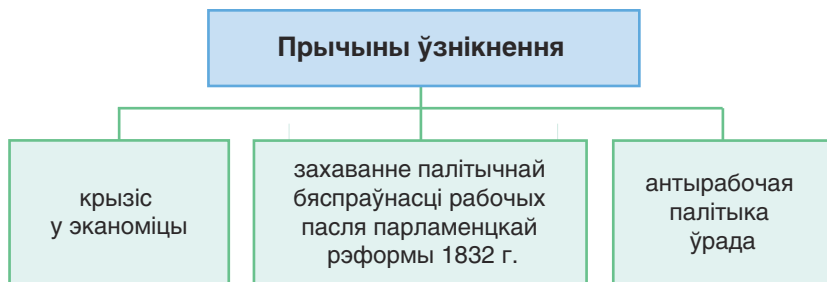
Якія групы насельніцтва атрымлівалі новыя магчымасці для ўмацавання свайго становішча ў Англіі ў сувязі з узнікненнем трэд-юніёнаў?

Членскі білет трэд-юніёна
рабочых газавых заводаў.
Канец XIX ст.

28—29

Прычыны ўзнікнення чартызму

У 1838 г. чартысты апублікавалі «Народную хартыю» — праект увядзення ўсеагульнага выбарчага права для мужчын. Першую петыцыю (прашэнне) аб «Народнай хартыі» падпісалі больш за 1 млн чалавек. Яна была дастаўленая ў парламент,

Выкарыстоўваючы карту на с. 4 атласа, раскажыце, дзе і чаму адбываліся масавыя выступленні рабочых.

але палата абшчын адхіліла яе. Той жа лёс чакаў яшчэ дзве петыцыі. І кожны раз, калі парламент адхіляў іх, краіну ахоплівалі дэманстрацыі, мітынгі, стачачны рух. Улады адказвалі рэпрэсіямі і арыштамі кіраўнікоў чартыстаў.

Большасць чартыстаў былі прыхільнікамі негвалтоўных метадаў барацьбы. Але некаторыя выступалі за выкарыстанне «фізічнай сілы», г. зн. за рэвалюцыйнае пераўтварэнне палітычнага і сацыяльнага ладу, за ліквідацыю эканамічнай і палітычнай няроўнасці. У 1848 г. сталі гучаць заклікі да ўзброенага паўстання. Аднак у Лондан былі ўведзеныя войскі, і запланаваныя маніфестацыі не адбыліся. Адначасова ўрад пайшоў на саступкі — скараціў да 10 гадзін працоўны дзень, абмежаваў дзіцячую працу, павысіў зароботную плату кваліфікаваным рабочым. Разумеючы непазбежнасць рэформаў, урад пазней адмяніў маёмасны цэнз для дэпутатаў парламента і ўвёў

Абмяркуйце эфектыўнасць метадаў, што выкарыстоўваліся чартыстамі для дасягнення сваіх мэт. Сфармулюйце вывад.

тайнае галасаванне. Усё дарослае мужчынскае насельніцтва атрымала права голасу. Гэтыя пераўтварэнні ўзмацнялі веру працоўных у магчымасць паляпшэння свайго становішча шляхам рэформаў.

4. Унутраная палітыка ў другой палове XIX — пачатку XX ст. У 1850—1870-я гг. Вялікабрытанія ўвайшла ў паласу эканамічнага росквіту. Гэтая дзяржава ператварылася ў вялізную каланіяльную імперыю, якую пачалі называць майстэрняй свету. Яе сусветная магучасць адлюстравалася ў словах нацыянальнага гімна: «Кіруй, Брытанія, на морях!»

У краіне канчаткова склалася двухпартыйная сістэма. Кожная з дзвюх **палітычных партый** — то Кансерватыўная, то Ліберальная — па чарзе прыходзіла да ўлады ў палаце абшчын. Сур'ёзных разыходжанняў паміж імі не было. Абедзве ўсведамлялі неабходнасць здзяйснення рэформаў у адпаведнасці з духам часу.

Лідар кансерватараў Б. Дызрэлі і лідар лібералаў У. Гладстан сталі ініцыятарамі рэформаў, што праводзіліся ў 1860—1880-х гг. Спачатку кансерватары, а пасля лібералы правялі праз парламент два законы аб выбарчай рэформе, у выніку якой колькасць выбаршчыкаў вырасла да 5,5 млн чалавек. Праўда, жанчыны права галасу так і не атрымалі. Былі прынятыя таксама законы аб трэд-юніёнах, якія далі права на судовую абарону і правядзенне стачак, аб тайным галасаванні пры выбарах у парламент, аб 54-гадзінным рабочым тыдні і забароне прымаць на працу дзяцей, маладзейшых за 10 гадоў.

Напрыканцы XIX ст. трэд-юніёны актывізавалі сваю дзейнасць і паступова пачалі ўцягвацца ў палітычную барацьбу. Рабочыя патрабавалі пераходу на 8-гадзінны працоўны дзень, увядзення пенсійнага забеспячэння, свайго прадстаўніцтва ў парламенце. У 1900 г. самая масавая прафсаюзная арганізацыя — *Брытанскі кангрэс трэд-юніёнаў (БКТ)*, заснаваная яшчэ ў 1868 г., стварыла Камітэт рабочага прадстаўніцтва. У 1906 г. апошні быў пераўтвораны ў *Лейбарысцкую партыю*. Так у Вялікабрытаніі з'явілася *сацыялістычная партыя*.

Уздым рабочага руху прымусіў кіроўныя колы Вялікабрытаніі пайсці на здзяйсненне новых сацыяльных рэформаў. Ініцыятарам пераўтварэнняў у імя класавага міру стаў прадстаўнік Ліберальнай партыі Д. Лойд Джордж, які ўвайшоў у склад урада ў 1905 г., а пасля і ўзначаліў яго. Лібералы правялі праз парламент законы аб увядзенні матэрыяльнай дапамогі пасля няшчасных выпадкаў на вытворчасці і пенсіі для людзей, якія дасягнулі 70 гадоў, аб страхаванні па хваробе, інваліднасці і беспрацоўі, аб усталяванні 8-гадзіннага працоўнага дня для гарнякоў.

5. Знешняя палітыка. Вядомы брытанскі дыпламат лорд Пальмерстан вызначаў асноўныя прынцыпы знешняй палітыкі Вялікабрытаніі наступным чынам: «Мы не маем ні вечных саюзнікаў, ні сталых сяброў, але вечныя і пастаянныя нашыя інтарэсы, і бараніць іх — наш абавязак».

Брытанскія дыпламаты процідзейнічалі ўзвышэнню то Францыі, то Расіі, то Германіі, бачачы ў іх асобе сваіх сапернікаў, прэтэндэнтаў на лідарства ў Еўропе. У саюзе з Францыяй і Турцыяй Вялікабрытанія нанесла паражэнне Расіі ў Крымскай вайне сярэдзіны XIX ст., а пасля падтрымлівала Італію ў барацьбе супраць Францыі ў перыяд кіравання імператара Напалеона III. Калі ж стаў відавочны рост магутнасці аб'яднанай Германіі, Вялікабрытанія падтрымала намаганні Францыі, якая імкнулася да стварэння антыгерманскага ваенна-палітычнага блока. Спярша быў заключаны ваенны саюз з Францыяй (1904), а затым падпісанае пагадненне з Расіяй (1907).

Істотнай асаблівасцю брытанскай знешняй палітыкі ў XIX — пачатку XX ст. быў яе каланіяльны характар. Краіна вяла захопніцкія войны ў Індыі, Кітаі, Іране

26—28

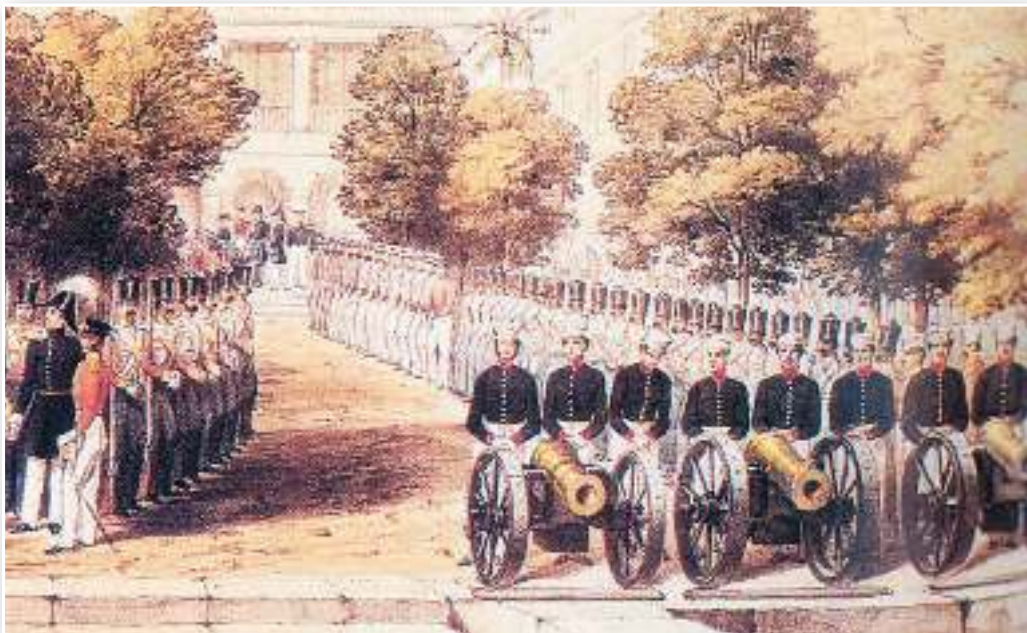
і Афганістане. Напачатку 1850-х гг. Вялікабрытанія захапіла Паўднёвую Бірму, а пасля і ўсю Малаю. Адначасова працягваліся каланізацыя Аўстраліі і Новай Зеландыі, асваенне Канады.

У 1876 г. каралева Вікторыя была абвешчаная імператрыцай Індыі. Так Вялікабрытанія стала імперыяй. Барацьба за пашырэнне каланіяльных уладанняў ўзмацнілася ў 1880—1890-я гг. Англічане акупавалі Егіпет, авалодалі Бірмай у Азіі, Нігерыяй, часткай Самалі, Кеніяй і іншымі тэрыторыямі ў Афрыцы. Каланізацыя Паўднёвай Афрыкі прывяла да вайны з бурамі — нашчадкамі галандскіх, французскіх і нямецкіх каланістаў. Каланіяльныя захопы суправаджаліся прапагандай перавагі белага чалавека над народамі азіяцкіх і афрыканскіх краін.

Выкарыстоўваючы картасхему на 2-м форзацы вучэбнага дапаможніка, дакажыце каланіяльны характар знешняй палітыкі Вялікабрытаніі.

Напачатку XX ст. Брытанская імперыя займала тэрыторыю ў 35 млн км² з насельніцтвам больш за 400 млн чалавек. Барацьба за захаванне гэтай імперыі стала адной з прычын Першай сусветнай вайны.

Брытанскія войскі ў Кітаі. Малюнак сярэдзіны XIX ст.

Ключавыя словы: трэд-юніён, чартызм, палітычная партыя.

1. Падрыхтуйце разгорнуты план адказу на тэму «Эканамічнае развіццё Англіі ў XIX — пачатку XX ст.».
2. Складзіце схему найвышэйшых органаў улады Вялікабрытаніі. Назавіце форму дзяржаўнага ладу гэтай краіны.
3. Параўнайце дзейнасць трэд-юніёнаў з чартызмам і выявіце адрозненне.
4. Калі ўзніклі БКТ і Лейбарысцкая партыя? Што яны мелі на мэце?
5. Што прымусіла Вялікабрытанію ўступіць у саюзныя адносіны з Францыяй і Расіяй?
6. Якое значэнне Вялікабрытанія надавала каланіяльнай палітыцы? Якімі былі вынікі гэтай палітыкі? Пры адказе карыстайцеся картасхемай на 2-м форзацы вучэбнага дапаможніка.

У 1880 г. ірландскія арандатары ўпершыню скарысталі як шлях барацьбы за паляпшэнне свайго становішча адкрытае непадпарадкаванне (спыненне працы) у дачыненні да кіраўніка — англічаніна Ч. К. Бойката. Ад той пары слова «байкот» атрымала пашырэнне ва ўсіх мовах свету.

Як вы лічыце, ці з'яўляецца байкот эфектыўным (дзейсным) сродкам барацьбы? Свой адказ абгрунтуйце.

§ 5. Францыя ў XIX — пачатку XX ст.

1. Якімі былі рашэнні Венскага кангрэса ў дачыненні Францыі? 2. Што значыць паняцце «імперыялізм»?

У адрозненне ад Англіі Францыя не пазбегла рэвалюцыйных хваляванняў. У XIX ст. краіна перажыла 4 рэвалюцыі (усяго на адну меней, чым Іспанія) і толькі пасля гэтага стала на шлях эвалюцыйнага развіцця.

Якія прычыны ляжалі ў аснове рэвалюцыйных узрушэнняў у Францыі ў XIX ст.? Як у гэтай краіне канчаткова замацавалася рэспубліканская форма кіравання?

1. Эканамічнае і палітычнае развіццё. Эканамічнае развіццё Францыі праходзіла пад уплывам прамысловай рэвалюцыі. У краіне з'явіліся фабрыкі, будаваліся чыгункі. Аднак індустрыяльны прагрэс быў больш павольны, чым у Англіі. Развіццё цяжкай прамысловасці (вытворчасць машын) ішло з адставаннем. Аб'ёмы здабычы вугалю ўзрасталі, але яго ўсё адно не хапала. Таму вугаль даводзілася ўвозіць з-за мяжы. Аднак

перажывала росквіт тэкстыльная прамысловасць. У першай палове XIX ст. Францыя перасягала ўсе іншыя еўрапейскія краіны па вытворчасці шаўковых тканін.

Больш інтэнсіўна эканоміка пачала развівацца ў 1850—1870-я гг. Тым не меней Францыя па-ранейшаму ўвозіла з Вялікабрытаніі і Германіі сыравіну і вугаль, машыны і абсталяванне. На **экспарт** ішла пераважна прадукцыя лёгкай прамысловасці, якая вырабляла галоўным чынам прадметы масавага ўжытку і прадметы раскошы.

Год	Насельніцтва, млн чал.	Колькасць паравых машын, шт.	Працягласць чыгунак, км	Вытворчасць пшаніцы, млн т
1830	32	2450 (1839 г.)	37	4
1870	38	27 088	17 929	7,4

Рост эканомікі Францыі

Ці пацвярджаюць колькасныя звесткі табліцы, што ў Францыі адбываўся рост эканомікі?

Раскажыце пра буйныя прамысловыя вузлы, найважнейшыя чыгункі і цэнтры прамысловасці ў Францыі ў XIX — пачатку XX ст. Пры адказе выкарыстоўвайце карту на с. 5 атласа.

Галоўную ролю ў эканоміцы дзяржавы працягвала выконваць сельская гаспадарка, у якой было занята 70 % насельніцтва. Таму напачатку XX ст. Францыя была яшчэ аграрна-індустрыяльнай краінай.

Нягледзячы на запаволенныя тэмпы эканамічнага развіцця, у Францыі напрыканцы XIX ст. пачаўся пераход ад свабоднай канкурэнцыі да манапалістычнага капіталізму.

2. Рэвалюцыйныя падзеі 1830—1871 гг. Ліпеньская рэвалюцыя 1830 г. Пасля разгрому Напалеона каралём Францыі стаў **Людовік XVIII**. Рэстаўрацыя Бурбонаў не значыла аднаўлення дарэвалюцыйных парадкаў. Кароль праводзіў кампрамісную (згодніцкую) палітыку і ліберальныя рэформы. Паводле новай канстытуцыі 1814 г. у краіне ўсталёўваўся канстытуцыйна-манархічны рэжым. Улада караля абмяжоўвалася двухпалатным заканадаўчым органам.

Прытым выбарчым правам сярод 30-мільённага насельніцтва карысталіся каля 100 тыс. чалавек. Улада ў краіне належала буйным зем-

Успомніце азначэнне паняцця «канстытуцыйная манархія».

леўладальнікам і малалікім вярхам буржуазіі. Здавалася, нішто не прадракала рэвалюцыйных узрушэнняў.

Аднак спроба **Карла X**, што стаў каралём у 1824 г., вярнуцца да ранейшых парадкаў выключыла магчымасць мірнага развіцця Францыі. Імкнучыся задушыць апазіцыйны рух, легкадумны і ўпарты кароль у ліпені 1830 г. ажыццявіў дзяржаўны пераварот. У парушэнне канстытуцыі ён падпісаў указ аб скасаванні палаты дэпутатаў, адмене свабоды друку і свабоднага выдання газет. **27 ліпеня 1830 г.** у Парыжы пачаліся першыя дэманстрацыі, што перараслі ў барыкадныя баі з урадавымі войскамі. Праз два дні паўстанцы — рабочыя, рамеснікі, дробныя гандляры і студэнты — занялі каралеўскі палац Цюільры. Карл X спешна адрокся ад трона і збег у Англію.

Рэвалюцыя перамагла. Палата дэпутатаў прапанавала карону Францыі **Луі Філіпу Арлеанскаму** — прадстаўніку малодшай галіны каралеўскай дынастыі.

Луі Філіпа называлі каралём-буржуа. Ён быў буйным лесаўладальнікам і фінансістам. Перыяд яго кіравання атрымаў назву *Ліпёнскай манархіі*. У гэтыя гады ўлада караля была значна абмежаваная, а паўнамоцтвы парламента — пашыраныя. Рэальная ўлада знаходзілася ў руках *фінансавай буржуазіі* — банкіраў і біржавікоў. Сярэднія пласты прамысловай буржуазіі, **інтэлігенцыя** і наёмныя работнікі былі незадаволеныя рэжымам Ліпёнскай манархіі.

У асабліва жыхлівым становішчы знаходзіліся фабрычныя рабочыя. Даведзеныя да адчаю галечай і голадам, двойчы ўзнімаліся на паўстанне *ліёнскія ткачы*. З мэтай задушэння паўстання ў Ліёне ў 1831 і 1834 гг. урад пасылаў шматтысячнае войска з артылерыяй і кавалерыяй. У краіне ўзмацніўся рэспубліканскі рух. Узніклі тайныя таварыствы, што мелі на мэце гвалтоўны захоп улады. Усё гэта сведчыла пра крызіс Ліпёнскай манархіі.

Рэвалюцыя 1848 г. У ноч на 23 лютага **1848 г.** у Парыжы выбухнула ўзброенае паўстанне. На наступны дзень паўстанцы захапілі каралеўскі палац і на плошчы Бастыліі спалілі каралеўскі трон. Народ патрабаваў адрачэння караля і абвешчэння рэспублікі. Луі Філіп адмовіўся ад сваіх правоў і ўцёк у Англію. Часовы ўрад выдаў дэкрэты аб увядзенні ўсеагульнага выбарчага права для мужчын, што дасягнулі 21 года, аб адмене

Луі Філіп I.
Мастак Ф. Жэрар.
1830-я гг.

Якая была роля Луі Філіпа ў гісторыі Францыі XIX ст.?

Паўстанне ў Парыжы ў лютым 1848 г.

Пра якія падзеі, што адбыліся ў ліпені 1789 г. у Парыжы, вам нагадвае гэтая ілюстрацыя?

37—39

дваранскіх тытулаў, аб свабодзе друку і палітычных сходаў. Аднак новая ўлада не здолела палепшыць становішча працоўных і вырашыць праблему беспрацоўя. Больш за тое, ліпеньскае паўстанне парыжскіх рабочых было жорстка задушанае, а дэмакратычныя пераўтварэнні — прыпыненыя.

У снежні 1848 г. прэзідэнтам рэспублікі быў абраны пляменнік Напалеона Банапарта *Луі Напалеон Банапарт*, які атрымаў вялікія паўнамоцтвы.

Усталяваны ў выніку **буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі** рэжым атрымаў назву *Другой рэспублікі*. Але ўжо 2 снежня 1852 г. славалюбны Луі Напалеон абвясціў сябе імператарам пад імем **Напалеона III**. Так у Францыі ўсталяваўся палітычны рэжым *Другой імперыі*.

Вераснёўская рэвалюцыя. Нягледзячы на вялікія поспехі ў прамысловым развіцці і пэўную дэмакратызацыю рэжыму Другой імперыі, у краіне нарастаў рэвалюцыйны неспакой. Ліберальная буржуазія і інтэлігенцыя лічылі, што наваяўленая ўлада незаконная, а сам імператар — *узурпатар*, г. зн. незаконна захапіў уладу. Усеагульнае незадавальненне выклікалі вялізныя ваенныя выдаткі ўрада. Атачэнне Напалеона III меркавала, што ў такіх умовах для ўмацавання ўлады патрэбная пераможная вайна супраць Прусіі. Абодва бакі лічылі, што вайна непазбежная, але першай яе аб'явіла Францыя 19 ліпеня 1870 г. Вайна скончылася катастрофай для французай. 2 верасня

Напалеон III разам са сваёй арміяй мусіў здацца на літасць пераможцы. Прускія войскі рушылі ў глыб Францыі.

У адказ на гэтыя падзеі ў Парыжы пачалося паўстанне. 4 верасня 1870 г. парыжскія дэпутаты абвясцілі рэспубліку і ўтварылі *Часовы ўрад нацыянальнай абароны*. Францыя была вымушаная заключыць з Германіяй перамір'е, а пасля — зневажальны Франкфурцкі мір 1871 г. Паводле гэтага пагаднення Германскай імперыі, абвешчанай падчас вайны, перадаваліся Эльзас і частка Латарынгіі і выплачвалася 5 млрд франкаў кантрыбуцыі. Блакада абложанага Парыжа скончылася, але становішча ў сталіцы заставалася бядотным.

Парыжская Камуна — першая пралетарская рэвалюцыя. Спроба ўрада раззброіць батальёны Нацыянальнай гвардыі, створанай у перыяд вайны з прадстаўнікоў простага народу, прывяла да стыхійнага паўстання. **18 сакавіка 1871 г.** уладу ў свае рукі ўзяў Цэнтральны камітэт федэрацыі Нацыянальнай гвардыі. Урад спешна перабраўся з Парыжа ў Версаль.

Напрыканцы сакавіка паўстанцы арганізавалі выбары ў *Парыжскую Камуну* — орган гарадскога самакіравання. Сярод яе членаў было шмат прыхільнікаў рэвалюцыйных ідэй. Яны шчыра верылі, што можна стварыць справядлівае грамадства шляхам насілля. Версальскі ўрад разглядаў камунараў як бунтаўшчыкоў.

З самага пачатку паміж двума цэнтрамі ўлады пачаліся ўзброеныя сутыкненні, што перараслі ў сапраўдную грамадзянскую вайну. 21 мая версальскія войскі ўварваліся ў Парыж і цягам тыдня расправіліся з паўстанцамі. **28 мая 1871 г.** стала апошнім днём Парыжскай Камуны. Больш за 30 тыс. камунараў загінулі ў баях або былі расстраляныя без суда і следства.

Сучаснікі па-рознаму ацэньвалі дзейнасць Парыжскай Камуны. Адно ўслаўлялі яе як подзвіг, здзейснены ў імя пабудовы грамадства сацыяльнай справядлівасці. Іншыя разглядалі як бунт, анархію і паўтор якабінскай дыктатуры.

Карыстаючыся картамі на с. 5 атласа, ахарактарызуйце значэнне Эльзаса і Латарынгіі ў эканамічным жыцці Францыі. Паразважайце, якія наступствы магло мець для краіны пазбаўленне гэтых тэрыторый.

35—37

Парыжская Камуна.
Плакат 1871 г.

Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, рэсурсы інтэрнэту, патлумачце, што сімвалізаваў сабой чырвоны колер у эпоху рэвалюцый.

3. Трэцяя рэспубліка ў 1879—1918 гг. У 1875 г. Нацыянальны сход Францыі прыняў канстытуцыю. Згодна з гэтым дакументам заканадаўчая ўлада належала парламенту. Аднак верхняя палата парламента (сенат) абіралася не насельніцтвам, а чыноўнікамі мясцовай адміністрацыі. Прэзідэнт, які атрымаў вялікія паўнамоцтвы, таксама абіраўся не насельніцтвам, а на супольным пасяджэнні палаты дэпутатаў і сената. Прэзідэнту і міністрам належала ўся паўната выканаўчай улады.

Пасля прыняцця рэспубліканскай канстытуцыі ў Францыі пачалі праводзіцца дэмакратычныя выбары. Былі зацверджаныя законы аб свабодзе друку і сходаў, дазваляліся свабодная дзейнасць прафсаюзаў і забастоўкі, муніцыпальныя саветы атрымалі права абіраць свайго мэра. Школа аддзялялася ад царквы, адукацыя становілася свецкай, уводзіліся дзяржаўныя праграмы навучання.

Палітыка рэформаў працягвалася і напачатку XX ст. У Францыі было прынятае працоўнае заканадаўства. Рабочыя атрымалі права на кампенсацыю за вытворчыя траўмы і на абавязковы штотыднёвы адпачынак. Паводле закона 1910 г. уводзіліся пенсіі для рабочых і сялян, што дасягнулі 65-гадовага ўзросту.

Напрыканцы XIX ст. у Францыі вялікай папулярнасцю пачалі карыстацца сацыялістычныя ідэі. Іх прыхільнікі імкнуліся дабіцца ўсеагульнай роўнасці і справядлівасці ў грамадстве. У 1880 г. была ўтвораная *Рабочая партыя Францыі*, а ў 1905 г. — *Аб'яднаная сацыялістычная партыя*, лідарам якой стаў выбітны дзеяч сацыялістычнага руху Жан Жарэс.

4. Знешняя палітыка. Знешняя палітыка

Францыі была скіраваная на стварэнне каланіяльнай імперыі і вяртанне Эльзаса і Латарынгіі, далучаных да Германіі ў выніку франка-прускай вайны. У 1881 г. французскія войскі ўварваліся ў Туніс, і краіна была ператвораная ў калонію. Напярэдадні Першай су-

светнай вайны Францыя акупавала Марока і ўсталявала над ім свой пратэктарат. Французы захапілі таксама велізарныя тэрыторыі ў Заходняй Афрыцы, Сенегал, Дагамею, частку Судана, Маўрытанію і іншыя дзяржавы.

Каланіяльная палітыка, якую праводзіла Францыя, вяла да абвастрэння супярэчнасцяў з Англіяй і Германіяй. У канцы XIX — пачатку XX ст. Францыя ўзяла актыўны ўдзел у стварэнні ваенна-палітычнага блока, скіраванага супраць Германіі і яе саюзнікаў. Ідэя рэваншу падштурхоўвала кіроўныя колы Францыі да вайны з Германіяй.

Ключавыя словы: *экспарт, інтэлігенцыя, буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя, Людовік XVIII, Карл X, Луі Філіп Арлеанскі, Напалеон III.*

1. Ахарактарызуйце прычыны і вынікі рэвалюцый у Францыі 1789—1799, 1830, 1848, 1871 гг. (Заданне можна выканаць у форме табліцы згодна з самастойна абранымі крытэрыямі.)

2. У чым заключалася карэннае адрозненне Парыжскай Камуны 1871 г. ад папярэдніх рэвалюцый?
3. Пры дапамозе звестак з табліцы на с. 30 і тэксту параграфа дакажыце, што ў Францыі ў XIX ст. адбыўся значны эканамічны ўздым.
4. Паразважайце, ці паўплывала прамысловая рэвалюцыя на пашырэнне дэмакратычных свабод у Францыі ў канцы XIX — пачатку XX ст. Сваё меркаванне патлумачце.
5. Вызначце асаблівасці палітычнага развіцця Францыі ў гэты перыяд.
6. Што было агульнага ў знешняй палітыцы Францыі і Вялікабрытаніі? На якія выгады разлічвалі гэтыя краіны, імкнучыся падпарадкаваць іншыя народы?

§ 6. Еўрапейскія рэвалюцыі 1848—1849 гг. і іх вынікі

1. Як ажыццяўляўся тэрытарыяльны перадзел Еўропы паводле рашэння Венскага кангрэса? 2. Назавіце прычыны і вынікі рэвалюцыі 1848 г. у Францыі.

Напрыканцы 1840-х гг. магутная рэвалюцыйная хваля захапіла Еўропу. Рэвалюцыі адбыліся ў Францыі, Італіі, Аўстрыйскай імперыі і германскіх дзяржавах.

Што прывяло да рэвалюцый 1848—1849 гг. у германскіх і італьянскіх дзяржавах, а таксама ў Аўстрыйскай імперыі? Чым скончыліся гэтыя рэвалюцыі, якімі былі іх наступствы?

1. Прычыны, характар, рухальныя сілы і асаблівасці рэвалюцый. Да еўрапейскіх рэвалюцый 1848—1849 гг. прывялі так званыя «галодныя саракавыя», якія жорстка ўдарылі па найбяднейшых пластах еўрапейскага насельніцтва. Неўрадажыныя гады (1845—1847) выклікалі імклівы рост цэн на прадукты харчавання. Сялян даводзілі да галечы непасільныя падаткі і ліхвярства. Шмат хто з іх сыходзіў у гарады, дзе папаўняў шэрагі беспрацоўных і жабракоў.

Сітуацыю пагоршыў сусветны прамысловы крызіс, які скалануў Еўропу ў 1847 г. Неўраджаі і пагроза голаду давялі абурэнне найбяднейшых пластоў насельніцтва да крытычнага ўзроўню. Рабочыя, жыццёвы ўзровень якіх быў вельмі нізкі, дабіваліся павелічэння аплаты працы.

У гэтых умовах усё гучнейшымі становіліся галасы лібералаў, якія ўзмацнілі крытыку феадальна-абсалютысцкіх парадкаў. Так, у Францыі, як вы памятаеце, незадаволенасць прамысловай і гандлёвай буржуазіі і рабочых выклікаў рэжым Ліпёнскай манархіі. У той жа час эканамічнае ўзмацненне буржуазіі выклікала яе імкненне да палітычнай улады.

Назавіце прычыны рэвалюцый сярдзіны XIX ст. у найбуйнейшых краінах Еўропы. Як вылічыце, чаму рэвалюцыйныя падзеі ў гэтых краінах адбыліся амаль адначасова?

Напачатку XIX ст. у Еўропе ўзнікла новае палітычнае вучэнне — **лібералізм**. Яго прадстаўнікі былі прыхільнікамі ідэй свабоды і незалежнасці чалавечай асобы. У галіне палітыкі лібералы выступалі за канстытуцыйную манархію і перадачу заканадаўчай улады выбарным органам народнага прадстаўніцтва. Яны патрабавалі надання выбарчых правоў матэрыяльна забяспечаным людзям і змагаліся за роўнасць людзей перад законам, раўнапраўе жанчын, адмену саслоўных прывілеяў, раўнамернае размеркаванне падаткаў. Лібералы адстойвалі свабоду сумлення, веравызнання, адукацыі, слова, друку. У эканамічнай галіне яны выступалі супраць абмежаванняў свабоды гандлю і прадпрымальніцтва з боку дзяржавы з лозунгам: «Дайце нам свабоду дзейнічаць». Лібералы лічылі недапушчальным ніякае дзяржаўнае ўмяшанне ў эканамічныя адносіны. Дзяржаве адводзілася роля гаранта выканання свабод і правоў грамадзяніна.

Сваіх мэт лібералы разлічвалі дасягнуць шляхам здзяйснення памяркоўных рэформаў і пераўтварэнняў, а не рэвалюцыйных дзеянняў. У рэвалюцыі лібералы бачылі пагрозу грамадскаму парадку і інтарэсам буйных уласнікаў. Але ў тых краінах, дзе лібералізм уціскаўся, яго прыхільнікі далучаліся да разнастайных тайных таварыстваў і ў шэрагу выпадкаў выкарыстоўвалі метады ўзброенай барацьбы, як, напрыклад, у Італіі.

Пашырэнне ліберальных ідэй адыграла вялікую ролю ў барацьбе супраць феадальна-абсалютысцкіх парадкаў.

2. Асноўныя падзеі рэвалюцый і іх вынікі. Падзеі лютага 1848 г. у Францыі паслужылі штуршком да рэвалюцыйных хваляванняў у асобных германскіх і італьянскіх дзяржавах, а таксама ў Аўстрыйскай імперыі.

Італія. У Італіі рэвалюцыя насіла нацыянальна-вызваленчы характар. Паводле рашэння Венскага кангрэса Італія, аб'яднаная Напалеонам I, зноў была раздробленая на 8 каралеўстваў і герцагстваў, а яе паўночная частка далучаная да Аўстрыйскай імперыі. Ва ўсіх італьянскіх дзяржавах аднавілася манархічная ўлада.

Выбітную ролю ў барацьбе італьянскага народа супраць аўстрыйскага прыгнёту і за аб'яднанне краіны адыгралі *Джузэпэ Гарыбальдзі* (1807—1882) і *Джузэпэ Мадзіні* (1805—1872).

Джузэпэ Гарыбальдзі.
Мастак К. Гарачы. XIX ст.

Рэвалюцыя ў Італіі пачалася 12 студзеня 1848 г. з паўстання ў Палерма (Сіцылія). Неўзабаве яна пашырылася па ўсёй краіне. Італьянскія манархі не адважыліся супрацьстаяць волі народа. Увесну па ўсёй Італіі, акрамя аўстрыйскіх тэрыторый, былі ўведзеныя канстытуцыі. У сакавіку 1848 г. паўстала і абвешчана рэспублікай Венецыя, што кіравалася Аўстрыйскай імперыяй. Доўгі час Венецыя стрымлівала націск аўстрыйскіх войскаў, але ў жніўні 1848 г. вымушаная была скласці зброю.

Пералічыце краіны Еўропы, у якіх у 1848—1849 гг. не адбылося рэвалюцыйных узрушэнняў. Як вы лічыце, чаму? Пакажыце гэтыя краіны на карце свету.

Важнай падзеяй рэвалюцыі было паўстанне ў Рыме ў канцы 1848 — пачатку 1849 г., цягам якога была скасаваная ўлада Папы Рымскага і абвешчана рэспубліка. Супраць Рымскай рэспублікі выступілі войскі некалькіх дзяржаў: Аўстрыі, Францыі, Іспаніі і Неа-палітанскага каралеўства. У гераічнай абароне горада, што доўжылася больш за два месяцы, праславіліся салдаты генерала Дж. Гарыбальдзі.

Напішыце кароткую нататку ў газету пра гераічную абарону Рыма салдатамі генерала Дж. Гарыбальдзі (год выдання газеты вызначце самастойна).

Італьянская рэвалюцыя скончылася паражэннем: Рымская і Венецыянская рэспублікі здаліся, але барацьба за аб'яднанне Італіі працягвалася. Пасля задушэння рэвалюцыі памяркоўныя лібералы засталіся ва ўладзе толькі ў Сардзінскім каралеўстве (П'емонт). З цягам часу каралеўства ўзмацнілася і стала цэнтрам барацьбы за стварэнне адзінай Італіі.

Аўстрыйская імперыя. Імперыя была шматнацыянальнай дзяржавай. Акрамя Аўстрыі ў яе склад уваходзілі Венгрыя, Чэхія, Славакія, Славенія, Харватыя, а таксама частка тэрыторыі сучасных Румыніі, Польшчы, Італіі і Украіны. Кіроўная дынастыя *Габсбургаў* не дапускала палітычных свабод, усяляк перашкаджала імкненню падуладных ёй народаў да нацыянальнай незалежнасці. Такая палітыка выклікала незадаволенасць самых шырокіх колаў грамадства. Яна прывяла ў рэшце рэшт Аўстрыйскую імперыю да глыбокага палітычнага крызісу і рэвалюцыйнай сітуацыі.

Паўстанне ў Вене выбухнула 13 сакавіка 1848 г., неўзабаве пасля скідання манархіі ў Францыі. На барыкадах выйшлі рабочыя, рамеснікі, студэнты. Паўстанцы патрабавалі прыняцця канстытуцыі і замены ўрада. Імператар Фердынанд I мусіў склікаць сход для выпрацоўкі канстытуцыі, праект якой апублікавалі ў красавіку 1848 г. У ім абвешчаліся свабоды слова, сходаў і друку, прадугледжвалася стварэнне парламента. Быў сфарміраваны ўрад, адказны перад будучым парламентам. Але венцы працягвалі бунтаваць, патрабуючы ўсеагульнага выбарчага права. Фердынанд I адрокся ад трона на карысць свайго пляменніка Франца Іосіфа. Новы імператар увёў канстытуцыю, што замацоўвала цэласнасць імперыі, і перайшоў да задушэння

Нацыянальная гвардыя на плошчы Вены. 1848 г.

Пра што сведчыць прысутнасць вялікай колькасці вайскоўцаў на галоўнай плошчы аўстрыйскай сталіцы?

рэвалюцыйных і нацыянальна-вызваленчых выступленняў. У чэрвені 1848 г. было задушанае паўстанне ў Празе.

Бурныя падзеі разгараліся ў *Венгрыі*. Тут рэвалюцыя пачалася 15 сакавіка 1848 г. Рухальнай сілай венгерскай рэвалюцыі з'яўлялася ліберальна настроенае дваранства, г. зн. дваранства, якое выступала за рэформы. Аўстрыйскі імператар быў вымушаны пайсці на саступкі і пашырыў аўтаномію Венгрыі. Лібералы сфарміравалі ўрад, які скасаваў баршчыну і царкоўную дзесяціну, перадаў у рукі сялян адну траціну зямель, што апрацоўваліся. У Венгерскім каралеўстве былі абвешчаныя палітычныя свабоды. Урад фактычна праводзіў незалежную палітыку, што прывяло да ваеннага сутыкнення з Венай.

На задушэнне венгерскай рэвалюцыі былі кінутыя імператарскія войскі, але яны аказаліся не ў стане скарыць мяцежную краіну. Тады Франц Іосіф звярнуўся па дапамогу да рускага імператара Мікалая I. У выніку рэвалюцыя ў Венгрыі была задушана войскамі Аўстрыі і Расіі.

Рэвалюцыйны рух у імперыі Габсбургаў пачаў сціхаць. У 1851 г. Франц Іосіф адмяніў дараваную раней канстытуцыю. Але ў стасунках з Венгрыяй ён пайшоў на вымушаны кампраміс. Справа ў тым, што напрыканцы 1850-х гг. Аўстрыя страціла свае італьянскія тэрыторыі, а ў 1866 г. прайграла вайну з Прусіяй. Страта тэрыторый

і аўтарытэту прымусіла аўстрыйскія ўлады ўлічваць імкненне Венгры да незалежнасці. У выніку было дасягнутае аўстра-венгерскае пагадненне 1867 г., паводле якога імперыя Габсбургаў пераўтваралася ў дваадзіную манархію — *Аўстра-Венгрыю*. Венгры вярнулі канстытуцыю 1848 г. з **аўтаноміяй** ва ўнутраных справах. У Аўстрыі прынялі новую канстытуцыю, у выніку чаго Аўстра-Венгерская імперыя ператварылася ў канстытуцыйную манархію. У сферы знешняй палітыкі дзве часткі новай дзяржавы павінныя былі дзейнічаць як адно цэлае.

Германія. У той час Германія ўяўляла сабой саюз, які складаўся з 35 суверэнных манархій і 4 вольных гарадоў. Прадстаўнічым органам Германскага саюза з'яўляўся бундэстаг, што засядаў у Франкфурце-на-Майне. Але рашэнні бундэстага не былі абавязковымі для ўдзельнікаў саюза. За лідарства ў Германскім саюзе спаборнічалі Аўстрыя і Прусія.

Назавіце падзеі, якія вы лічыце пераломнымі момантамі ў развіцці рэвалюцый 1848—1849 гг. у Італіі, Аўстрыі і Венгрыі.

На берлінскіх барыкадах. 18 сакавіка 1848 г.

Супастаўце сюжэты ілюстрацый (с. 38 і 39) і вызначце, як іх аўтары перадалі напружанне рэвалюцыйнай барацьбы ў Аўстрыі і Германіі.

Рэвалюцыі ў Францыі і Італіі прывялі да хваляванняў у розных германскіх дзяржавах. Аднак галоўныя рэвалюцыйныя падзеі разгарнуліся ў Прусіі. 18 сакавіка 1848 г. пачалося паўстанне ў Берліне. У вулічных баях узялі ўдзел рабочыя, рамеснікі, студэнты, служачыя і нават заможныя бюргеры. Кароль мусіў саступіць. Ён вывеў войскі са сталіцы і абяцаў здзейсніць рэформы. Перамогай скончыліся паўстанні ў некаторых іншых германскіх дзяржавах. Там былі сфарміраваныя новыя ўрады і абраныя парламенты з удзелам лібералаў.

Найважнейшым падчас рэвалюцыі было пытанне аб'яднання Германіі. 18 мая 1848 г. у саборы Святога Паўла ў Франкфурце-на-Майне адкрылася першае пасяджэнне агульнагерманскага парламента — *Франкфурцкага нацыянальнага сходу*. Большасць дэпутатаў парламента лічылі, што Германія павінная аб'яднацца вакол Прусіі. У сакавіку 1849 г. парламент прыняў канстытуцыю, паводле якой германскія дзяржавы аб'ядноўваліся ў адзіную імперыю на чале са спадчынным манархам і двухпалатным рэйхстагам (парламентам). Канстытуцыя, напісаная на ўзор французскай Дэкларацыі правоў чалавека і грамадзяніна, абвешчала грамадзянскія правы і свабоды, роўнасць перад законам, адмяняла саслоўныя прывілеі і феадальныя павіннасці. Але ж аб'яднанне Германіі рэвалюцыйным шляхам не адбылося. Прускі кароль адмовіўся ад кароны імператара. Манархі многіх германскіх дзяржаў таксама адхілілі ідэю канстытуцыйнага кіравання.

На гэтым рэвалюцыя ў Германіі скончылася. Народныя выступленні ў абарону канстытуцыі былі задушаныя з дапамогай прускай арміі, а Франкфурцкі парламент разгнаны ў чэрвені 1849 г. Рэвалюцыя ў Германіі не вырашыла асноўнай задачы — аб'яднання краіны.

Такім чынам, ніводная з рэвалюцый **1848—1849 гг.** не ўвянчалася поспехам. Нягледзячы на гэта, рэвалюцыйныя падзеі спрыялі ўмацаванню парасткаў новага дэмакратычнага грамадства і пацвердзілі неабходнасць рэформаў. Ліберальныя і сацыялістычныя ідэі атрымалі далейшае пашырэнне па ўсёй Еўропе. Былі створаныя перадумовы для з'яўлення новых нацыянальных дзяржаў — Італіі і Германіі.

Ключавыя словы: лібералізм, аўтаномія, Джузэпэ Гарыбальдзі, Джузэпэ Мадзіні.

1. Патлумачце прычыны пагаршэння жыцця ўсіх пластоў еўрапейскага насельніцтва ў сярэдзіне XIX ст.
2. Якія задачы стаялі перад нацыянальнымі рухамі ў Германіі і Італіі? Чым яны адрозніваліся ад нацыянальных рухаў у Аўстрыйскай імперыі?
3. Пакажыце на карце на с. 2 атласа краіны, у якіх захоўвалася палітычная раздробленасць.
4. Ахарактарызуйце лібералізм першай паловы XIX ст., яго мэты і задачы.
5. Якімі былі наступствы рэвалюцыйнага руху ў Італіі, Аўстрыйскай імперыі, Германіі?

6. Складзіце храналагічную табліцу (каляндар) найважнейшых падзей, што адбыліся ў 1848—1849 гг. у Германіі, Аўстрыйскай імперыі і Італіі. Зрабіце вывад аб іх палітычным значэнні. (Заданне можна выканаць пры дапамозе вэб-сэрвісаў на «стужцы часу».)

«Каштоўнасць зерня, — пісаў Дж. Гарыбальдзі ў старасці, — вызначаецца яго ўраджайнасцю; каштоўнасць чалавека — той карысцю, якую ён можа прынесці да сябе падобным».

Як вы разумееце сэнс слоў італьянскага патрыёта?

Адзін з батальёнаў, што змагаліся ў 1936—1938 гг. у рэспубліканскай Італіі, насіў імя Гарыбальдзі. А ў 1943—1945 гг. імем гэтага героя былі названыя партызанскія атрады, што ваявалі супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

§ 7. Германія ў другой палове XIX — пачатку XX ст.

1. Якія краіны Еўропы ў сярэдзіне XIX ст. заставаліся раздробленымі? 2. Чаму падчас рэвалюцыі 1848—1849 гг. не адбылося аб'яднання Германіі?

Найважнейшай падзеяй еўрапейскай гісторыі другой паловы XIX ст. стала ўзнікненне новых нацыянальных дзяржаў. Нацыянальна-вызваленчая вайна ў Італіі завяршылася стварэннем адзінага Італьянскага каралеўства. Аб'яднанне Германіі праводзілася «зверху». Кіроўную ролю ў аб'яднанні нямецкіх зямель адыграла Прусія.

Калі і як была абвешчаная з'яднаная нямецкая дзяржава — Германская імперыя? Што ўяўляў сабой палітычны лад абвешчанай дзяржавы?

1. Аб'яднанне Германіі і абвясчэнне Германскай імперыі. У сярэдзіне XIX ст. Германія па-ранейшаму заставалася раздробленай краінай. Спраба яе аб'яднання ў 1848—1849 гг. была няўдалая. Аднак імкненне да аб'яднання гэтай краіны ў наступныя гады не аслабла.

Аб'яднанне Германіі шмат у чым зрабілася мажлівым дзякуючы экспансіі наймацнейшай і найбагацейшай нямецкай дзяржавы — Прусіі. У другой траціне XIX ст. яе эканамічная *інфраструктура* (прамысловасць, банкаўская сістэма, дарогі і чыгуначныя шляхі) імкліва развівалася. У выніку Прусія ператварылася ў самую моцную сярод нямецкіх дзяржаў. Невыпадкова яна была ініцыятарам стварэння

Вільгельм I.
Мастак Э. Хюнтэн.
Канец XIX ст.

Што можна сказаць пра асобу караля Прусіі Вільгельма I на падставе яго сцверджання?

Германскага мытнага саюза (1834), у якім адмяняліся ўнутраныя гандлёвыя пошліны паміж большасцю нямецкіх дзяржаў.

Аўстрыя была выключаная з мытнага саюза. Яна істотна адставала ў эканамічным развіцці ад свайго асноўнага канкурэнта — Прусіі. Гэтая акалічнасць падрывала яе традыцыйнае панаванне ў Германскім саюзе — аб'яднанні, створаным дзеля таго, каб забяспечыць абарону нямецкіх дзяржаў ад магчымай знешняй **агрэсіі**.

У 1861 г. каралём Прусіі стаў **Вільгельм I** (1797—1888) з роду *Гогенцолернаў*. «Хто хоча кіраваць Германіяй, мусіць яе сабе заваяваць», — сцвярджаў кароль. Вільгельм I пачаў рэфармаванне прускай арміі з мэтай узмацнення яе баяздольнасці. Аднак Заканадаўчы сход Прусіі быў супраць дадатковых ваенных затрат. Каб умацаваць свае пазіцыі, Вільгельм I прызначыў на пасаду міністра-прэзідэнта (кіраўніка ўрада) дасведчанага палітычнага дзеяча князя **Ота фон Бісмарка** (1815—1898).

50—52

О. фон Бісмарк.
Мастак Ф. фон Ленбах.
Канец XIX ст.

О. фон Бісмарк паходзіў са старажытнага дваранскага роду. Атрымаў юрыдычную адукацыю ва ўніверсітэце. Вывучаў аграномію і ў сваім маёнтку асабіста займаўся гаспадаркай. У 1859—1862 гг. Бісмарк быў паслом Прусіі ў Расіі і настолькі спадабаўся імператару Аляксандру II, што той прапанаваў яму паступіць на расійскую службу. Менавіта О. фон Бісмарк адыграў ключавую ролю ў аб'яднанні Германіі. Непераўздзены майстар «Realpolitik», г. зн. палітыкі любымі сродкамі, ён лічыў, што адзінства Германіі трэба дабівацца не словамі, а «жалезам і крывёю». Стаўшы канцлерам, ён цвёрда рухаўся да галоўнай сваёй мэты — германскага нацыянальнага адзінства (невыпадкава яго называлі «жалезным канцлерам»).

Важным крокам на шляху да аб'яднання Германіі былі войны Прусіі з Даніяй і Аўстрыяй. У 1864 г. Прусія ў саюзе з Аўстрыяй разграміла Данію, а ў 1866 г. справакавала вайну супраць свайго нядаўняга саюзніка Аўстрыі. Пераможаная Аўстрыя выйшла з Германскага саюза, канчаткова страціўшы ўплыў на нямецкія дзяржавы. Аднак узвышэнне Прусіі выклікала незадавальненне ў Францыі. Імкнучыся прадухіліць аб'яднанне германскіх дзяржаў, Францыя першай аб'явіла вайну Прусіі. Цягам франка-прускай вайны была створаная адзіная нямецкая дзяржава — *Германская імперыя*.

Патлумачце прычыны агрэсіўнай палітыкі Францыі ў дачыненні Прусіі.

У студзені 1871 г. у Люстранай зале Версальскага палаца прускі кароль Вільгельм I быў абвешчаны імператарам Германіі, а яе рэйхсканцлерам (кіраўніком урада) стаў О. фон Бісмарк. У новую імперыю ўвайшлі ўсе германскія дзяржавы і былыя французскія правінцыі Эльзас і Латарынгія, далучаныя да Германіі паводле франка-прускага мірнага дагавора. Акрамя таго, Германія атрымала ад Францыі велізарную кантрыбуцыю. Так у Еўропе замацавалася новая цэнтралізаваная дзяржава з захопніцкімі памкненнямі, эканоміка якой шпарка развівалася. Умовы мірнага

Абвяшчэнне Германскай імперыі ў 1871 г. Мастак А. фон Вернер. Другая палова XIX ст.

Аб'яднанне Германіі

Знайдзіце на картасхеме Прусію і паразважайце, чаму Прусія прэтэндавала на ролю лідара аб'яднання краіны.

дагавора, якім скончылася франка-пруская вайна, сталі прычынай працяглага супрацьстаяння паміж Францыяй і Германскай імперыяй.

2. Дзяржаўны лад. Германская імперыя ўяўляла сабой канстытуцыйную манархію з моцнай імператарскай уладай. У яе склад увайшлі 22 манархіі, што захавалі аўтаномію, і 3 вольныя гарады. *Канстытуцыя 1871 г.* замацоўвала кіроўную ролю Прусіі ў імперыі. Імператарам мог быць толькі прускі кароль. Яму падпарадкоўваліся ўзброеныя сілы. Толькі ён вырашаў пытанні вайны і міру, прызначаў і здымаў кіраўніка ўрада, зацвярджаў усе законапраекты, склікаў і распускаў імперскі парламент.

Парламент складаўся з дзвюх палат — верхняй і ніжняй. Членаў верхняй палаты — *бундэsrата* — прызначалі ўрады манархій і вольных гарадоў. Дэпутатаў ніжняй палаты — *рэйхстага* — абіралі мужчыны (акрамя вайскоўцаў), якія дасягнулі 25 гадоў.

3. Эканамічнае развіццё. У 1870-я гг. пачалося хуткае эканамічнае развіццё Германіі, а ў 1880-я гг. завяршыўся прамысловы пераварот. Што ж было прычынай такога імклівага поспеху гэтай краіны? Перш за ўсё варта адзначыць, што аб'яднанне Германіі спрыяла фарміраванню адзінага ўнутранага рынку краіны. У выніку франка-прускай вайны Германія атрымлівала ад пераможанай Францыі цягам трох пасляваенных гадоў велізарную кантрыбуцыю — 5 млрд франкаў, а таксама землі, багатыя на руду і каменны вугаль. Германскія прадпрыемальнікі паспяхова выкарыстоўвалі досвед іншых краін, укараняючы ў вытворчасць найноўшыя тэхналогіі, дасягненні навукі і тэхнікі. Паскаралі прамысловую рэвалюцыю і такія ўласцівыя нямецкаму народу вартасці, як пачуццё абавязку, памяркоўнасць, паважлівае стаўленне да працы.

Вялікі скачок наперад Германія зрабіла ў 1890-я гг. У краіне ўзніклі буйныя банкаўскія і прамысловыя карпарацыі. Некаторыя з іх сталі манаполіямі. Напрыклад, у вытворчасці зброі, лакаматываў, чыгуначных рээк панавала магутная фірма Крўпа. Развіваліся новыя галіны прамысловасці — хімічная і электратэхнічная. Германскія тавары і капіталы актыўна накіроўваліся за мяжу.

Значныя змены адбываліся ў вёсцы. Узмацнілася маёмаснае расслаенне. Сяляне абезземельваліся, становіліся парабкамі ў памешчыцкіх (юнкерскіх) або фермерскіх гаспадарках. Траціна зямель, што апрацоўваліся, была ў руках прускіх землеўладальнікаў. Многія сяляне пакідалі вёску. Напачатку XX ст. траціна насельніцтва Германіі жыла ў гарадах. Германія стала другой пасля ЗША індустрыяльнай дзяржавай свету, што сур'ёзна непакоіла Францыю і Вялікабрытанію.

4. Унутраная і знешняя палітыка. Ажно да канца 1880-х гг. *унутраная палітыка* ў Германіі вызначалася О. фон Бісмаркам. «Жалезны канцлер» актыўна змагаўся

Карыстаючыся інфармацыяй параграфу, складзіце схему найвышэйшых органаў улады Германскай імперыі. Зрабіце вывад аб характары яе дзяржаўнага ладу.

Чым былі абумоўлены высокія тэмпы эканамічнага развіцця Германіі ў канцы XIX — пачатку XX ст.?

47—49

з унутранай апазіцыяй — сацыял-дэмакратамі і цесна звязанымі з імі рабочымі праф-саюзамі.

Першыя рабочыя партыі ўзніклі ў Германіі ў 1860-я гг. У 1875 г. адбылося іх аб'яднанне і стварэнне адзінай Сацыялістычнай рабочай партыі Германіі. У 1890 г. яна атрымала назву *Сацыял-дэмакратычнай партыі Германіі (СДПГ)*. Кіраўнікамі рабочага і сацыялістычнага руху былі **Вільгельм Лібкнехт** і **Аўгуст Бебель**. Праграма СДПГ ставіла сваёй мэтай стварэнне «свабоднай народнай дзяржавы» мірным шляхам на аснове сацыяльнай справядлівасці, свабоды і роўнасці. На выбарах у рэйхстаг у 1877 г. сацыял-дэмакраты атрымалі 12 дэпутацкіх месцаў, што сведчыла пра рост уплыву партыі.

О. фон Бісмарк бачыў у сацыял-дэмакратыі пагрозу грамадскаму парадку. У 1878 г. ён правёў праз рэйхстаг часовы «Закон супраць небяспечных для грамадства памкненняў сацыял-дэмакратаў». У выніку СДПГ 12 гадоў была пад забаронай. Уціскаючы сацыял-дэмакратаў, Бісмарк адначасова шукаў шляхі супакаення грамадзян. Ён прыйшоў да высновы аб неабходнасці сацыяльных рэформаў і ўвядзення рабочага заканадаўства. Пры яго актыўным удзеле ў 1880-х гг. былі прынятыя законы аб страхаванні рабочых на выпадкі хвароб, калецтва, старасці і няздольнасці да працы. Такім чынам, у галіне сацыяльнага заканадаўства Германія апырэдзіла Вялікабрытанію і Францыю, нягледзячы на тое што палітычная актыўнасць грамадзян у гэтых краінах была вышэйшая.

45—47

Знешняя палітыка Германіі характарызавалася імкненнем пашырыць свой уплыў у Еўропе. О. фон Бісмарк імкнуўся не дапусціць узмацнення Францыі і яе збліжэння з Вялікабрытаніяй і Расіяй.

У 1880—1890-я гг. Германія пачала захоп калоній: Тога і значнай часткі Камеруна ў Афрыцы, а таксама тэрыторыі у Паўднёва-Заходняй Афрыцы, Азіі і Акіяніі.

Узмацненне пазіцый Германіі і яе каланіяльныя прэтэнзіі непазбежна вялі да абвастрэння супярэчнасцяў з Вялікабрытаніяй і Францыяй. Неўзабаве ўтварыліся варожыя блокі: *Траісты саюз*, які складаўся з Германіі, Аўстра-Венгрыі і Італіі, і *Антанта*, куды ўвайшлі Францыя, Расія і Вялікабрытанія. Узмацненне супярэчнасцяў паміж гэтымі двума блокамі ў рэшце рэшт прывяло да Першай сусветнай вайны.

Ключавыя словы: Вільгельм I, Ота фон Бісмарк, Вільгельм Лібкнехт, Аўгуст Бебель.

1. Ахарактарызуйце падзеі, якія прывялі да аб'яднання Германіі. У чым падабенства і адрозненні аб'яднальнага працэсу ў Германіі і Італіі?
2. Вызначце, чым палітычны лад Германскай імперыі напрыканцы XIX ст. адрозніваўся ад палітычнага ўпарадкавання Вялікабрытаніі і Францыі.
3. Калі ў Германіі склаўся манапалістычны капіталізм? Свой адказ падмацуйце прыкладамі.
4. Сфармулюйце прычыны з'яўлення рабочага і сацыял-дэмакратычнага руху ў Германіі. Якія мэты ставіла перад сабою СДПГ?

§ 8. Міжнародны рабочы і сацыялістычны рух у другой палове XIX — пачатку XX ст.

Якімі былі ўмовы жыцця рабочых у развітых еўрапейскіх краінах у XIX ст.? Чаго дабіваліся рабочыя гэтых краін і якімі метадамі?

З ростам фабрычнай вытворчасці ўзрасла і колькасць наёмных рабочых. Дзеля абароны сваіх інтарэсаў рабочыя стваралі разнастайныя грамадскія арганізацыі — палітычныя, прафсаюзныя, кааператыўныя і інш. У сярэдзіне XIX ст. рабочы рух, які да таго часу развіваўся ў межах асобных дзяржаў і з'яўляўся нацыянальным, набыў міжнародны, інтэрнацыянальны характар. Узмацненне сацыяльных супярэчнасцяў прывяло да таго, што людзі ўсё часцей пачалі задумвацца над тым, якім павінна быць грамадства.

Чаму ў XIX ст. атрымалі вялікае пашырэнне новыя грамадска-палітычныя вучэнні? Якія варыянты грамадскага развіцця і ўладкавання прапаноўваліся прадстаўнікамі гэтых вучэнняў?

1. Узнікненне марксізму. У сярэдзіне XIX ст. пачалося пашырэнне новага рэвалюцыйнага вучэння — **марксізму**. Яго стваральнікамі былі **Карл Маркс** (1818—1883), сын адваката з нямецкага горада Трыра, і **Фрыдрых Энгельс** (1820—1895), сын тэкстыльнага фабрыканта з горада Бармена.

56—57

К. Маркс і Ф. Энгельс.
Мастак Г. Гордан. XX ст.

Падумайце і вызначце асноўную думку створанай мастаком карціны.

Заснавальнікі марксізму лічылі, што капіталістычны лад несправядлівы і варожы да простага чалавека, бо капіталісты жывуць за кошт бязлітаснай эксплуатацыі — прысваення вынікаў працы наёмных рабочых. Капіталістычная эксплуатацыя грунтуецца на прыватнай уласнасці на сродкі вытворчасці — фабрыкі, заводы, зямлю і інш. Маркс і Энгельс сцвярджалі, што, дзеля таго каб знішчыць эксплуатацыю чалавека чалавекам, неабходна скасаваць прыватную ўласнасць і ператварыць яе ў грамадскую.

Патлумачце, чаму марксісты лічылі капіталістычны лад несправядлівым.

На думку заснавальнікаў марксізму, ажыццявіць перадачу прыватнай уласнасці ўсяму грамадству можна толькі шляхам *сацыялістычнай рэвалюцыі*, рухальнай сілай якой з'яўляецца пралетарыят (рабочы клас) — самы арганізаваны і рэвалюцыйны сярод прыгнечаных класаў. Рэвалюцыя мае на мэце знішчэнне буржуазнай дзяржавы і ўсталяванне *дыктатуры пралетарыяту*, якая забяспечыць пабудову новага, сацыялістычнага (камуністычнага) грамадства, заснаванага на агульнай уласнасці, свабодзе і роўнасці. Для вырашэння гэтых задач неабходная рэвалюцыйная пралетарская партыя — партыя камуністаў.

2. Міжнароднае таварыства рабочых, або I Інтэрнацыянал. У 1864 г. К. Маркс і Ф. Энгельс стварылі першую міжнародную (інтэрнацыянальную) масавую арганізацыю рабочых. Яна атрымала назву *Міжнароднага таварыства рабочых*, або *I Інтэрнацыянала*.

Устаноўчы сход Міжнароднага таварыства рабочых адбыўся ў Лондане 28 верасня 1864 г. *Устаноўчы маніфест* і *Статут таварыства* былі напісаныя К. Марксам.

Пракаментуйце найважнейшае праграмнае палажэнне, зафіксаванае ва Устаноўчым маніфесце Міжнароднага таварыства рабочых 28 верасня 1864 г.

У **маніфесце** абвяшчалася найважнейшае праграмнае палажэнне пра заваяванне пралетарыятам палітычнай улады. Маркс сцвяджаў, што неабходна стварыць палітычную партыю пралетарыяту. Ён заклікаў да неабходнасці інтэрнацыянальнай салідарнасці, г. зн. да ўзаемаразумення, адзінства інтарэсаў і задач пралетарыяў усіх краін і аб'яднання іх намаганняў у барацьбе супраць «агульнага ворага» — міжнароднай буржуазіі. У знешняй палітыцы таварыства ставіла сваёй мэтай не дапусціць братабойчых войнаў і нацыянальных канфліктаў.

Інтэрнацыянал не супрацьпастаўляў сябе рабочым арганізацыям, што ўжо існавалі, а імкнуўся абাপірацца на іх і каардынаваць іх дзейнасць у напрамку адзінай, агульнай мэты. Дзякуючы дзейнасці Інтэрнацыянала ўзмацніўся ўплыў марксісцкіх ідэй на рабочы рух.

Дэлегаты I Інтэрнацыянала

У 1876 г. Міжнароднае таварыства самараспусцілася, бо цяпер асноўнай была задача стварэння самастойных пралетарскіх партый у асобных краінах.

3. II Інтэрнацыянал. Першая сацыял-дэмакратычная партыя, што кіравалася ў сваёй дзейнасці вучэннем К. Маркса, узнікла ў Германіі. Неўзабаве падобныя *марксісцкія партыі* з'явіліся ва ўсіх буйных еўрапейскіх краінах і Расіі.

З мэтай ідэйнага і арганізацыйнага аб'яднання гэтых партый у **1889 г.** у Парыжы пры ўдзеле Ф. Энгельса быў створаны *II Інтэрнацыянал*. На кангрэсах II Інтэрнацыянала, што склікаліся праз кожныя 2—4 гады, абмяркоўваліся праблемы рабочага і сацыялістычнага руху, выпрацоўваліся рэкамендацыі. Так, згодна з прапановай Парыжскага кангрэса 1889 г. з 1 мая 1890 г. сталі штогод праходзіць першамайскія дэманстрацыі. Напачатку Першай сусветнай вайны II Інтэрнацыянал распаўся, бо сацыялісты дзяржаў, што ваявалі адна супраць адной, падтрымалі ваенныя памкненні сваіх урадаў.

Здзейсніце ўяўнае падарожжа ў Парыж на кангрэс 1889 г. (папярэдне вызначце мэту вашай паездкі). Апішыце «ўбачанае» (магчыма, гэта будзе сустрэчы з удзельнікамі кангрэса, дыскусіі па пытаннях, якія вас хваляюць).

4. Плыні ў рабочым і сацыялістычным руху. Галоўнай мэтай II Інтэрнацыянала была барацьба за сацыялізм. Праўда, сярод яго лідараў разуменне шляхоў і метадаў гэтай барацьбы, дый самога сацыялізму, было розным.

Марксісты па-ранейшаму працягвалі прапагандаваць ідэю сацыялістычнай рэвалюцыі і ўсталявання дыктатуры пралетарыяту. Аднак напрыканцы XIX ст. у лагеры еўрапейскай сацыял-дэмакратыі ўзнікла новае вучэнне — **рэвізіянізм**. Яго заснавальнікам быў германскі сацыял-дэмакрат **Эдуард Бернштэйн** (1850—1932), які выступіў з прапановай перагляду, г. зн. рэвізіі, марксізму.

Э. Бернштэйн зыходзіў з таго, што становішча працоўных пры капіталізме пачало паляпшацца, а не пагаршацца. Аднак, класавая барацьба паміж пралетарыятам і буржуазіяй сціхае, а не абвастраецца. У сувязі з гэтым рабочым патрэбныя не разбуральныя рэвалюцыі, а рэформы, якія забяспечаць мірнае пераўрастанне капіталізму ў сацыялізм.

Патлумачце, у чым заключаецца ўнёсак Э. Бернштэйна ў развіццё рабочага і сацыялістычнага руху.

У некаторых еўрапейскіх краінах атрымаў пашырэнне **анарха-сіндыкалізм**, адным з заснавальнікаў якога стаў **Міхаіл Аляксандравіч Бакунін**. Анарха-сіндыкалісты адмаўлялі неабходнасць арганізаванай палітычнай барацьбы і выступалі за знішчэнне ўсялякай дзяржаўнай улады. Асноўнымі ячэйкамі сацыялістычнага грамадства анарха-сіндыкалісты лічылі *прафсаюзы (сіндыкаты)*, а асноўным

Пракаментуйце погляды анарха-сіндыкалістаў на дзяржаўную ўладу і арганізаваную палітычную барацьбу.

М. А. Бакунін

Э. Бернштэйн

сродкам барацьбы — сабатаж (наўмысны зрыў работы), байкот, усеагульную эканамічную забастоўку.

I і II Інтэрнацыяналы адыгралі вялікую ролю ў пашырэнні і з'яднанні сацыялістычнага руху. У 1863 г. існавала толькі адна палітычная партыя пралетарыяту — у Германіі. У 1870—1880-х гг. сацыялістычныя партыі і арганізацыі ўзніклі ў Францыі, Вялікабрытаніі, Бельгіі, Італіі, Швецыі, Аўстрыі, ЗША. Напачатку XX ст. яны дзейнічалі болей чым у 20 дзяржавах свету, прычым у некаторых краінах налічвалася па некалькі сацыялістычных партый.

Ключавыя словы: марксізм, маніфест, рэвізіянізм, анарха-сіндыкалізм, Карл Маркс, Фрыдрых Энгельс, Эдуард Бернштэйн, Міхаіл Аляксандравіч Бакунін.

1. Калі ўзнікла першая міжнародная арганізацыя рабочых? Як яна называлася?
2. Паразважайце, што схіляла рабочых з розных краін да ўзаемадзеяння.
3. Якую ролю адыгралі К. Маркс і Ф. Энгельс у гісторыі рабочага руху?
4. Патлумачце, як вы разумееце галоўныя ідэі марксізму.
5. Параўнайце дзейнасць I і II Інтэрнацыяналаў паводле самастойна абраных крытэрыяў.
6. Раскрыйце прычынна-выніковую сувязь паміж ідэяй марксістаў пра сацыялістычную рэвалюцыю і ўсталяванне дыктатуры пралетарыяту і з'яўленнем новых плыняў у рабочым і сацыялістычным руху.

Заработная плата і працягласць працоўнага часу ў краінах Захаду напрыканцы XIX ст., %

Паказчыкі	Англія*	Францыя	Германія	ЗША
Заработная плата за роўны працоўны час	100	64	75	240
Працягласць працоўнага часу	100	117	111	96

* Паказчыкі Англіі прынятыя за 100 %.

Сярэдняя працягласць працоўнага тыдня ў Еўропе і ЗША, гадз

Гады	Еўропа	ЗША
1850	84	72
1910	60	54

Выкарыстоўваючы звесткі табліц, зрабіце вывад аб узроўні жыцця рабочых у найбуйнейшых краінах Еўропы і ЗША ў канцы XIX — пачатку XX ст. Падумайце, якія праблемы маглі ўзнікнуць у краінах, дзе заработная плата і працягласць рабочага часу не задавальнялі працоўных.

§ 9. Адукацыя, навука і тэхніка

Каго з выбітных навукоўцаў XVI—XVIII стст. вы ведаеце? Ці маюць іх адкрыцці тэарэтычную і практычную каштоўнасць у нашыя дні?

У XIX ст. былі дасягнутыя вялікія поспехі ў галіне адукацыі, навукі і тэхнікі. Шматлікія навуковыя адкрыцці спрыялі развіццю прамысловасці. Пад іх уплывам змяняліся ўяўленні людзей пра навакольны свет, пра паходжанне чалавека і жыцця на Зямлі. Стаў іншым шматвяковы ўклад жыцця людзей. На працягу аднаго стагоддзя чалавек перасеў з карэты ў цягнік, а з яго — у аўтамабіль. У 1903 г. узняўся ў паветра першы самалёт.

Як пад уплывам поспехаў у адукацыі, шматлікіх навуковых адкрыццяў змяняўся ў XIX ст. шматвяковы ўклад жыцця людзей?

1. Развіццё адукацыі. Да пачатку XX ст. насельніцтва свету заставалася пераважна непісьменным. Большасць людзей не ўмелі нават чытаць і пісаць. Толькі ў высокаразвітых краінах Заходняй Еўропы, ахопленых індустрыялізацыяй, у XIX ст. (асабліва ў другой палове) пачалося шырокае распаўсюджанне адукацыі. У Вялікабрытаніі *закон аб абавязковай адукацыі* ўсіх дзяцей да 12 гадоў быў прыняты ў 1870 г., у Францыі — у 1882 г. Напрыканцы XIX ст. колькасць пісьменных людзей сярод мужчын у Заходняй Еўропе дасягнула 90 %.

Першы школьны ўрок.
Мастак Б. Вацье.
Другая палова XIX ст.

Шмат у якіх гарадах адкрываліся ўніверсітэты. Аднак вышэйшая адукацыя была даступная не для ўсіх. Яна па-ранейшаму заставалася элітарнай, г. зн. атрымаць яе маглі найвышэйшыя пласты грамадства. Напрыклад, для дзяцей з багатых сем'яў ствараліся спецыяльныя школы, якія адкрывалі прамы шлях у вышэйшыя навучальныя ўстановы.

2. Навука і фарміраванне новай карціны свету. XIX ст. часта называюць стагоддзем навукі. У гэты час вучоныя мелі вялікі ўплыў і шанаваліся ў грамадстве. Навука хутка развівалася

Як вы лічыце, для дзяцей якіх саслоўяў прызначалася гэтая школа?

і змяняла не толькі навакольнае асяроддзе, але і ўнутраны свет чалавека.

Адно за адным здзяйсняліся адкрыцці ў матэматыцы, хіміі, фізіцы, біялогіі і грамадскіх навук. Так, французскі вучоны **Луі Пастэр** (1822—1895) заляжыў асновы сучасных мікрабіялогіі (навука пра мікраарганізмы) і імуналогіі (навука пра абарончыя здольнасці арганізма), што дазволіла пачаць паспяховую барацьбу з інфекцыйнымі хваробамі.

Пераварот у прыродазнаўстве здзейснілі вучоныя, што праніклі ў таямніцы «дзіўнага свету» — свету элементарных часціц. У 1895 г. нямецкі навуковец **Вільгельм Рэнтген** (1845—1923) адкрыў рэнтгенаўскія промні (названыя ў яго гонар), якія адразу пачалі выкарыстоўвацца ў навуцы і тэхніцы. Неўзабаве адбыліся адкрыцці радыеактыўнасці і навуковыя распрацоўкі ў галіне атамнага ядра, звязаныя з імёнамі такіх выбітных фізікаў, як **Марыя Складоўская-Кюры** (Польшча), **П'ер Кюры** (Францыя), **Нільс Бор** (Данія) і **Эрнест Рэзерфорд** (Англія).

Вучоныя не толькі вырашалі практычныя задачы навукі, але і імкнуліся зразумець будову Сусвету. Была адкрытая новая планета Нептун.

Важным дасягненнем навукі XIX ст. было стварэнне тэорыі эвалюцыі відаў шляхам натуральнага адбору. У завершаным выглядзе яна аформілася ў вучэнні **Чарльза Дарвіна** (1809—1882), якое значна паўплывала на фарміраванне новай карціны свету. У 1859 г. у Англіі выйшла яго кніга «Паходжанне відаў шляхам натуральнага адбору».

Вывучаючы раслінны і жывёльны свет, вучоны прыйшоў да высновы, што віды жывёл і раслін, якія існуюць зараз, сфарміраваліся ў выніку працяглага працэсу развіцця. Прытым слабыя асобіны гінулі ў барацьбе за існаванне, а найбольш прыстасаваныя выжывалі, і іх прыметы перадаваліся ў спадчыну наступным пакаленням. Такім чынам адбываўся натуральны адбор. Месца для Бога ў гэтай навуковай тэорыі не заставалася.

Прафесар Дарвін. Карыкатура другой паловы XIX ст.

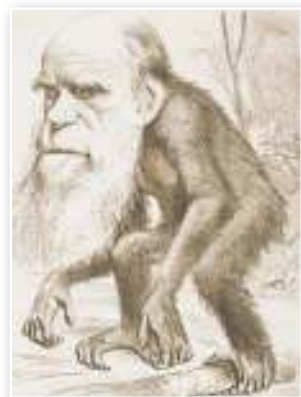
Уважліва разгледзьце карыкатуру і паразважайце, як яе аўтар ставіўся да тэорыі эвалюцыі відаў шляхам натуральнага адбору.

З якімі з'явамі ў жыцці еўрапейскага грамадства звязанае імклівае пашырэнне адукацыі?

Жаночая рука з заручальным пярсцёнкам.
Адзін з першых рэнтгенаўскіх здымкаў

Ці можна пагадзіцца з меркаваннем, што навука змяняе не толькі навакольнае асяроддзе, але і ўнутраны свет чалавека?

Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, высветліце, якім было стаўленне Ч. Дарвіна да рэлігіі.

малпы жывёлы, якая некалі існавала.

3. Пераварот у тэхніцы і развіццё транспарту. Стварэнне буйной машынай вытворчасці і машынай тэхнікі складае асноўны змест другога перыяду Новага часу. Магутны штуршок механізацыі вытворчасці дала вынаходка напрыканцы XVIII ст. *паравога рухавіка*. Амаль адначасова з гэтым быў распрацаваны працэс выплаўкі сталі з чыгуну. Праўда, да сярэдзіны XIX ст. сталь амаль не выкарыстоўвалася ў прамысловасці з той прычыны, што яе вытворчасць была надта дарагая. І толькі ў 1850-х гг. новыя вынаходкі зрабілі вытворчасць сталі таннейшай.

Узнікла новая галіна вытворчасці — *машынабудаванне*. Разгарнуўся масавы выпуск разнастайных машын. Паравыя ўстаноўкі пачалі выкарыстоўваць у розных галінах прамысловасці і сельскай гаспадаркі.

Велізарныя змены ў жыццё Еўропы, Паўночнай Амерыкі, дый усяго свету ўнесла стварэнне паравога транспарту. Першым параходам было рачное судна, пабудаванае ў ЗША ў 1807 г. Паступова парусныя караблі выпцясняліся параходамі. У 1822 г. іх пачалі будаваць з жалеза, а ў 1880-х гг. — са сталі. Напачатку XX ст. рускія канструктары спусцілі на ваду першы цеплаход, які перасоўваўся пры дапамозе *рухавіка ўнутранага згарання* — дызеля.

Сапраўдную рэвалюцыю ў галіне транспарту здзейсніла вынаходства *паравоза* (1803) і будаўніцтва чыгунак, якое пачалося ў 1825 г. У 1830 г. агульная даўжыня чыгуначных ліній у свеце складала толькі 300 км. У 1917 г. яна дасягала 1 млн 146 тыс. км.

На мяжы XIX—XX стст. дзякуючы стварэнню рухавіка ўнутранага згарання ўзніклі новыя віды транспарту — аўтамабільны і паветраны. Два амерыканцы, браты Уілбур і Орвіл Райты, стварылі ў 1903 г. свой першы самалёт.

Першы ў свеце аўтамабіль
К. Бенца. 1885—1886 гг.

Параўнайце першы аўтамабіль з сучаснымі мадэлямі. Што ў іх ёсць агульнага і чым яны адрозніваюцца?

Вялікую ролю ў развіцці транспарту адыграла будаўніцтва мастоў, каналаў і гідратэхнічных збудаванняў. У 1869 г. завяршылася будаўніцтва Суэцкага канала, які злучыў Чырвонае мора з Міжземным. У выніку марскі шлях з Еўропы ў краіны Паўднёва-Усходняй Азіі скараціўся амаль на 13 тыс. км. У 1914 г. быў уведзены ў дзеянне Панамскі канал, што злучыў Атлантыку з Ціхім акіянам.

4. Сувязь навукі з практыкай. Навуковыя адкрыцці і тэхнічныя вынаходкі былі цесна звязаныя паміж сабой. Адны вучоныя прапаноўвалі ідэі, іншыя ў выніку эксперыментаў высвятлялі галіны іх практычнага выкарыстання. Так, напрыклад, адбылося з вывучэннем электрычнасці. Асаблівы ўнёсак у гэтую галіну навукі зрабілі англічанін *Майкл Фарадэй* і шатландзец *Джэймс Максвел*.

Навука аб электрычнасці прывяла да стварэння *электратэхнічнай прамысловасці*. Спачатку быў вынайздзены электрарухавік, а ў 1880 г. нямецкая фірма «Сіменс» пабудавала першы электрацягнік. Пачалі працаваць першыя ў свеце электрастанцыі, на фабрыках і заводах усё шырэй сталі выкарыстоўвацца электраматоры. З'явілася электрычнае асвятленне на гарадскіх вуліцах, у жылых дамах і вытворчых памяшканнях. У мінуўшчыну адыходзіла гарадская конная чыгунка (конка). На вуліцах еўрапейскіх гарадоў загрузкаталі трамваі, абвясціўшы свету пра пачатак эпохі электрычнасці.

5. Сродкі сувязі. Кінематограф. На працягу многіх стагоддзяў людзі кантактавалі паміж сабой пры дапамозе лістоў. На флоте і ў сухапутнай арміі — пры дапамозе сігнальных сцяжкоў, светлавых і іншых умоўных знакаў. Развіццё прамысловасці і гандлю вымагала больш дасканалых сродкаў перадачы інфармацыі. Навуковыя адкрыцці ў галінах электрычнасці і магнетызму цалкам задаволілі гэтую патрэбу. З'явіліся новыя сродкі перадачы інфармацыі — тэлеграф, тэлефон, радыё (вынаходкі С. Морзэ, А. Бэла, Г. Марконі, А. Папова).

Выбітным дасягненнем канца XIX ст. было вынаходства *фанографа* і *кінематографа*. Апарат для запісу і ўзнаўлення гуку прапанаваў у 1877 г. *Томас Эдысан*. А браты *Луі і Агюст Люм'еры* вынайшлі ў 1895 г. апарат для здымкі

Падрыхтуйце віртуальную выставу, прысвечаную тэхнічным дасягненням XIX — пачатку XX ст. Прэзентуйце яе аднакласнікам. (Па магчымасці наведайце музеі навукі і тэхнікі.)

59—60

Браты Люм'ер

Як асабіста вы ставіцеся да вынаходак С. Морзэ, А. Бэла, Г. Марконі, А. Папова і братоў Люм'ер? Якое месца займаюць іх вынаходкі ў вашым жыцці? Чаму?

і працыравання «рухомах фотаздымкаў» — першы прыдатны для практычнага выкарыстання кінаапарат, што атрымаў назву «кінематограф». Неўзабаве ў розных сталіцах пачалі адкрывацца кінатэатры. За вельмі кароткі тэрмін кіно набыло шырокую папулярнасць ва ўсім свеце.

Аднак выдатныя навукова-тэхнічныя адкрыцці, закліканыя змяніць да лепшага жыццё людзей, сталі скарыстоўвацца і ў ваеннай тэхніцы, вынаходніцтве дасканалых прылад знішчэння і разбурэння. Праўда, людзі на той час яшчэ не задумваліся пра наступствы, да якіх гэта ўсё магло прывесці.

Ключавыя словы: Луі Пастэр, Вільгельм Рэнтген, Марыя Складоўская-Кюры, П'ер Кюры, Нільс Бор, Эрнест Рэзерфард, Чарлз Дарвін, Майкл Фарадэй, Джэймс Максвел, Томас Эдысан, Луі і Агюст Люм'еры.

1. Якія змены адбыліся ў сістэме адукацыі ў найбуйнейшых краінах Еўропы ў другой палове XIX ст.?
2. Чаму XIX ст. вельмі часта называюць стагоддзем навукі?
3. Запоўніце табліцу «Навуковыя адкрыцці і вынаходкі XIX — пачатку XX ст. і іх практычнае выкарыстанне». (Звярніцеся да дадатковых крыніц інфармацыі.)

Кірунак у навуцы і тэхніцы	Імёны вучоных і вынаходнікаў	Гады	Навуковае адкрыццё, вынаходка	Галіна скарыстання

4. Якія наступствы рэалізацыі на практыцы новых ідэй у навуцы і тэхніцы для еўрапейскага грамадства XIX — пачатку XX ст.? (Сваё меркаванне падмацуйце прыкладамі, выкарыстоўваючы веды з фізікі, хіміі, матэматыкі, біялогіі і іншых прадметаў.)
5. Якім чынам навукова-тэхнічныя адкрыцці і вынаходкі змянялі стаўленне чалавека да прыроды?

Адзін з італьянскіх кардыналаў XVI ст. выказаў свой погляд на навуку так: «Уся чалавечая навука — гэта вар'яцтва».

А як лічыце вы? Свой пункт погляду аргументуйце.

§ 10. Мастацкая літаратура

1. Якія выбітныя творы заходнееўрапейскай літаратуры XVI—XVIII стст. вы ведаеце? 2. Што такое гістарычная крыніца?

Перадавыя людзі Еўропы з захапленнем прынялі дэвіз Французскай рэвалюцыі «Свабода. Роўнасць. Братэрства». Але неўзабаве светлыя надзеі змяніліся жорсткім расчараваннем. Прыгожыя лозунгі скажаліся і былі замененыя рэвалюцыйнай тыраніяй. Хваля гвалту ахапіла Францыю, а пасля і Еўропу. Царства розуму і справядлівасці не ўзяло верх. Стары феадальны свет загінуў, і на яго месцы ўзнік свет буржуазны, у якім меркай усяго сталі грошы. У такіх умовах нарадзілася новая літаратура. У XIX ст. у ёй вылучыліся два асноўныя кірункі: **рамантызм** і **рэалізм**.

Якое значэнне для сучаснікаў мела творчасць выбітных еўрапейскіх пісьменнікаў XIX — пачатку XX ст.? Як узаемазвязанае развіццё літаратуры, літаратурных мастацкіх стыляў з працэсамі, што адбываюцца ў жыцці грамадства?

1. Рамантызм. У першай траціне XIX ст. панаваў рамантычны кірунак. Расчараваўшыся ў выніках Французскай рэвалюцыі канца XVIII ст., у ідэалах Асветніцтва і грамадскім прагрэсе, рамантыкі ўслаўлялі бязмежную свабоду, не прымалі наяўную рэчаіснасць у спадзяванні на больш дасканалую будучыню. Адмовіўшыся ўслаўляць розум, як рабілі асветнікі, рамантыкі імкнуліся ўздзейнічаць найперш на пачуцці чалавека. Героі рамантычных твораў — мяцежныя і самотныя — супрацьстаяць варожаму «сусветнаму злу». Іх унутраны свет складаны і супярэчлівы. Яны падпарадкоўваюцца раптоўным стихійным парывам.

Патлумачце, чаму на змену асветнікам прыйшлі рамантыкі.

Французскі рамантызм. Лідарам французскага рамантызму быў **Віктор Гюго** (1802—1885). Ён рана праявіў літаратурныя здольнасці. Ужо ў юнацтве ён набыў вядомасць як таленавіты паэт. Геній Гюго выявіўся не толькі ў паэзіі, але і ў прозе, драматургіі, публіцыстыцы. Яго працавітасць была бязмежная (поўны збор твораў пісьменніка налічвае дзясяткі тамоў).

Напачатку сваёй творчасці Гюго быў прыхільнікам манархіі. Але з цягам часу яго палітычныя погляды змяніліся. У 1871 г. ён падтрымаў Парыжскую Камуну. Сусветную славу Віктору

В. Гюго.
Мастак Л. Ж. Ф. Бана.
XIX ст.

Дж. Г. Байран.
Мастак Т. Філіпс. XIX ст.

Гюго прынеслі раманы «Сабор Парыжскай Божай маці», «Адрынутыя», «Працаўнікі мора», «Чалавек, які смяецца».

Англіійскі рамантызм. Англіійскі рамантызм пачатку XIX ст. найбольш яскрава выявіўся ў творчасці трох геніяльных паэтаў: Дж. Г. Байрана, П. Б. Шэлі і Дж. Кітса.

Найвялікшы рамантык *Джордж Гордан Байран* (1788—1824) нарадзіўся ў збяднелай арыстакратычнай сям’і, атрымаў элітарную адукацыю. У дзесяцігадовым узросце да яго ў спадчыну перайшлі тытул лорда, багацце і радавы замак.

Паэтычная слава прыйшла да Дж. Г. Байрана ў юнацтве. Але вышэйшым колам англійскага грамадства не прыйшоўся даспадобы бунтарскі дух паэта, яго выступленні ў парламенце ў абарону англійскіх рабочых і вызваленчай барацьбы ірландскага народа. Імя Байрана зрабілася сімвалам адмаўлення і непадпарадкавання. Не прыняты грамадствам, ён асудзіў сябе на добраахвотнае выгнанне. Паэт пакінуў Англію і ўзяў удзел у барацьбе італьянскага і грэчаскага народаў за нацыянальную незалежнасць.

У цэнтры паэм Дж. Г. Байрана стаіць расчараваны і самотны герой-бунтар, які змагаецца супраць прыгнёту і тыраніі. Адзін з найлепшых твораў паэта — няскончаны раман у вершах «Дон Жуан» — набліжаецца да рэалістычнай плыні.

Персі Біш Шэлі (1792—1822), як і Байран, паходзіў з арыстакратычнай сям’і. За выказванне антыманархічных настрояў яго выключылі з універсітэта, і ён мусіў пакінуць Англію. У сваіх творах паэт услаўляе

рэвалюцыйную барацьбу, што нясе вызваленне ад дэспатызму і тыраніі.

Сучаснікам вялікіх англійскіх рамантыкаў быў *Вальтэр Скот* (1771—1832). Сваю творчую

Што аб’ядноўвае творчасць П. Б. Шэлі і Дж. Г. Байрана? У чым падабенства лёсаў гэтых паэтаў?

дзеясць ён пачаў як аўтар рамантычных паэм. Але потым звярнуўся да прозы і стаў прыхільнікам рэалістычнага кірунку.

У сусветную літаратуру В. Скот увайшоў як стваральнік гістарычнага рамана. У сваіх творах пісьменнік адлюстроўваў падзеі англійскай і еўрапейскай сярэднявечнай гісторыі ў яе пераломныя моманты. Найлепшым раманам В. Скота «Айвенга» і ў нашы дні зачитваюцца і дарослыя, і дзеці.

Нямецкі рамантызм. Бліскучую старонку ў гісторыю нямецкага рамантызму ўпісаў **Эрнст Тэадор Амадэй Гофман** (1776—1822). Гэта быў чалавек рознабаковых талентаў. Рэальнае жыццё не вабіла пісьменніка. Гофман знаходзіў прытулак у свеце неўтаймаванай фантазіі, ствараючы казачна-рамантычнае царства.

На сюжэты Э. Т. А. Гофмана напісаныя выдатныя музычна-сцэнічныя творы: балет П. І. Чайкоўскага «Шчаўкунок», опера французскага кампазітара Ж. Афенбаха «Казкі Гофмана» і інш.

Вяршыняй нямецкай літаратуры XIX ст. стала творчасць **Генрыха Гейнэ** (1797—1856). Яго раннія вершы, што ўвайшлі ў зборнік «Кніга песень», прасякнутыя вальналюбнымі матывамі і блізкія да традыцый народнай песні. А ў паэме «Германія. Зімовая казка» — лепшым творы Г. Гейнэ — выразна гучаць рэвалюцыйныя ноты.

2. Рэалізм. У 1840-я гг. у еўрапейскай літаратуры і мастацтве сфарміраваўся новы кірунак — рэалізм. Рэалісты, як і рамантыкі, крытыкавалі грамадства, што склалася пасля Французскай рэвалюцыі. Але калі ў рамантыкаў крытыка найчасцей набывала характар бунту і сыходу ад рэчаіснасці, дык рэалісты аб'ектыўна адлюстроўвалі жыццё такім, якім яно было насамрэч, не хаваючы яго брыдкіх бакоў.

Адным з найбольш яскравых прадстаўнікоў рэалістычнага кірунку быў **Стэндаль** (сапраўднае імя **Анры Мары Бейль**; 1783—1842). Пісьменнік лічыў, што раман — гэта люстэрка жыцця. Сусветную славу пісьменніку прынес раман «Чырвоная і чорная», у якім праўдзівая адлюстроўваецца французскае грамадства тых гадоў. Галоўны герой рамана — Жульен Сарэль — таленавіты чалавек з нізоў. Ён

Аўтапартрэт
Э. Т. А. Гофмана

В. Скот. Мастак
Г. Рэберн. XIX ст.

Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, выберыце адзін з твораў Гофмана, прачытайце яго і стварыце ілюстрацыю для вокладкі, змест якой будзе перадаваць галоўную ідэю кнігі. Прэзентуйце сваю працу аднакласнікам.

Патлумачце прычыны папулярнасці твораў як пісьменнікаў-рамантыкаў, так і пісьменнікаў-рэалістаў.

намагаецца прабіць сабе дарогу ў жыцці, але ж не можа перамагчы кансерватыўнае грамадскае асяроддзе.

Вялікі французскі пісьменнік **Анарэ дэ Бальзак** (1799—1850) вылучаўся неверагоднай працаздольнасцю. Сусветную славу яму прынесла серыя раманаў пад агульнай назвай «Чалавечая камедыя» (складаецца з 90 твораў). У іх больш за тысячу персанажаў. Гэта грандыёзная па шырыні ахопу рэалістычная карціна нораваў французскага грамадства. З твораў Бальзака можна даведацца пра буржуазную Францыю болей, чым з прац гісторыкаў і эканамістаў таго часу.

Англііскі пісьменнік **Чарлз Дыкенс** (1812—1870) прыйшоў у літаратуру ў 1830-я гг., напісаўшы гумарыстычныя «Нарысы Боза» і адзін з самых смешных і вясёлых раманаў у сусветнай літаратуры — «Пасмяротныя нататкі Піквіскага клуба». Аднак у сваіх наступных творах Ч. Дыкенс, паводле яго слоў, звярнуўся да адлюстравання «бязмежнага мора чалавечых пакут». Гэта раманы «Дэвід Коперфілд» і «Нікалас Нікльбі», што апісваюць норавы, якія панавалі ў англійскіх школах для бедных дзяцей; «Прыгоды Олівера Твіста», дзе распавядаецца пра жыццё гарадскіх беднякоў; «Домбі і сын», які паказвае, як разбурае і спусташае асобу чалавека прага грошай.

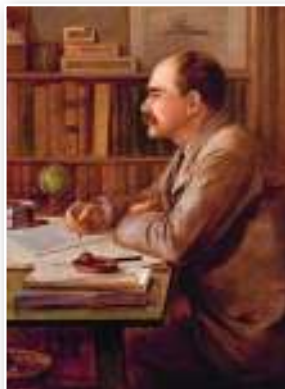
Першае выданне
«Прыгод Олівера Твіста» Ч. Дыкенс

Адным з найбольш таленавітых і супярэчлівых майстроў слова на мяжы двух стагоддзяў стаў **Джозэф Рэд'ярд Кіплінг** (1865—1936). Першым сярод англічан ён у 1907 г. быў уганараваны Нобелеўскай прэміяй у галіне літаратуры. Кіплінг апантана ўслаўляў подзвігі англійскіх салдат у імя Брытанскай імперыі. Ён не толькі апраўдваў англійскую каланіяльную палітыку, але і адстойваў ідэю перавагі белай расы.

Але дзеці ўсяго свету любяць і ведаюць іншага Кіплінга. Яго «Кніга джунгляў», «Другая кніга джунгляў» і «Казкі проста так» надзвычай папулярныя да нашага часу.

3. Трывожныя прадчуванні дэкадансу. У Еўропе ў 1880-я гг. увайшло ва ўжытак паняцце **дэкадэнцтва** (ад фр. *decadent* — упадніцкі). Яно пашырылася амаль на ўсе галіны літаратуры і мастацтва і сведчыла пра крызіс еўрапейскай культуры і грамадства, якое павольна, але немінуча набліжалася да сусветнай вайны.

У другой палове XIX ст. у Францыі з'явілася група таленавітых паэтаў, якія валодалі геніяльнымі здольнасцямі прадбачання бед і катастроф, што пагражалі людзям: Ш. Бадлер,

Дж. Р. Кіплінг.
Мастак Ф. Бёрн-Джонс.
Канец XIX ст.

А. Рэмбо, П. Верлен і інш. Яны прадбачылі многае з таго, чаму сталі сведкамі людзі ў XX ст. Невыпадкава іх звалі «выклятымі паэтамі».

Вершы *Шарля Бадлера* (1821—1867) былі шчырыя і правакацыйныя. Яны поўняцца адчуваннем трагічнасці свету, тугой па гармоніі і ўсведамленнем непераадольнасці зла. Свой адзіны паэтычны зборнік, які пабачыў свет у 1857 г., паэт так і назваў — «Кветкі зла».

Адчуваннем будучых рэвалюцыйных катастроф і вайны дыхае паэзія *Гіёма Апалінэра* (сапраўднае імя *Вільгельм Апалінарыў Кастравіцкі*; 1880—1918). Продкі паэта паходзілі з Беларусі — з-пад Навагрудка. За два гады да пачатку Першай сусветнай вайны Апалінэр пісаў пра «сонца з перарэзаным горлам», прадказваў гібель трох вялікіх імперый.

Ключавыя словы: *рамантызм, рэалізм, дэкадэнцтва, Віктор Гюго, Джордж Гордан Байран, Персі Біш Шэлі, Вальтэр Скот, Эрнст Тэадор Амадэй Гофман, Генрых Гейнэ, Стэндал, Анарэ дэ Бальзак, Чарлз Дыкенс, Джозэф Рэд'ярд Кіплінг.*

Ці можна пагадзіцца з меркаваннем Г. Апалінэра, які ў адным са сваіх твораў пра сябе пісаў: «Жыў паэт на зямлі, калі з тронаў ляцелі старчма каралі»? Свой пункт погляду аргументуйце.

Г. Апалінэр

1. У якіх умовах развівалася еўрапейская літаратура XIX — пачатку XX ст.?
2. Параўнайце погляды рамантыкаў і рэалістаў на навакольную рэчаіснасць. У чым іх адрозненне? (Заданне можна выканаць у форме табліцы паводле самастойна выбраных крытэрыяў.)
3. Назавіце імёны аўтараў, літаратурныя творы якіх дапамогуць вам у вывучэнні гісторыі Еўропы XIX ст. Патлумачце, чаму вы іх выбралі.
4. Падрыхтуйце прэзентацыю (арганізуйце віртуальную выставу) аб жыцці і дзейнасці аднаго з пісьменнікаў (паэтаў), якія істотна паўплывалі на развіццё літаратуры.
5. Як вы лічыце, чаму многія літаратурныя творы канца XIX — пачатку XX ст. былі напоўненыя трывожнымі прадчуваннямі?
6. Складзіце спіс найбольш папулярных оперных, драматычных, кіна- і іншых пастацовак паводле твораў дадзенага перыяду. З якімі з іх вы пазнаёміліся раней? Апішыце свае ўражанні. (Заданне можна выканаць пры дапамозе інтэрнэт-рэсурсаў.)

У якасці вайсковага чыноўніка напалеонаўскай арміі Стэндал быў у Італіі, Германіі і Аўстрыі, а ў 1812 г. апынуўся ў Оршы, Смаленску, Вязьме, назіраў Барадзінскую бітву, трапіў у Маскву. Падчас адступлення з Расіі браў удзел у пераправе цераз Бярэзіну. У Смаленску, Гжацку (цяпер горад Гагарын), Маскве Стэндал, паводле яго слоў, убачыў «патрыятызм і сапраўдную веліч» рускага народа.

§ 11. Выяўленчае мастацтва, архітэктура, музыка

Якія мастацкія стылі былі характэрныя для архітэктуры, выяўленчага мастацтва і музыкі ў XVII—XVIII стст.? Прывядзіце прыклады гэтых стыляў у творчасці вядомых архітэктараў і мастакоў Заходняй Еўропы.

Фарміраванне індустрыяльнай цывілізацыі вельмі істотна паўплывала на еўрапейскае мастацтва. Як ніколі раней, мастацкая культура знаходзілася ў цеснай сувязі з грамадскім жыццём, духоўнымі і матэрыяльнымі запытамі людзей. Ва ўмовах росту ўзаемазалежнасці народаў новыя плыні і дасягненні мастацтва хутка распаўсюджваліся па ўсім свеце.

Якія творы выяўленчага, архітэктурнага і музычнага мастацтва XIX — пачатку XX ст. увайшлі ў скарбніцу сусветнай культуры? Чым адрозніваюцца мастацкія і архітэктурныя стылі, якія склаліся ў гэты перыяд?

1. Рамантызм і рэалізм у выяўленчым мастацтве. Адметную старонку ў гісторыі еўрапейскага рамантызму ўяўляе сабой творчасць іспанскага мастака **Франсіска Гоі** (1746—1828). Дзякуючы таленту і працавітасці сын беднага рамесніка стаў вялікім жывапісцам. Пэндзлю мастака належаць цудоўныя партрэты іспанскіх жанчын, створаныя з любоўю і захапленнем. І сёння глядачоў здзіўляе смеласць, з якой Гоя, прыдворны мастак, адлюстравваў каралеўскую сям'ю («Сям'я караля Карла IV»). На палатне мы бачым не ўладароў і вяршыцеляў лёсу краіны, а цалкам звычайных, нават

Ф. Гоя.
Сям'я караля Карла IV

Э. Дэлакруа. Свабода, што вядзе народ

Разгледзьце ілюстрацыю і вызначце, да якога мастацкага кірунку належыць гэтае палатно.

пасрэдных людзей. Гераічнай барацьбе іспанскага народа супраць арміі Напалеона мастак прысвяціў карціны «Паўстанне 2 мая 1808 г. у Мадрыдзе», «Расстрэл паўстанцаў у ноч на 3 мая 1808 г.».

Ключавой постаццю еўрапейскага рамантызму быў славыты французскі мастак **Эжэн Дэлакруа** (1798—1863). Вяхою ў гісторыі рамантызму, дый усяго мастацтва Францыі, стала яго карціна «Свабода, што вядзе народ», якая ўвекавечыла Ліпеньскую рэвалюцыю 1830 г. у Францыі. Але ў далейшым Э. Дэлакруа больш не звяртаўся да французскай рэчаіснасці. Ён зацікавіўся тэмай Усходу і гістарычнымі сюжэтамі, дзе мог даць волю сваёй фантазіі і ўяўленню.

Вялікую папулярнасць меў англійскі мастак-рамантык **Джон Канстэбл**. Ён быў першым еўрапейскім майстрам, што пісаў пейзажы цалкам з натуры.

Найбуйнейшыя французскія мастакі **Гюстаў Курбэ** (1819—1877) і **Жан Міле** (1814—1875) развівалі рэалістычны кірунак у мастацтве. Яны імкнуліся да праўдзівага паказу натуры, у цэнтр сваёй творчасці ставілі штодзённае жыццё і працу чалавека.

Г. Курбэ. Каменяломы

Апішыце, што адлюстравאў мастак на карціне. Якія асаблівасці карціны дазваляюць прылічыць яе да рэалізму?

На палотнах гэтых майстроў вы не знойдзеце гістарычных і легендарных герояў, што было характэрна для класіцызму і рамантызму. Мастакоў цікавілі простыя людзі — мяшчане, сяляне і рабочыя, якія і становіліся галоўнымі персанажамі іх карцін: «Каменяломы» Г. Курбэ, «Веяльшчык», «Зборшчыцы каласоў» Ж. Міле.

2. Імпрэсіянізм і постімпрэсіянізм. У апошняй траціне XIX ст. месца лідара ў еўрапейскім мастацтве заняла Францыя. Менавіта тут нарадзіўся **імпрэсіянізм** (ад фр. *impression* — уражанне). Новая плынь стала падзеяй еўрапейскага значэння.

Мастакі-імпрэсіяністы імкнуліся ўвасобіць на палатне імгненныя ўражанні ад пастаянных і ледзь улоўных змен у стане прыроды і чалавека. У тэхніцы жывапісу была здзейсненая сапраўдная рэвалюцыя. Працуючы зазвычай на адкрытым паветры, імпрэсіяністы стваралі на сваіх палотнах адчуванне зіхоткага сонечнага святла, перадавалі буянне фарбаў прыроды.

Выбітнымі мастакамі-імпрэсіяністамі былі *Агюст Рэнуар, Клод Манэ, Эдгар Дэга*. Імпрэсіянізм кардынальна паўплываў на творчасць такіх вялікіх майстроў, як *Вінсент Ван*

Ці можна пагадзіцца з пунктам погляду, што імпрэсіяністам здолее быць кожны, хто пажадае?

К. Манэ. Уражанне. Узыход сонца

Як вы лічыце, што магло натхніць аўтара на стварэнне гэтай карціны?

Гог, Поль Сезан, Поль Гаген, а таксама творчасць знакамітага французскага скульптара **Агюста Радэна**.

Як і паэзія, жывапіс гэтага часу быў прасякнуты трывожнымі і цьмянымі прадчуваннямі. Гэта асабліва яскрава выявілася ў творчасці таленавітага французскага мастака **Адзілона Радэна** (1840—1916). Яго нашумелая ў 1880-я гг. літаграфія «Павук, які плача» стала трывожным прадвесцем Першай сусветнай вайны.

Выкарыстоўваючы дадатковую літаратуру, інтэрнэт-рэсурсы, пазнаёмцеся больш падрабязна з творчасцю Адзілона Радэна. Падрыхтуйце паведамленне пра яго творы і прэзентуйце аднакласнікам.

3. Архітэктура. Развіццё індустрыяльнай цывілізацыі вельмі істотна паўплывала на еўрапейскую архітэктуру. Дзякуючы дасягненням навукова-тэхнічнага прагрэсу ў XIX ст. нашмат хутчэй узводзіліся буйныя адміністрацыйныя будынкі. З сярэдзіны стагоддзя ў будаўніцтве пачалі выкарыстоўваць новыя матэрыялы, асабліва жалеза і сталь. Развіццё фабрычнай вытворчасці і будаўніцтва чыгунак прывялі да з'яўлення ў вялікіх гарадах новых тыпаў збудаванняў: вакзалаў, сталёвых мастоў, банкаў, будынкаў выстаў і г. д. Прыкладам новага тыпу чыста інжынерных канструкцый можа служыць сталёвая вежа, пабудаваная інжынерам А. Г. Эйфелем у Парыжы для Сусветнай выставы 1889 г.

Будынак Брытанскага музея ў Лондане

Разгледзьце ілюстрацыю і дакажыце, што будынак Брытанскага музея ў Лондане належыць да неакласічнага архітэктурнага стылю.

Архітэктура ў XIX ст. вылучалася разнастайнасцю стыляў. На працягу ўсяго стагоддзя найбольш пашыраны быў *неакласічны стыль*, або **неакласіцызм**. Так, будынак Брытанскага музея ў Лондане, узведзены ў 1823—1847 гг. паводле праекта Р. Смёрка, дае нагляднае ўяўленне пра антычную (класічную) архітэктуру.

На працягу XIX ст. у будаўніцтве цэркваў і грамадскіх будынкаў назіралася вяртанне да формаў сярэднявечнай готыкі — **неаготыка**, або *новая готыка*. Прыклад гэтага стылю — будынак парламента ў Лондане.

Будынак парламента ў Лондане

У процівагу неаготыцы ўзнік новы стыльвы кірунак «мадэрн», або «ар нуво». Ён характарызаваўся выкарыстаннем новых тэхнічных і канструкцыйных сродкаў, свабоднай планіроўкай, своеасаблівым архітэктурным дэкорам.

4. Музыка. Развіццё музычнага мастацтва мае шмат агульнага з тымі працэсамі, якія адбываліся ў жывапісе і архітэктуры. На працягу XIX ст. сярод кірункаў у музыцы панавалі рамантызм. Музыкі-романтыкі знаходзілі натхненне ў народных песенных матывах. На іх творчасць значна ўплывалі палітычныя падзеі і нацыянальна-вызваленчыя рухі.

Рысы рамантызму выявіліся ў творах нямецкага кампазітара *Людвіга ван Бетховена* (1770—1827). У яго творчасці знайшлі адлюстраванне ідэі Французскай рэвалюцыі. Так, славутая «Гераічная сімфонія» стала гімнам бязмежнай свабоды чалавека.

Глыбокім пачуццём любові да Радзімы прасякнутыя «Венгерскія рапсодыі» *Феранца Ліста*. Оперы нямецкага кампазітара *Рыхарда Вагнера* заснаваныя на сюжэтах старадаўніх германскіх легендаў і паданняў. Нацыянальнымі па сваім духу былі оперы італьянскага кампазітара *Джузэпэ Вердзі*, які і сам удзельнічаў у рэвалюцыйным руху за аб'яднанне Італіі.

Сусветную славу атрымалі і шмат іншых выбітных музыкаў і кампазітараў: у Аўстрыі — *Франц Шуберт*, у Германіі — *Фелікс Мендэльсон* і *Іаганес Брамс*, у Італіі — *Джаакіна Расіні*, у Нарвегіі — *Эдвард Грыг*, у Францыі — *Гектор Берліёз*. Іх творы з'яўляюцца агульным набыткам еўрапейскай і сусветнай культуры.

Стварыце віртуальны слоўнік архітэктуры XIX ст. і пазнаёмце з ім аднакласнікаў.

Схадзіце на канцэрт сімфанічнай музыкі, у праграму якога ўваходзяць творы (або іх урывкі) кампазітараў XIX ст. Падзяліцеся з сябрамі сваімі эмоцыямі. (Альтэрнатывай наведванню такога канцэрта могуць быць інтэрнэт-рэсурсы.)

Помнік Л. ван Бетховену ў Боне (Германія). 1980-я гг.

Ключавыя словы: імпрэсіянізм, неакласіцызм, неаготыка, Франсіска Гоя, Эжэн Дэлакруа, Джон Канстэбл, Гюстаў Курбэ, Жан Міле, Агюст Рэнуар, Клод Манэ, Эдгар Дэга, Вінсент Ван Гог, Поль Сезан, Поль Гаген, Агюст Радэн.

1. Раскажыце (на выбар) пра творчасць аднаго з найбуйнейшых мастакоў-рамантыкаў (мастакоў-рэалістаў, мастакоў-імпрэсіяністаў) XIX — пачатку XX ст. (Стварыце ілюстрацыйны рад твораў аўтара ў электронным варыянце і пра-дэманструйце яго аднакласнікам падчас свайго расповеду.)
2. Вызначце, якія гістарычныя падзеі адлюстраваныя ў творах Ф. Гоі і Э. Дэлакруа.
3. Якіх знакамітых кампазітараў XIX ст. вы ведаеце? Хто з іх у сваёй творчасці адлюстравваў ідэі Французскай рэвалюцыі?
4. Прывядзіце прыклады ўплыву прамысловай рэвалюцыі на развіццё архітэктуры.
5. Пачніце ў сшытку запаўненне табліцы «Развіццё сусветнай навукі і культуры ў XIX — пачатку XX ст.».

Дзеячы навукі і культуры. Асноўныя дасягненні	Еўропа	Амерыка	Расія	Славянскія краіны
Найбуйнейшыя вучоныя, іх адкрыцці і вынаходкі				
Выбітныя пісьменнікі і іх творы				
Вядомыя мастакі, архітэктары і іх творчасць				
Знакамітыя кампазітары і іх творы				

«Я лічу, што лепей маляваць вочы людзей, а не саборы... чалавечая душа, няхай нават душа няшчаснага жабрака... на мой погляд, куды цікавейшая», — сказаў Вінсент Ван Гог.

Ці згодныя вы з меркаваннем вялікага мастака?

В. Ван Гог пражыў усё жыццё ў галечы і нягодах, часта не меў грошай на палатно і фарбы, знаходзіўся практычна на ўтрыманні ў малодшага брата. Сучаснікі не бачылі ў яго творчасці ніякіх вартасцяў. Калі В. Ван Гог памёр, за яго труной ішло толькі некалькі чалавек. Ва ўсёй Еўропе зусім мала хто мог належным чынам ацаніць яго мастацтва. Мінулі гады. І ў XX ст. да мастака прыйшла заслужаная, хоць і запозная, слава. Яго карціны карыстаюцца вялізнай папулярнасцю і каштуюць вельмі дорага. Так, напрыклад, карціна «Сланечнікі» была прададзеная на аўкцыёне за 39,9 млн долараў, карціна «Касачы» — за 53,9 млн долараў.

Абагульняльныя пытанні і заданні да раздзела I

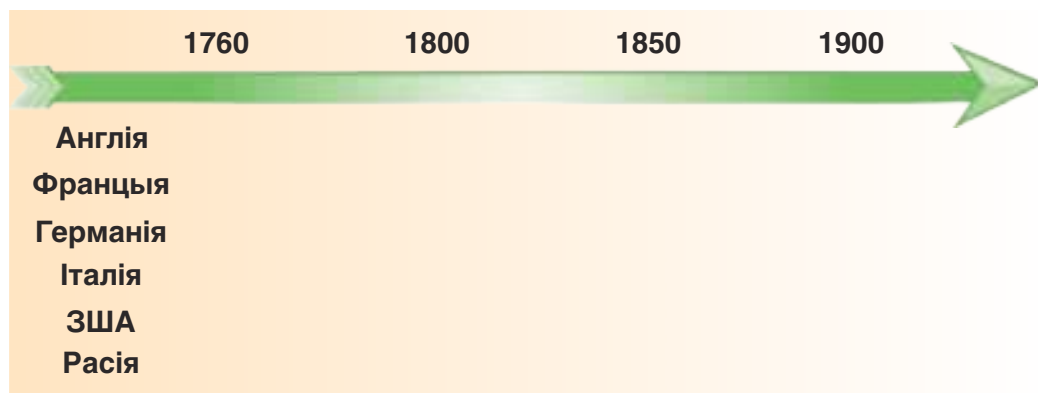
1. Якому дасягненню (адкрыццю, вынаходцы) XIX — пачатку XX ст., на вашу думку, варта паставіць помнік як сімвалу індустрыяльнай цывілізацыі? Прыдумайце такі сімвал, намалуйце або прэзентуйце яго аднакласнікам у электронным выглядзе.

2. Намалуйце графічную «стужку часу» ў сшытку і заштрыхуйце палосы, якія адпавядаюць працягласці прамысловай рэвалюцыі ў Англіі, іншых краінах Еўропы, ЗША і Расіі. (Заданне можна выканаць і ў электронным выглядзе.) Выкарыстайце для гэтага табліцу.

Прамысловая рэвалюцыя

Краіны	Пачатак	Заканчэнне
Англія	1760-я гг.	1820-я гг.
Францыя	1800-я гг.	1860-я гг.
Германія	1830-я гг.	1870-я гг.
Італія	1840-я гг.	1880-я гг.
ЗША	1820-я гг.	1860-я гг.
Расія	1840-я гг.	1880-я гг.

На падставе зробленай працы і вывучанага матэрыялу зрабіце вывад аб прычынах завяршэння прамысловай рэвалюцыі ў розных краінах свету ў розны час.

3. Якія змены ў сацыяльнай структуры жыцця грамадства выклікала прамысловая рэвалюцыя? Чаму сталі магчымыя такія змены?

4. XIX ст. лічаць стагоддзем рэвалюцый і сацыяльных узрушэнняў. Абсалютны рэкорд належыць Іспаніі — пяць рэвалюцый цягам стагоддзя. Няшмат саступае Францыя — чатыры рэвалюцыі. У 1848—1849 гг. магутная хваля рэвалюцый прайшла амаль па ўсіх еўрапейскіх краінах. Што новага прынеслі рэвалюцыі XIX ст. у фарміраванне буржуазнага грамадства і развіццё ідэі правоў чалавека? Ці можна было пазбегнуць рэвалюцыйных выступленняў?

5. Як вы лічыце, чаму менавіта ў XIX ст. надзвычай востра паўстала пытанне ўтварэння нацыянальных дзяржаў? Назавіце наступствы вырашэння гэтага пытання для Еўропы.

6. Якія рысы, на ваш погляд, павінен мець палітычны лідар? Як уплывае такая асоба на развіццё гістарычнага працэсу? Паразважайце, хто з дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў зрабіў найбольш значны ўнёсак у развіццё краін Еўропы ў XIX ст. Патлумачце, чаму вы так лічыце.

7. Стварыце ментальную карту* «Завяршэнне тэрытарыяльнага падзелу свету да пачатку XX ст.», дзе адлюструйце:

- а) буйныя дзяржавы гэтага часу;
- б) напрамкі каланіяльнай экспансіі;
- в) найважнейшыя калоніі еўрапейскіх краін.

Прэзентуйце вынікі сваёй працы класу і пракаментуйце іх.

8. Падрыхтуйце віртуальную выставу твораў выбітных еўрапейскіх мастакоў XIX ст. (Стварыць галерэю можна ў сэрвісе Google Art Culture.)

9. Ахарактарызуйце асноўныя кірункі развіцця краін Заходняй Еўропы ў XIX — пачатку XX ст. Складзіце тэзісны (сціслы) план адказу.

* Ментальныя карты — гэта спосаб адлюстравання інфармацыі ў візуальнай форме, г. зн. у форме, разлічанай на зрокавае ўспрыманне. Такі спосаб дазваляе лепей засвоіць і сістэматызаваць матэрыял.

1. Усялякая карта пачынаецца з асноўнай думкі, тэмы. Размяшчайце яе ў цэнтры аркуша.
2. Ад цэнтра тэмы ва ўсе бакі начарціце лініі, якія звязваюць галоўную тэму з падтэмамі. Гэта будзе першы ўзровень.
3. Ад падтэм намалюйце дадатковыя лініі, якія вядуць да больш дробных складнікаў тэмы (другі ўзровень) і г. д.
4. Над лініямі запісвайце ключавыя словы, рабіце малюнкi.
5. Не пераходзьце да трэцяга ўзроўню складовых элементаў тэмы, пакуль не завершаны другі. Не стварайце карту больш чым на тры ўзроўні.
6. Выкарыстоўвайце асобныя словы замест доўгіх сказаў.

КРАІНЫ ПАЎНОЧНАЙ І ПАЎДНЁВАЙ АМЕРЫКІ

У Новы час у Амерыцы склаліся два культурна-гістарычныя рэгіёны: Лацінская Амерыка (краіны Паўднёвай і Цэнтральнай Амерыкі, Мексіка) і Паўночная Амерыка (Злучаныя Штаты Амерыкі, Канада).

Лацінская Амерыка была заваяваная Іспаніяй і Партугаліяй. Каланіяльныя ўладанні ў гэтым рэгіёне знаходзіліся пад жорсткім кантролем каралеўскай улады. Як і ў саміх метраполіях, магчымасці для прадпрымальніцкай дзейнасці і асабістай свабоды тут былі абмежаваныя. Нягледзячы на гэта, карэннае насельніцтва калоній паступова далучалася да еўрапейскай культуры: засвойвала іспанскую або партугальскую мовы і прымала каталіцкую рэлігію. Фарміравалася новая, змешаная група людзей, а разам з ёю — новая, лацінаамерыканская, культура і цывілізацыя.

Паўночную Амерыку асвойвалі ў асноўным выхадцы з Англіі — самай развітой у прамысловых адносінах краіны свету. Англіійскім калоніям у Паўночнай Амерыцы было дадзенае права на самакіраванне. Гэта стала галоўнай прычынай іх росквіту, спрыяла развіццю капіталістычных адносін. Адчуўшы сілу, англійскія калоніі ўзняліся на вызваленчую вайну 1775—1783 гг., у ходзе якой была абвешчаная незалежная дзяржава — Злучаныя Штаты Амерыкі (ЗША).

Канстытуцыя і нацыянальныя сімвалы ЗША.

Асаблівасці прамысловага перавароту ў ЗША.

Асоба ў гісторыі: Аўраам Лінкальн, Сімон Балівар (на выбар).

Становішча карэннага насельніцтва Лацінскай Амерыкі ў канцы XIX — пачатку XX ст.

Загадкавы Уолт Уйтмен — паэт, прарок, летуценнік?

§ 12. ЗША ў першай палове XIX ст.

1. Хто з'яўляўся карэнным насельніцтвам Амерыкі? 2. Пералічыце найважнейшыя падзеі амерыканскай гісторыі XVI—XVIII стст. 3. Што такое капіталізм? 4. Якія мэты ставілі перад сабой англійскія калоніі, што ўзняліся на вайну за незалежнасць у Паўночнай Амерыцы?

У XIX ст. свет стаў сведкам небывалага росквіту Злучаных Штатаў Амерыкі. Павялічвалася колькасць насельніцтва, пашыралася тэрыторыя, развіваліся прамысловасць і гандаль, узрасталі багацце і ўплыў гэтай дзяржавы ва ўсім свеце.

Як адбывалася пашырэнне межаў ЗША ў першай палове XIX ст.? Чым адрознівалася развіццё двух сацыяльна-эканамічных рэгіёнаў гэтай краіны: Поўначы і Поўдня? Якія былі прычыны масавага агульнанацыянальнага руху супраць рабства?

1. Пашырэнне тэрыторыі і рост насельніцтва ЗША. У канцы XVIII ст. еўрапейскія дзяржавы ўступілі ў паласу шматгадовых і кровапралітных войнаў, што надоўга адцягнула іх увагу ад Амерыкі. Амерыканцы скарысталіся гэтай акалічнасцю і сталі пашыраць межы краіны. Яны абапіраліся на сваю фінансавую магутнасць і ваенную моц.

Спачатку ЗША набылі ў Францыі за 15 млн долараў *Заходнюю Луізіяну*, што знаходзіцца на захад ад ракі Місісіпі. У выніку краіна павялічылася амаль удвая. Затым ЗША прымусілі Іспанію ўступіць *Фларыду*, а ў 1846 г. была далучаная вялізная тэрыторыя *Арэгона*. Не вытрымаўшы ваеннага ціску, Мексіка перадала ЗША палову сваіх зямель, у тым ліку *Новую Мексіку*, *Паўночную Каліфорнію* і *Тэхас*, плошча якога большая за тэрыторыю Францыі. У 1867 г. усяго за 7,2 млн долараў ЗША купілі ў Расіі *Аляску*. Пасля такой удалай здзелкі межы Злучаных Штатаў Амерыкі набылі сучасны выгляд.

Карэнныя жыхары Аляскі. Канец XIX ст.

Рост тэрыторыі ЗША да 1860-х гг.

Выкарыстоўваючы картасхему, дакажыце, што межы ЗША набылі сучасныя абрысы менавіта ў 1860-х гг. Дайце ацэнку метадам павелічэння тэрыторыі ЗША. Знайдзіце больш падрабязныя звесткі аб прычынах продажу Аляскі Расій у дадатковай літаратуры, у тым ліку рэсурсах сеткі інтэрнэт.

2. Заваяванне Дзікага Захаду. Гэта адна з найбольш захапляльных старонак амерыканскай гісторыі. Першапачаткова, як вы ведаеце, еўрапейскія перасяленцы асвойвалі ўсходняе (атлантычнае) узбярэжжа. Толькі самыя адважныя падарожнікі — **піянеры**, г. зн. «першыя», прабіраліся ў глыб мацерыка, у раён ракі Місісіпі і Вялікіх азёр. Перасяленцы былі ўпэўненыя, што тэрыторыя, на якой яны спыніліся, нікому, акрамя іх, не належыць.

Перасяленцы. Малюнак першай паловы XIX ст.

Бой перасяленцаў з індзейцамі

Разгледзьце ілюстрацыі на с. 73 і 74 і вызначце сваё стаўленне да наступстваў асваення Дзікага Захаду перасяленцамі для краіны ў цэлым і яе карэннага насельніцтва.

На самай справе з даўніх часоў гэтыя землі насялялі індзейскія плямёны, якія ў большасці сваёй былі настроеныя дружалюбна і нічога не мелі супраць новых суседзяў. Але перасяленцы варожа ставіліся да карэннага насельніцтва. Лічачы індзейцаў дзікунамі, яны пачалі на іх сапраўднае паляванне. Знішчэнне карэннага насельніцтва — адна з самых крываваых старонак амерыканскай гісторыі.

Пасля адкрыцця залатых прыскаў у Каліфорніі краіну ахапіла «залатая ліхаманка». Перасяленцы накіраваліся далей на захад і асталяваліся на ціхаакіянскім узбярэжжы. Не ўсім пашанцавала, але некаторыя набылі вялікае багацце.

Пашырэнне тэрыторыі ЗША суправаджалася бурным ростам насельніцтва. Гэта тлумачылася не толькі высокай нараджальнасцю. Насельніцтва павялічвалася таксама за кошт **іміграцыі** з Еўропы і ўвозу чарнаскіх рабоў з Афрыкі. У сярэдзіне XIX ст. у ЗША пражывала 23 млн чалавек, г. зн. у 4 разы больш, чым у 1800 г.

Маленькі Воўк, знакаміты індзейскі воін.
Мастак Дж. Кэтлін. Сярэдзіна XIX ст.

Як вы думаеце, якім імкнуўся паказаць мастак індзейскага воіна?

Здабыча золата. Мастак А. Радрыгес. XXI ст.

Выкарыстоўваючы малюнак і дадатковыя крыніцы інфармацыі, раскажыце аб «заламай ліхаманцы».

3. Поўнач і Поўдзень — два шляхі развіцця. Пасля Вайны за незалежнасць у ЗША склаліся два сацыяльна-эканамічныя рэгіёны: Поўнач і Поўдзень, якія шмат у чым адрозніваліся паміж сабой.

Поўнач. На паўночным усходзе і захадзе краіны адбываўся прамысловы пераварот і хуткімі тэмпамі развіваўся *капіталізм*. На змену рамеснай вытворчасці і мануфактуры прыходзіла буйная фабрычная вытворчасць з прымяненнем наёмнай працы. Амерыканцы выкарыстоўвалі самыя новыя навуковыя і тэхнічныя дасягненні Еўропы.

На тэкстыльных фабрыках ужо ў пачатку XIX ст. з'явіўся *механічны ткацкі станок*. Паступова развівалася *машынабудаванне*. Пачалі вырабляць жніўныя і швейныя машыны, станкі для апрацоўкі металу і г. д. ЗША занялі першае месца ў свеце па тэмпах будаўніцтва *чыгунак*. Даўжыня чыгуначнай сеткі ў 1850 г. складала больш за 14 тыс. км.

Фермерская гаспадарка. Нягледзячы на прамысловы пераварот, да сярэдзіны XIX ст. ЗША ўсё яшчэ заставаліся *аграрнай краінай*. У сельскай гаспадарцы была занятая пераважная большасць насельніцтва. На шырокіх прасторах паўночнага захаду развівалася фермерская гаспадарка. Свабоднай зямлі тут было дастаткова. Значную яе частку адважалі ў індзейскіх плямёнаў. Перасяленцы лёгка і свабодна набывалі зямельныя ўчасткі ў дзяржавы і рабіліся фермерамі.

Першапачаткова зямлю апрацоўвалі фермер і яго сям'я. З цягам часу пачала прымяняцца наёмная праца. Памешчыцкага землеўладання не існавала. Так узнік «амерыканскі шлях» развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы.

Патлумачце, што значыць «амерыканскі шлях» развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы.

Поўдзень. У адрозненне ад прамысловай і фермерскай Поўначы, у паўднёвых штатах панавала «каралева»-бавоўна. У ёй мела патрэбу тэкстыльная прамысловасць Еўропы, асабліва Англіі. На долю паўднёвых штатаў прыпадала дзве траціны сусветнай вытворчасці гэтай важнай сельскагаспадарчай культуры. Вытворчасць бавоўны і гандаль ёю прыносілі амерыканскім плантатарам вялізныя даходы.

Плантацыйная гаспадарка была заснаваная не на свабоднай працы наёмных людзей, а на нявольніцкай працы чарнаскіх рабоў. Таму плантатары былі зацікаўленыя ў захаванні гандлю рабамі.

Калона звязаных афрыканцаў пад узброенай аховай.
Цэнтральная Афрыка. Другая палова XIX ст.

Аўкцыён чарнаскіх рабоў у Віргініі.
Гравюра другой паловы XIX ст.

Ці лічыце вы гэтую гравюру доказам ганебнай старонкі ў гісторыі амерыканскага грамадства? Выкажыце сваё меркаванне.

Нягледзячы на яго забарону ў пачатку XIX ст., ён па-ранейшаму квітнеў на поўдні краіны. Чарнаскурых рабоў працягвалі таемна ўвозіць з Афрыкі. У 1861 г. іх колькасць дасягнула 4 млн.

4. Рух за адмену рабства. Чарнаскурья рабы супраціўляліся жорсткай эксплуатацыі. Яны ўцякалі ў паўночныя штаты, дзе не было рабства, узнімалі ўзброеныя паўстанні супраць рабаўладальнікаў. Урадавыя войскі і атрады мясцовага апалчэння бязлітасна распраўляліся з паўстанцамі.

У гэты час на Поўдні ўзніклі *суды Лінча*. Па адной з версій, яны былі названыя так у гонар амерыканскага суддзі Чарлза Лінча, які практыкаваў жорсткія расправы падчас Вайны за незалежнасць. Па другой — ад прозвішча капітана Уільяма Лінча, які ўвёў у 1780 г. у Пенсільваніі «закон Лінча» аб бяссудных цялесных пакараннях. Суд Лінча (лінчаванне) уяўляў сабой расправу раз'юшанага натоўпу над чалавекам, падазраваным у злачынстве, без суда і следства. Ахвярамі такога самасуду, як правіла, былі чарнаскурья.

Чарнаскурых рабоў падтрымала дэмакратычная Амерыка. У пачатку 1830-х гг. у ЗША пачаўся масавы агульнанацыянальны рух супраць рабства — **абаліцыянізм**. Сярод яго ўдзельнікаў былі людзі розных рас, фермеры і рабочыя, прадстаўнікі інтэлігенцыі. Вялікі ўклад у барацьбу за адмену рабства зрабілі знакамітыя амерыканцы — паэт Г. Лангфела і пісьменніца Г. Бічэр-Стоу. Праціўнікам рабаўладання быў амерыканскі прэзідэнт **Томас Джэферсан**, які выступаў у пачатку XIX ст. за буржуазна-дэмакратычнае развіццё Злучаных Штатаў.

Абаліцыяністы пераследаваліся не толькі на Поўдні, але і на Поўначы. Вядомыя выпадкі лінчавання змагароў за адмену рабства.

Пазіцыі плантатараў у краіне былі вельмі трывалыя. У 1828 г. яны аб'ядналіся ў *Дэмакратычную партыю* і знаходзіліся ва ўладзе з невялікім перапынкам амаль трыццаць гадоў.

У адносінах паміж Поўначчу і Поўднем працягвала нарастаць напружанасць.

Ключавыя словы: піянер, іміграцыя, абаліцыянізм, Томас Джэферсан.

77—78

Т. Джэферсан.
Мастак Р. Піл.
Пачатак XIX ст.

1. Растлумачце, чаму ЗША ўяўлялі сабой краіну новага тыпу.
2. Выкарыстоўваючы картасхему на с. 73, ахарактарызуйце тэрытарыяльныя змены, якія адбыліся ў ЗША ў першай палове XIX ст.
3. Чым адрознівалася эканамічнае развіццё паўночных і паўднёвых штатаў?
4. Параўнайце фермерскую і плантацыйную гаспадаркі. Запоўніце табліцу і пазначцеся меркаваннем аб тым, як гаспадарчы ўклад на поўдні ЗША ўплываў

на развіццё гаспадаркі ўсёй краіны. Зрабіце выснову аб магчымых наступствах такога ўплыву.

Пытанні для параўнання	Фермерская гаспадарка	Плантацыйная гаспадарка
У чыёй уласнасці знаходзілася?		
Хто апрацоўваў?		
Якім быў характар працы?		

5. Якія былі прычыны бурнага росту насельніцтва ЗША ў першай палове XIX ст.?
6. Раскажыце пра рух за адмену рабства ў ЗША. Як вы думаеце, чаму ён меў агульнаацыянальны характар?

Дзеці на фабрыках Філадэльфіі. 3 ліста, апублікаванага ў амерыканскай газеце ў 1830 г.

...Усім вядомы той факт, што большасць падручных на бавоўнапрадзільных фабрыках складаецца з хлопчыкаў і дзяўчынак ва ўзросце ад 6 да 17 гадоў. Яны працуюць з раніцы да ночы нават у самыя доўгія дні года... у той час як гаспадар купецца ў раскошы за кошт жыцця бедных дзяцей, якіх эксплуатае.

Як прамысловая рэвалюцыя, згодна з гэтым дакументам, адбілася на становішчы дзяцей у ЗША?

§ 13. Ператварэнне ЗША ў сусветную дзяржаву

1. Што спрыяла развіццю фермерскай гаспадаркі ў паўночных штатах ЗША? 2. Растлумачце значэнне паняцця «буржуазная рэвалюцыя».

Найважнейшай і ў той жа час самай трагічнай падзеяй амерыканскай гісторыі стала Грамадзянская вайна **1861—1865 гг.** Чатыры гады бязлітасных баёў пайшлі на тое, каб захаваць адзінства Злучаных Штатаў. Пасля кровапралітнай вайны амерыканцы, забыўшыся на разлад, накіравалі ўсе намаганні на развіццё сваёй краіны і ператварылі яе ў дзяржаву сусветнага значэння.

Якія былі прычыны і вынікі Грамадзянскай вайны ў ЗША? Чаму гэтая краіна стала на шлях знешнепалітычнай экспансіі ў канцы XIX ст.? Як у ЗША вырашалі расавую праблему?

1. Грамадзянская вайна і яе вынікі. ЗША напярэдадні Грамадзянскай вайны. У 1850-я гг. ЗША выйшлі на чацвёртае месца сярод асноўных індустрыяльна развітых краін свету. Але развіццё капіталізму ў розных частках дзяржавы ішло нераўнамерна.

Поўдзень, дзе квітнела рабства, па-ранейшаму заставаўся вельмі адсталым рэгіёнам. Тут свабодныя землі асвойваліся пры дапамозе рабскай працы. Гэта супярэчыла інтарэсам прамысловай буржуазіі і фермераў Поўначы. Яны былі асабліва зацікаўленыя ў ліквідацыі рабства. Плантатары-рабаўладальнікі ў паўднёвых штатах, наадварот, імкнуліся да пашырэння рабаўладання на Поўнач. У 1857 г. Вярхоўны суд ЗША, які кантраляваўся Поўднем, пастанавіў, што раб застаецца ўласнасцю гаспадара ў любым штаце. Так узнікла пагроза распаўсюджвання рабства па ўсёй краіне.

Растлумачце, чым рабства ў паўднёвых штатах ЗША адрознівалася ад рабства ў Старажытным свеце.

Стварэнне Рэспубліканскай партыі. Пашырэнне рабства сустрэла супраціўленне дэмакратычных сіл. У 1854 г. узнікла *Рэспубліканская партыя*. Яна абараняла інтарэсы прамысловай буржуазіі, фермераў і рабочых. Большасць рэспубліканцаў патрабавалі адмены рабства. Адзін з лідараў гэтай партыі Аўраам Лінкальн сказаў словы, якія сталі вядомымі на ўсю Амерыку: «Дом, расколаты на дзве часткі, не можа ўстаяць... краіна не можа напалову быць рабаўладальніцкай, напалову свабоднай». Да пачатку братазбойчай вайны заставалася ўсяго некалькі гадоў.

Аўраам Лінкальн робіцца прэзідэнтам ЗША. Выбары прэзідэнта адбыліся ў **1860 г.** Перамогу на выбарах атрымаў кандыдат ад рэспубліканцаў — адвакат і публіцыст **Аўраам Лінкальн** (1809—1865). Так вярхоўная дзяржаўная ўлада перайшла з рук плантатараў у рукі буржуазіі. Але атрыманую ўладу трэба было яшчэ адстаяць.

А. Лінкальн

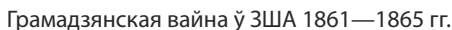
А. Лінкальн нарадзіўся ў сям'і беднага фермера. Працоўнае жыццё юнака было поўнае нястач і нягод: даводзілася працаваць сталяром, рабочым на чыгунцы, пlyingаном. Затым ён самастойна вывучыў права і стаў адвакатам. У 1847 г. яго абралі членам Кангрэса. Лінкальн быў супраць рабства, хоць і не выступаў за яго неадкладнае знішчэнне.

Раскол ЗША. Абранне прэзідэнтам А. Лінкальна зрабілася для Поўдня сігналам да разрыву з Саюзам Злучаных Штатаў Амерыкі. Дзеля міру і захавання адзінства новы прэзідэнт быў гатовы на любы кампраміс. Ён заявіў, што не будзе ўмешвацца ў справы тых штатаў, дзе існуе рабства, толькі б не дапусціць расколу краіны.

Аднак спробы прэзідэнта пазбегнуць расколу былі беспаспяховымі. Рабаўладальніцкія штаты адзін за другім аб'яўлялі аб сваім выхадзе з Саюза. Злучаныя

Штаты распадаліся на вачах. У лютым — маі 1861 г. прадстаўнікі адзінаццаці штатаў, што адкалоліся, утварылі *Канфедэратыўныя Штаты Амерыкі* на чале са сваім прэзідэнтам. У красавіку 1861 г. адбылося першае сутыкненне з войскамі **Канфедэрацыі**. Пачалася Грама-

Грамадзянская вайна 1861—1865 гг. Грамадзянская вайна працягвалася цэлыя чатыры гады. Яна была кровавая і разбуральная. Кожны бок меў свае перавагі. Поўнач пераўзыходзіла Поўдзень колькасцю насельніцтва (22 млн чалавек супраць 9 млн) і багаццем. Яна валодала значна большымі рэсурсамі, вырабляла тры чвэрці

Выкарыстоўваючы картасхему, пералічыце буйныя бітвы перыяду Грамадзянскай вайны ў ЗША. Запішыце іх у храналагічнай паслядоўнасці ў сшытак, пазначце пераможцаў.

прамысловай прадукцыі краіны, мела большую працягласць чыгункі. Таму Поўнач была гатовая да працяглай вайны. Аднак салдаты і палкаводцы Поўдня былі лепш падрыхтаваныя. Асабліва вылучыўся ў час Грамадзянскай вайны галоўнакамандуючы арміяй жыхароў Поўдня генерал **Роберт Эдуард Лі** (1807—1870).

На першым этапе вайны (1861—1862) перавага была на баку Поўдня. У ліпені 1861 г. паўночнікі былі разбітыя ў бітве пры Манасасе, а ў кастрычніку — на подступах да Вашынгтона. Сталіца ЗША цудам не трапіла ў рукі канфедэратаў.

Крытычная сітуацыя прымусіла Лінкальна ў 1862—1863 гг. пайсці на рашучыя крокі. Урад увёў усеагульную военскую павіннасць. Цяпер усе мужчыны прызыўнога ўзросту мусілі несці ваенную службу. Ваенныя штабы паўночнікаў былі ачышчаныя ад прыхільнікаў Канфедэрацыі. Кангрэс прыняў *Гомстэд-акт*, якога так доўга дабіваліся фермеры і рабочыя. Цяпер кожны, хто хацеў, мог атрымаць за невялікую плату ўчастак зямлі (гомстэд) у 65 га. Нарэшце, была выдадзена **пракламацыя** (зварот) аб вызваленні рабоў без выкупу з 1 студзеня 1863 г. «Калі маё імя некалі трапіць у гісторыю, то за гэты акт, і ў ім — уся мая душа», — так ацэньваў А. Лінкальн славу тую пракламацыю.

Гэтыя прагрэсіўныя меры адзначылі пачатак новага, рэвалюцыйнага этапу Грамадзянскай вайны. Народныя масы адыгралі вырашальную ролю ў далейшых падзеях. Колькасць армій Поўначы вырасла да 2,8 млн чалавек. Чарнаскурныя добраахвотнікі актыўна запісваліся ў армію паўночнікаў. Спробы ж канфедэратаў-рабаўладальнікаў прыцягнуць рабоў у сваю армію праваліліся. Колькасць іх армій складала 1,2 млн чалавек.

Бітва паміж канфедэратамі і паўночнікамі ў 1862 г. Мастак М. Кунстлер. XXI ст.

Складзіце рэпартаж з месца падзей, паказаных на ілюстрацыі. Падумайце, ад імя канфедэрата або паўночніка будзе ваш рэпартаж. Свой выбар патлумачце.

Лёс Грамадзянскай вайны вырашыўся на палях бітваў. З сярэдзіны 1863 г. паўночнікі паспяхова прасоўваліся на Поўдзень. Вясной 1865 г. яны занялі большую частку паўднёвых штатаў. Знясіленая армія канфедэратаў пад камандаваннем генерала Лі капітулявала 9 красавіка 1865 г. Грамадзянская вайна скончылася перамогай Поўначы. Рабства на Поўдні было ліквідаванае. Палітычнай і эканамічнай разрозненасці краіны быў пакладзены канец. Цяпер ужо нішто не перашкаджала ператварэнню ЗША ў буйную прамысловую дзяржаву.

Генерал Р. Э. Лі
падпісвае капітуляцыю.
Мастак С. Баральдзі.
Канец XX ст.

Як вы лічыце, ці ўдалося мастаку
перадаць атмасферу падзеі?

Горад Нью-Ёрк у канцы XIX ст.

Падрыхтуйце паведамленне (прэзентацыю) аб заснаванні г. Нью-Ёрка.
Якое значэнне мела гэтая падзея?

Выцясненне індзейцаў у рэзервацыі.
Мастак Ч. Шрэйвогель. Пачатак XX ст.

Якімі метадамі ў адносінах да карэнна-га насельніцтва амерыканцы вырашалі свае праблемы ў XIX ст.? Што ў гэтай ілюстрацыі нагадвае часы заваявання Амерыкі еўрапейцамі ў першай палове XVI ст.?

Людзьмі другога гатунку лічыліся і чарнаскурыя. Цяпер па законе яны былі свабодныя, але іх матэрыяльнае становішча заставалася ранейшым. Яны, як і індзейцы, падвяргаліся ўсялякім абмежаванням, г. зн. **дыскрымінацыі** па расавай прымеце.

3. Знешняя палітыка ЗША. Доўгі час Злучаныя Штаты не ўмешваліся ва ўнутраныя справы Еўропы. Яны стараліся быць убаку ад ускладненняў, канфліктаў і войнаў паміж еўрапейскімі дзяржавамі. Ад Еўропы ЗША патрабавалі таго ж у адносінах да ўсіх краін Амерыкі — як Паўночнай, так і Паўднёвай. У 1823 г. прэзідэнт Джэймс Манро заявіў, што ЗША не стануць трымаць еўрапейскай інтэрвенцыі ні ў якую краіну Амерыкі. Пад лозунгам «Амерыка для амерыканцаў» ЗША імкнуліся прадухіліць умяшанне Еўропы ў справы лацінаамерыканскіх дзяржаў, якія вызваліліся ад улады Іспаніі і Партугаліі.

Як вы разумееце лозунг «Амерыка для амерыканцаў»?

Але калі ўзрасла фінансавая магутнасць ЗША і іх пазіцыі ўмацаваліся, то яны самі сталі на шлях знешнепалітычнай экспансіі. У канцы XIX ст. былі захопленыя *Куба, Пуэрта-Рыка і Філіпіны*, якія належалі Іспаніі. Іспана-амерыканскі канфлікт 1898 г. лічыцца першай імперыялістычнай вайной за перадзел каланіяльных уладанняў. На змену лозунгу «Амерыка для амерыканцаў» прыйшоў лозунг «Амерыка для ЗША», накіраваны супраць незалежных лацінаамерыканскіх дзяржаў.

З дапамогай эканамічнага ўплыву, а калі трэба было, то і ваеннай сілы амерыканская буржуазія ўсталявала фінансавы і палітычны кантроль над большасцю лацінаамерыканскіх краін. Вялізны прыбытак ёй прынесла Першая сусветная вайна, якая разгарнулася ў Еўропе ў 1914—1918 гг.

Ключавыя словы: Канфедэрацыя, пракламацыя, дыскрымінацыя, Аўраам Лінкальн, Роберт Эдуард Лі.

1. Растлумачце, у чым разыходзіліся інтарэсы свабодных і рабаўладальніцкіх штатаў. Якая супярэчнасць паміж імі стала асноўнай прычынай Грамадзянскай вайны?

2. Дайце характарыстыку А. Лінкальна як палітычнаму дзеячу. Падумайце, у чым быў яго палітычны талент.
3. У чым заключаецца гістарычнае значэнне Грамадзянскай вайны ў ЗША?
4. Гісторыкі часта параўноўваюць Грамадзянскую вайну ў ЗША з буржуазна-дэмакратычнымі рэвалюцыямі. Як вы думаеце, чаму?
5. Пакажыце на карце свету краіны і землі, на якія пашыралася амерыканская экспансія ў XIX — пачатку XX ст.
6. Якія факты сведчаць аб тым, што Злучаныя Штаты ператварыліся ў дзяржаву сусветнага значэння? Сфармулюйце абагульняльную выснову.

Фрыдрых Энгельс пра Грамадзянскую вайну ў ЗША

...Такой з абодвух бакоў народнай вайны не было яшчэ з таго часу, як існуюць буйныя дзяржавы; зыход яе, бясспрэчна, вызначыць будучыню ўсёй Амерыкі на сотні гадоў наперад. Як толькі будзе ўзарванае рабства — гэты найвялікшы ланцуг, што скоўвае палітычнае і сацыяльнае развіццё Злучаных Штатаў, — у краіне настане такі ўздым, які ў самы кароткі тэрмін забяспечыць ёй зусім іншае месца ў сусветнай гісторыі, і армія і флот, якія ім стварыла вайна, хутка знойдуць тады сабе прымяненне.

Абмяняйцеся меркаваннямі, ці сапраўды зыход вайны вызначыў будучыню ўсёй Амерыкі на сотні гадоў наперад.

§ 14. Амерыканская літаратура і мастацтва

1. Растлумачце значэнне паняццяў «мастацтва», «рамантызм», «рэалізм», «класіцызм», «імпрэсіянізм», «пурытане». 2. У чым заключаецца розніца паміж еўрапейскім рамантызмам і рэалізмам XIX ст. і што іх аб'ядноўвае? 3. Назавіце вядомыя вам архітэктурныя стылі.

XIX стагоддзе — час вялікіх змен у духоўным жыцці ЗША. Прамысловы пераварот і эканамічныя поспехі прывялі да разбурэння строгіх і аскетычных пурытанскіх уяўленняў, якія асуджалі мастацтва, створанае не розумам, а пачуццём. Усё выклікала аптымістычную ўпэўненасць у вялікім прызначэнні Амерыкі. Людзі верылі ў свае неабмежаваныя магчымасці.

Хто з найбольш яркіх прадстаўнікоў амерыканскага рамантызму і рэалізму зрабіў асаблівы ўнёсак у скарбніцу сусветнай культуры?

1. Амерыканскі рамантызм і яго асаблівасці. Яркімі прадстаўнікамі амерыканскага рамантызму ў літаратуры былі паэт Г. Лангфела і празаік Дж. Ф. Купер.

Вокладка выдання паэмы
«Спеў аб Гаяваце» Г. Лангфела.
Мастак А. Сперы. Сярэдзіна XIX ст.

Генры Лангфела (1807—1882) — класік амерыканскай літаратуры. Яго творчасць — вяха ў амерыканскай паэзіі XIX ст. У адрозненне ад многіх вядомых паэтаў і пісьменнікаў Лангфела спаўна зведаў славу пры жыцці. А калі ён памёр, жалоба была аб’яўленая не толькі ў ЗША, але і ў Англіі. лепшым яго творам лічыцца паэма «Спеў аб Гаяваце». Яна ўвайшла ў лік найбольш значных твораў сусветнай літаратуры. Лангфела ўславіў у ёй індзейскага нацыянальнага героя Гаявату, які прапаведаваў мір паміж плямёнамі, навучыў людзей земляробству і пісьменству.

Індзейская тэма адлюстраваная ў пяці раманах **Джэймса Фенімара Купера** (1789—1851), аб’яднаных агульным героем — паляўнічым і следапытам Наці Бампа: «Піянеры», «Апошні з магікан», «Прэрыя», «Следапыт», «Зверабой». Дзеянне раманаў адбываецца ў XVIII ст., у перыяд барацьбы паміж Англіяй і Францыяй на тэрыторыі Амерыкі. Купер з горыччу апісвае бесчалавечнае вынішчэнне індзейскіх плямёнаў і знішчэнне ўнікальнай культуры. Сустрэча дзвюх цывілізацый абярнулася трагедыяй.

2. Амерыканскі рэалізм. На хвалі руху за адмену рабства ўзнікла некалькі таленавітых твораў. Самым значным з іх стаў раман «Хаціна дзядзькі Тома» **Гарыет Бічэр-Стоў** (1811—1896).

Кніга карысталася вялікім поспехам у чытачоў. Яна несла праўду пра жахі рабства на поўдні ЗША. Сучаснікі казалі, што ў барацьбе за адмену рабства яна адыграла большую ролю, чым сотні прапагандысцкіх брашур або мітынгаў.

100—102

Ілюстрацыя да рамана
«Апошні з магікан»
Дж. Ф. Купера.
Мастак Ф. Т. Мерыл.
Выданне 1896 г.

Пачатковыя старонкі выдання рамана «Хаціна дзядзькі Тома» Г. Бічэр-Стоў. Сярэдзіна XIX ст.

Прачытайце гэты твор і падзяліцеся ўражаннямі з аднакласнікамі. Падумайце, якую яшчэ назву рамана вы маглі б прапанаваць.

Паводле рамана «Хаціна дзядзькі Тома» былі пастаўленыя спектаклі ў многіх тэатрах ЗША. У Бостане п'еса ішла 100 дзён запар, а ў Нью-Ёрку толькі ў адным з тэатраў — 160 дзён. Захапляльны апавед, праўдзівое апісанне ўмоў жыцця нявольнікаў і нораваў плантатараў-рабаўладальнікаў зрабілі «Хаціну дзядзькі Тома» адной з самых папулярных кніг сусветнай літаратуры. Яна да нашага часу выклікае вялікую цікавасць.

95—97

Творчасць амерыканскага паэта **Уолта Уйтмена** (1819—1892) прыпадае на перыяд, калі ў краіне наспявала Грамадзянская вайна. Радавы журналіст, ён быў прызнаны вялікім паэтам Амерыкі і набыў сусветную славу пасля выдання вершаванага зборніка «Лісце травы» ў 1855 г. Гэтая адзіная кніга паэта аказалася не падобнай на ўсё тое, што было напісана да яго. Паэт стварыў свой уласны ўйтменаўскі стыль.

Ён усаўляў Амерыку і яе працоўны народ, асобнага чалавека і кожную крупінку сусвету. Але Уйтмен не бачыў небяспекі для чалавека і чалавецтва, звязанай з імклівым развіццём прамысловасці.

Сярод амерыканскіх пісьменнікаў сярэдзіны XIX ст. былі і тыя, хто рэзка крытыкаваў буржуазнае грамадства і адмоўныя бакі амерыканскай рэчаіснасці (Герман Мелвіл, Генры Тора і інш.). Лозунг «Свабода, Роўнасць, Братэрства» ўступіў у супярэчнасць з жыццём. Паводле выразу аднаго з прадстаўнікоў рамантызму, у грамадстве пачаў панавать «усёмагутны долар».

Найбуйнейшымі амерыканскімі пісьменнікамі-рэалістамі другой паловы XIX — пачатку XX ст. былі М. Твэн, Дж. Лондан, Т. Драйзер і інш.

Марк Твэн (1835—1910) жорстка крытыкаваў і асмеяваў сваіх «галоўных ворагаў» — «манархію грошай» і рэлігію. Таму некаторыя з яго кніг доўгі час не маглі быць надрукаваныя ў ЗША. лепшыя творы М. Твэна — «Прыгоды Тома Соера» і «Прыгоды Гекльберы Фіна» — прысвечаныя жыццю простых людзей Амерыкі.

Джэж Лондан (1876—1916), буйны пісьменнік пачатку XX ст., у сваіх творах апісваў новы і незнаёмы яго сучаснікам свет — свет рамантыкі і прыгод, бясстрашных і мужных людзей. Найлепшыя творы пісьменніка — апавяданні «Любоў да жыцця», «Мексіканец», аповесць «Белы Ікол» і раманы «Марцін Ідэн» і «Пунсовая чума».

Адваротны бок эканамічнага працвітання ЗША апісваў знакаміты пісьменнік Амерыкі **Тэадор Драйзер** (1871—1945). Адзін з найлепшых твораў пісьменніка — раман «Амерыканская трагедыя».

3. Жывапіс. Амерыканскі жывапіс знаходзіўся пад моцным уплывам мастацтва Заходняй Еўропы. Ён развіваўся ў межах *рамантызму* і *рэалізму*, а з канца XIX ст. — *імпрэсіянізму*. Асноўныя тэмы творчасці мастакоў рамантычнага кірунку — прырода і чалавек. Шырока прадстаўлены быў *партрэтны жывапіс*. Ва ўмовах эканамічнага росквіту мастакі, як правіла, малявалі багатых людзей і членаў іх сем'яў.

Найбольш вядомымі амерыканскімі жывапісцамі XIX ст. былі прадстаўнікі рамантычнага кірунку Т. Коўл і Дж. К. Бінгем, партрэтyst Дж. С. Сарджэнт, мастак-рэаліст канца стагоддзя У. Хомер.

У XIX ст. у ЗША пачалося калекцыянаванне твораў еўрапейскага жывапісу. Багатыя амерыканцы выязджалі ў Еўропу і скуплялі там мастацкія каштоўнасці. У 1870 г. група грамадскіх дзеячаў і мастакоў заснавала ў Нью-Ёрку *Метраполітэн-музей* — найбуйнейшы мастацкі збор ЗША.

97—98

Т. Коўл. Вяртанне

Вышынны будынак Гаранці-білдынг у г. Бафала.
Архітэктар Л. Г. Салівен. Канец XIX ст.

Падрыхтуйце паведамленне аб амерыканскіх архітэктарах другой паловы XIX ст. Патлумачце, у чым заключаецца іх уклад у развіццё сусветнай архітэктury.

Цяпер у ім захоўваецца каля 3 млн твораў сусветнага мастацтва. Метраполітэн-музей стаіць у адным шэрагу з такімі найбуйнейшымі мастацкімі музеямі свету, як Эрмітаж у Санкт-Пецярбургу, Трацякоўская галерэя ў Маскве, Луўр у Парыжы, Брытанскі музей у Лондане.

4. Архітэктурa. Як і еўрапейская, амерыканская архітэктурa была *эклékтычнай* — змешаная, г. зн. спалучала ў сабе розныя стылі. У ёй мудрагеліста перапляталіся элементы вядомых стыляў: готыкі, ракако і класіцызму. У той жа час планіроўка амерыканскіх гарадоў прыкметна адрознівалася ад планіроўкі еўрапейскіх. У амерыканскіх гарадах паралельныя вуліцы, як правіла, перпендыкулярна перасякаліся іншымі паралельнымі вуліцамі, а не разыходзіліся ад цэнтра.

У другой палове XIX ст. амерыканцы зрабілі вялікі ўклад у развіццё сусветнай архітэктury. Ім належыць заслуга стварэння *сталёвага каркаса* для вялікіх прамысловых і адміністрацыйных будынкаў.

Гэтая вынаходка звязаная з трагічнай падзеяй. У 1871 г. у горадзе Чыкага здарыўся вялікі пажар. Трэба было перабудоўваць увесь горад. Група архітэктараў на чале з Л. Г. Салівенам распрацавала канструкцыю камерцыйнага хмарачоса. У аснову гэтага праекта быў пакладзены сталёвы каркас, які надаваў будынку выключную трываласць.

У 1880-я гг. спачатку ў Чыкага, а затым і ў іншых гарадах з'явіліся першыя будынкі са сталі і бетону, што сталі сімвалам індустрыяльнай магутнасці Амерыкі.

Вялікі пажар у Чыкага.
Літаграфія другой паловы XIX ст.

Дайце сваю назву гэтай карціне.

Ключавыя словы: Генры Лангфела, Джэймс Фенімар Купер, Гарыет Бічэр-Стоў, Уолт Уітмен, Марк Твэн, Джэк Лондан, Тэадор Драйзер.

1. Растлумачце, што агульнага ў поглядах амерыканскіх і еўрапейскіх рамантыкаў і рэалістаў на жыццё і ролю мастацтва. У чым адрозненне?
2. Якія праблемы амерыканскага грамадства раскрываюць аўтары ў сваіх творах?
3. Правядзіце конкурс на лепшую ілюстрацыю да твора амерыканскага пісьменніка. Калі неабходна, скарыстайцеся звесткамі аб гэтым творы з дадатковых крыніц.
4. Вызначце асаблівасці развіцця амерыканскай архітэктуры і жывапісу XIX ст. Падумайце, чаму амерыканскі жывапіс не меў прыкметных адрозненняў ад еўрапейскага.
5. Якім чынам прамысловы прагрэс паўплываў на знешні выгляд амерыканскіх гарадоў?
6. Працягніце запаўненне табліцы «Развіццё сусветнай навукі і культуры ў XIX — пачатку XX ст.» (с. 68).

«Запаветная мара мая, — пісаў Уолт Уітмен, — заключаецца ў тым, каб паэмы і паэты сталі інтэрнацыянальнымі і аб'ядналі ўсе краіны, якія толькі ёсць на Зямлі, больш цесна і моцна, чым любыя дагаворы і дыпламатыя».

Выбітны амерыканскі паэт-дэмакрат верыў, што літаратура выратуе свет. Ці згодныя вы з меркаваннем Уітмена?

§ 15. Лацінская Амерыка

1. Калі і як адбывалася заваяванне народаў Лацінскай Амерыкі?
2. Ахарактарызуйце склад лацінаамерыканскага насельніцтва і становішча ў грамадстве асобных сацыяльных груп.
3. Растлумачце значэнне паняццяў «метраполія», «калонія», «плантацыйная гаспадарка», «буржуазная рэвалюцыя».

У гісторыі Лацінскай Амерыкі XIX ст. найважнейшай падзеяй было ўтварэнне незалежных лацінаамерыканскіх дзяржаў. Іспанія і Партугалія страцілі ў гэтым рэгіёне найбагацейшыя калоніі. Аднак распад каланіяльнай сістэмы, створанай еўрапейцамі, адбыўся толькі ў другой палове XX ст.

Якія вынікі нацыянальна-вызваленчай барацьбы народаў Лацінскай Амерыкі супраць каланіяльнага прыгнёту? Якія прычыны затрымлівалі фарміраванне індустрыяльнага грамадства ў лацінаамерыканскіх краінах?

1. Вайна за незалежнасць іспанскіх калоній і яе вынікі. Залежнасць ад метраполіі. Усё жыццё лацінаамерыканскіх калоній было падпарадкаванае інтарэсам і патрэбам

Уборка цукровага трыснягу. Малюнак другой паловы XIX ст.

метраполій. Іспанія і Партугалія разглядалі свае ўладанні як крыніцу каштоўных металаў і прадуктаў плантацыйнай гаспадаркі (трысняговы цукар, бавоўна, тытунь, рыс і г. д.).

Метраполіі свядома тармазілі развіццё прамысловасці для таго, каб захаваць за сабой манапольнае права на ўвоз гатовых вырабаў. Па гэтай жа прычыне быў забаронены ўнутраны гандаль паміж самімі калоніямі. Улады перашкаджалі таксама

Плантацыя ў Бразіліі.
Мастак І. Я. Штэйрман.
Першая палова XIX ст.

Параўнайце ілюстрацыі на гэтай старонцы і вызначце гаспадарчы ўклад, характэрны для краін Лацінскай Амерыкі ў канцы XIX ст.

вырошчванню вінаграду, аліўкавых дрэў, ільну, гадоўлі шаўкоўнічных чарвякоў. Дазвалялася вырошчваць толькі тыя сельскагаспадарчыя культуры, якія не культываваліся ў метраполіях.

Крэольская апазіцыя. На мяжы XVIII—XIX стст. незадавальненне насельніцтва каланіяльнай адміністрацыяй узмацнілася. Адбываліся паўстанні гарадскіх нізоў, індзейцаў. Узрасталі апазіцыйныя настроі сярод крэолаў — нашчадкаў першых партугальскіх і іспанскіх перасяленцаў у Лацінскай Амерыцы. У крэольскай апазіцыі, якая знаходзілася пад уплывам ідэй Французскай рэвалюцыі, аформіліся дзве плыні. Адна з іх выступала за незалежнасць ад Іспаніі, другая — за ўраўнаванне ў правах з іспанцамі і ўдзел у кіраванні калоніямі. Іспанскія калоніі ў Амерыцы стаялі на парозе вайны за незалежнасць.

Барацьба за незалежнасць калоній. Міжнародная сітуацыя спрыяла вызваленчаму руху ў іспанскіх калоніях. У канцы XVIII — пачатку XIX ст. Іспанія ўдзельнічала ў спусташальных для яе войнах з Францыяй і Англіяй. Менавіта ў гэты час крэольская апазіцыя актывізавала сваю дзейнасць. Ва ўсіх іспанскіх калоніях ствараліся *тайныя патрыятычныя арганізацыі*. Сваю мэту яны бачылі ў падрыхтоўцы ўзброенага выступлення і звяржэнні іспанскага каланіяльнага прыгнёту.

Сур’ёзныя паражэнні Іспаніі ад напалеонаўскай Францыі ў 1808—1810 гг. паслужылі сігналам да пачатку вызваленчай вайны. Вайна за незалежнасць іспанскіх калоній цягнулася з **1810** па **1826** г. Кіроўную ролю ў антыкаланіяльным руху адыгралі крэольскія рэвалюцыянеры. Выдатным палкаводцам праявіў сябе выхадзец са знатнай сям’і *Сімон Балівар* (1783—1830). Ён не раз наносіў паражэнне іспанскім войскам. Чарнаскурыя рабы, якія змагаліся ў яго вызваленчай арміі, атрымлівалі свабоду. У 1821 г. армія Балівара поўнасцю вызваліла *Венесуэлу*.

Вызваленчы рух у *Мексіцы* пачаўся з сялянскага паўстання пад кіраўніцтвам сельскага святара *Мігеля Ідальга* (1753—1811). Паўстанцы выступілі не толькі супраць іспанскіх улад, але і супраць крэольскіх памешчыкаў. Пасля гібелі Ідальга барацьбу працягнулі крэольскія рэвалюцыянеры, якія прытрымліваліся больш памяркоўных поглядаў.

У выніку вайны на месцы былых іспанскіх калоній узніклі незалежныя рэспублікі: *Мексіка*, *Вялікая Калумбія*, якая ўключала *Новую Гранаду* (цяпер Калумбія і Панама), *Венесуэлу* і *Кіта* (цяпер Эквадор), *Аргенціна*, *Перу*, *Чылі* і інш.

С. Балівар.
Мастак Р. Салас. XIX ст.

102—103

М. Ідальга. XIX ст.

Выкарыстоўваючы тэкст параграфу і дадатковы матэрыял, складзіце разгорнуты план на тэму «Рэвалюцыі ў іспанскіх і партугальскіх калоніях Лацінскай Амерыкі». Параўнайце складзеныя планы ў класе, выпрацуйце агульны варыянт.

У лацінаамерыканскіх рэспубліках былі ліквідаваныя падушны падатак, працоўныя павіннасці і каланіяльныя падаткі ў каралеўскую казну, адмянялася саслоўная і расавая няроўнасць, аднак на практыцы рабства ў большасці рэспублік захоўвалася да сярэдзіны XIX ст. Улада перайшла ў рукі зямельнай арыстакратыі і ваенных крэольскага паходжання.

Утварэнне незалежных дзяржаў у Лацінскай Амерыцы

Адметным быў вызваленчы рух у партугальскай *Бразіліі*. Пасля акупацыі Партугаліі арміяй Напалеона сюды збег у 1808 г. каралеўскі двор. У выніку горад Рыа-дэ-Жанейра стаў цэнтрам партугальскай манархіі. Прынц Педру правёў шэраг рэформаў. У **1822 г.** Бразілія аддзялілася ад Партугаліі. Прынц быў абвешчаны імператарам Педру I, а Бразілія — імперыяй.

2. Эканамічнае і палітычнае развіццё самастойных лацінаамерыканскіх рэспублік.

У большасці лацінаамерыканскіх краін адбываўся *прамысловы пераварот*. З'явіліся першыя фабрыкі, новая тэхніка, пачалося будаўніцтва чыгунак. Укараненне машын у вытворчасць і будаўніцтва чыгунак ажыццяўлялі іншаземцы.

У эканамічным жыцці лацінаамерыканскіх краін важную ролю адыгрываў замежны капітал. Асабліва вялікі быў уплыў Англіі і ЗША. Частка багаццяў невялікіх паўднёваамерыканскіх краін кантралявалася амерыканскімі капіталістамі. Сусветнае значэнне Паўднёвай Амерыкі асабліва ўзрасло пасля адкрыцця ў шэрагу краін нафтавых крыніц. Пачалася здабыча каляровых металаў у Калумбіі, Перу і Чылі. Прыродныя багацці гэтых краін вывозіліся ў Еўропу і ЗША.

Падумайце, што належала да асноўных прадметаў экспарту (вывазу тавараў на сусветныя рынкі) лацінаамерыканскіх краін у другой палове XIX ст.

Пасля дасягнення незалежнасці ў лацінаамерыканскіх рэспубліках спакой не настаў. У краінах кантынента ўспыхвалі грамадзянскія войны і рэвалюцыі, усталёўваліся ваенныя дыктатуры, адзін за адным мяняліся ўрады. Калумбія, напрыклад, за няпоўных паўстагоддзя (1839—1885) перажыла шэсць грамадзянскіх войнаў.

У Бразіліі ішла барацьба супраць манархіі, за ўсталяванне рэспублікі і адмену рабства. У **1889 г.** манархія была скінутая, а Бразілія — абвешчаная рэспублікай.

Узмацніўся вызваленчы рух на Кубе, якая ўсё яшчэ заставалася іспанскай калоніяй. ЗША спрабавалі набыць гэты востраў, але беспаспяхова. У **1898 г.** яны распачалі вайну, якую Іспанія прайграла. Куба стала незалежнай, але толькі фармальна, таму што яна апынулася пад кантролем ЗША.

3. Рэвалюцыя ў Мексіцы (1910—1917). Важнай падзеяй у гісторыі народаў Лацінскай Амерыкі была **Мексіканская рэвалюцыя 1910—1917 гг.** Яе вынікам стала прыняцце ў Мексіцы прагрэсіўнай канстытуцыі і правядзенне аграрнай рэформы.

Мексіканскія рэвалюцыянеры

Усе прыродныя багацці краіны (нетры, воды, горы і лясы) абвяшчаліся ўласнасцю нацыі. Быў усталяваны 8-гадзінны працоўны дзень, для жанчын і падлеткаў — 6-гадзінны. Правы і прывілеі замежнага капіталу не адмяняліся, але сур’ёзна абмяжоўваліся.

Падумайце, якая сувязь існуе паміж прыняццем канстытуцыі і развіццём капіталізму ў Мексіцы.

Духавенства было пазбаўленае выбарчага права. Маёмасць каталіцкай царквы пераходзіла дзяржаве. І хоць многія палажэнні мексіканскай канстытуцыі так і засталіся на паперы, у краіне былі створаныя больш спрыяльныя ўмовы для развіцця капіталізму.

4. Лацінаамерыканская культура. У XIX ст. адбыліся важныя змены ў культурным жыцці краін Лацінскай Амерыкі. У найбольш развітых з іх — Аргенціне, Мексіцы, Чылі і Бразіліі — пачалі фарміравацца **нацыянальныя культуры**. Індзейскія і афрыканскія традыцыі па-ранейшаму ўплывалі на лацінаамерыканскую культуру (асабліва ў паэзіі і музыцы). Але ў цэлым яна развівалася, арыентуючыся на еўрапейскія ўзоры.

Сталіца Аргенціны Буэнас-Айрэс у канцы XIX ст.

Як вы лічыце, што ўдалося перадаць мастаку ў абліччы сталіцы?

У літаратуры гэтага часу вядучым кірункам быў рамантызм. У творчасці пісьменнікаў, што прымалі ўдзел у вызваленчай барацьбе, пераважалі грамадзянскія і патрыятычныя матывы. У сярэдзіне XIX ст. узнікла плынь, вядомая як *бытапісанне*. Яна была цесна звязаная з рамантызмам і ў той жа час з'яўлялася прадвеснікам рэалізму. Для бытапісальнікаў характэрная пільная ўвага да народнага побыту і нацыянальнай самабытнасці сваёй краіны.

Трывогай за лёс Радзімы прасякнутая творчасць кубінскага паэта *Хасэ Марці* (1853—1895). Гэта быў не толькі выбітны паэт Лацінскай Амерыкі, але і правадыр вызваленчай барацьбы супраць іспанскага каланіяльнага панавання. У канцы XIX ст. ён адным з першых пачаў гаварыць аб небяспецы амерыканскага імперыялізму для народаў Лацінскай Амерыкі.

Архітэктура і выяўленчае мастацтва таксама зведалі значныя змены. У каланіяльны перыяд архітэктура знаходзілася пад уплывам еўрапейскага Адраджэння, а пазней — барока. У пачатку XIX ст. узрасла цікавасць да *класіцызму*.

106—108

Прэзідэнцкі палац у Буэнас-Айрэсе (Аргенціна).
Пабудаваны ў канцы XIX ст. у традыцыях Адраджэння

Пасля набыцця нацыянальнай незалежнасці наміціўся рашучы пераход да *свецкага мастацтва*, пазбаўленага рэлігійнага зместу. Стаў развівацца партрэтны жывапіс, з’явілася цікавасць да займальных бытавых сцэнак і пейзажных замалёвак. Мастакі ўсё часцей звярталіся да сучаснага ім жыцця, да гісторыі антыкаланіяльнай барацьбы.

У сувязі з ростам гарадоў з’явіліся будынкі новага тыпу: біржы, банкі, універсальныя магазіны, гатэлі, чыгуначныя вакзалы, музеі, тэатры. Пачалі ўзводзіцца шматпавярховыя дамы. Будаўнікі сталі прымяняць бетон і жалеза. Як і ў ЗША, у канцы XIX ст. на змену класіцызму прыйшоў *экліктычны стыль*.

Ключавыя словы: *Мексіканская рэвалюцыя 1910—1917 гг., нацыянальная культура, Сімон Балівар, Мігель Ідальга, Хасэ Марці.*

1. Чаму ў канцы XVIII — пачатку XIX ст. склаліся спрыяльныя ўмовы для барацьбы за незалежнасць у іспанскіх і партугальскіх калоніях Лацінскай Амерыкі?
2. Пералічыце незалежныя дзяржавы, якія ўтварыліся ў Лацінскай Амерыцы да сярэдзіны XIX ст. Пакажыце іх на картасхеме на с. 92. Выкарыстоўваючы даведнікі або сучасную палітычную карту свету, вызначце, якія з гэтых дзяржаў існуюць у наш час.
3. Параўнайце наступствы войнаў за незалежнасць іспанскіх і англійскіх калоній па самастойна вызначаных крытэрыях. Сфармулюйце абагульняльную выснову. Заданне лепш выконваць у выглядзе табліцы.
4. Складзіце каляндар найважнейшых падзей у гісторыі народаў Лацінскай Амерыкі XIX — пачатку XX ст.
5. Падрыхтуйце паведамленні (прэзентацыі) аб кіраўніках нацыянальна-вызваленчага руху ў Лацінскай Амерыцы. Якія якасці асобы дазволілі ім стаць народнымі героямі?
6. Назавіце асаблівасці лацінаамерыканскай культуры XIX ст.
7. Працягніце запаўненне табліцы «Развіццё сусветнай навукі і культуры ў XIX — пачатку XX ст.» (с. 68).

РАСІЙСКАЯ ІМПЕРЫЯ. СЛАВЯНСКІЯ КРАІНЫ

У выніку рэформаў Пятра I і Кацярыны II Расійская імперыя ператварылася ў адну з наймацнейшых і найбольш уплывовых дзяржаў свету. Яна ажыццяўляла актыўную знешнюю палітыку і дасягнула ў ёй значных поспехаў. У склад Расійскай імперыі ўвайшлі тэрыторыі, на якіх пражывала мноства народаў. Аднак у эканамічных адносінах краіна значна саступала перадавым дзяржавам Заходняй Еўропы. Асноўнымі перашкодамі на шляху прагрэсіўнага развіцця, мадэрнізацыі і індустрыялізацыі краіны былі самадзяржаўе, прыгонніцтва і амаль поўнае палітычнае бяспраўе народных мас.

Лепшыя прадстаўнікі расійскага грамадства ўсведамлялі гэта і змагаліся за абмежаванне самадзяржаўнай улады. Першымі на гэты шлях сталі дваранскія рэвалюцыянеры, затым у барацьбу ўключыліся прадстаўнікі іншых саслоўяў. Паступова ў Расіі склалася рэвалюцыйная сітуацыя. Яна была ўскладненая руска-японскай вайной 1904—1905 гг., а затым Першай сусветнай вайной. У выніку трох расійскіх рэвалюцый пачатку XX ст. самадзяржаўе пала.

Нягледзячы на феадальна-прыгонніцкія парадкі, руская культура заняла адно з вядучых месцаў у свеце. Для славянскіх краін XIX — пачатак XX ст. сталі перыядам культурнага адраджэння і барацьбы за нацыянальную незалежнасць.

1812 г. — вялікі год Расіі.

В. А. Жукоўскі — выхавальнік Аляксандра II, «цара-вызваліцеля».
Рускія самадзержцы ў XIX — пачатку XX ст.

С. Ю. Вітэ — натхняльнік эканамічнага прагрэсу ў Расіі.

Наш край у гісторыі Расіі XIX ст.

Подзвіг «Варага».

§ 16. Расія ў першай палове XIX ст.

1. Растлумачце значэнне паняцця «абсалютная манархія». 2. Што перашкаджала развіццю Расіі? 3. У чым заключаецца значэнне выхаду рускіх у Сібір і на Далёкі Усход?

У XIX ст. Расійская імперыя была адной з найбуйнейшых краін свету. Яна размяшчалася ў трох частках свету: Еўропе, Азіі і Амерыцы.

У першай палове XIX ст. Расія значна павялічыла свае ўладанні. Да яе былі далучаныя Фінляндыя, большая частка Польшчы (Каралеўства Польскае), Бесарабія, Закаўказзе і Паўночны Каўказ. За паўстагоддзя тэрыторыя Расіі павялічылася з 16 да 18 млн км², а колькасць насельніцтва вырасла амаль у два разы — з 36 да 70 млн чалавек.

Краіна была шматнацыянальнай. Яе насельніцтва належала да розных канфесій, асноўнымі з якіх былі праваслаўе і іслам. Многія вызнавалі таксама каталіцтва, іўдаізм і будызм.

Якім было расійскае грамадства ў першай палове XIX ст.? Чаму напалеонаўская армія паражэнне ў Расіі ў 1812 г.? Хто такія дзекабрысты? З чым звязанае пашырэнне дэмакратычных ідэй і антыпрыгонніцкага руху ў краіне? Якое значэнне для Расіі мелі наступствы Крымскай вайны?

1. Грамадскі і дзяржаўны лад. Расія ў XIX ст. з'яўлялася манархіяй. Улада цара была неабмежаванай, самадзяржаўнай. Сацыяльнай асновай **самадзяржаўя** выступала дваранства.

Расійскае грамадства было саслоўным. Усё насельніцтва падзялялася на адасобленыя групы — *саслоўі*. Кожнае саслоўе мела пэўныя правы і абавязкі.

Панавальным саслоўем было *дваранства* (амаль 300 тыс. чалавек). Дваране кіравалі краінай. Яны карысталіся выключным правам валодаць зямлёй (маёнткам) з прыгоннымі сялянамі. Дваран, якія валодалі маёнткамі (рус. — поместье), называлі памешчыкамі. У сярэдзіне XIX ст. іх налічвалася прыкладна 100 тыс. чалавек.

Далей ішлі саслоўі *духавенства* і *купецтва*. Яны вызваляліся ад падушнага падатку, рэкруцкіх набораў у армію і цялесных пакаранняў. Але прыгоннымі сялянамі яны валодаць не маглі.

Асноўную масу насельніцтва складалі сяляне — каля 44 млн чалавек. Гэта было самае бяспраўнае саслоўе. *Сялянства* падзялялася на катэгорыі. Адны сяляне пра-

цавалі на памешчыкаў, другія — на царскую сям'ю, трэція — на дзяржаву. Найбольш цяжкім было становішча памешчыцкіх сялян (23 млн чалавек), якія лічыліся поўнай уласнасцю памешчыкаў. Каля 4 млн чалавек скла-

Складзіце схему «Саслоўная структура расійскага грамадства ў першай палове XIX ст.».

Выкарыстоўваючы дадатковую літаратуру і рэсурсы інтэрнэту, высветліце, якія элементы герба Расіі з'явіліся ў эпоху Расійскай імперыі.

Герб
Расійскай імперыі

дала падатковае насельніцтва гарадоў — мяшчане, або *мяшчанства* (наёмныя рабочыя, дробныя гандляры, рамеснікі).

У першай палове XIX ст. у Расіі пачаў расці клас так званых *разначынцаў*. **Разначынцы** — людзі разумовай працы: дробныя чыноўнікі, пісьменнікі, настаўнікі, урачы. Яны былі, як правіла, выхадцамі з розных саслоўяў: духавенства, мяшчанства і збяднелага дваранства. Разначынцы адыгралі важную ролю ў жыцці расійскага грамадства і зрабілі вялікі ўклад у развіццё навукі, культуры і мастацтва.

2. Айчынная вайна 1812 г. У пачатку XIX ст. Расія прымала актыўны ўдзел у міжнароднай палітыцы. У гэты час Францыяй кіраваў імператар Напалеон I, які марыў аб сусветным панаванні. Гэта прывяло яго да вайны не толькі з усёй Еўропай, але і з Расіяй.

12 чэрвеня 1812 г. войскі Напалеона перайшлі Нёман і ўварваліся ў Расійскую імперыю. «Вялікая армія» налічвала больш за 600 тыс. салдат і афіцэраў. Гэта была адна з наймацнейшых армій за ўсю папярэднюю гісторыю чалавецтва. Еўрапейскае грамадства не сумнявалася ў хуткай перамозе Напалеона. Але ўсё адбылося інакш. Уварванне ў Расію стала пачаткам канца Французскай імперыі Напалеона Банапарта.

115—116

Пераправа напалеонаўскай арміі цераз Нёман. XIX ст.

Аб якой палітыцы Напалеона I сведчыць карціна?

120—122

М. І. Кутузаў.
Мастак Р. М. Волкаў.
Пачатак XIX ст.

Напачатку расійскія войскі адступалі. Камандзіры ўсяляк пазбягалі буйных бітваў з праціўнікам, каб прадухіліць рызыку магчымай страты арміі. У жніўні галоўнакамандуючым быў прызначаны палкаводзец *Міхаіл Іларыёнавіч Кутузаў* (1745—1813). Ён карыстаўся вялікай папулярнасцю ў народзе і арміі. «Прышоў Кутузаў біць французаў», — казалі салдаты.

Генеральная бітва паміж дзвюма арміямі адбылася **26 жніўня 1812 г.** каля вёскі Барадзіно, за 120 км на захад ад Масквы. Яна пачалася на досвітку і працягвалася каля 12 гадзін. Расійскія войскі біліся адчайна і праяўлялі нечуваны гераізм. Французы панеслі вялікія страты, але і рускія пацярпелі не менш. Барадзінская бітва стала пераломным момантам у вайне — знісіліла французскую армію, якая ў выніку страціла наступальны імпульс.

Барадзінская бітва (фрагмент панарамы). Мастак Ф. Рубо. Пачатак XX ст.

Якое ўяўленне аб Барадзінскай бітве стварае ў вас фрагмент панарамы? Прачытайце апісанне гэтай бітвы Міхаілам Лермантавым у вершы «Барадзіно» і назавіце сродкі мастацкай выразнасці, якія выкарысталі аўтары карціны і верша для перадачы напалу бітвы.

Нягледзячы на гэта, Кутузаў прыняў рашэнне пакінуць Маскву 1 верасня, каб сабраць новыя сілы для абароны айчыны. Напалеон увайшоў у Маскву і больш за месяц чакаў мірных ініцыятыў ад рускага цара, а французская армія займалася тым часам рабункамі і марадзёрствам. Калі ж стала зразумела, што перамоў аб міры не будзе, Напалеон аддаў загад адступаць з Масквы і рушыў на поўдзень па Калужскай дарозе.

Даведаўшыся пра гэта, расійскае камандаванне вырашыла не дапусціць французў у губерні, не пацярпелыя ад вайны. Пасля вялікай бітвы пад Малаяраслаўцам Напалеон быў вымушаны адступаць па разрабаванай Старой Смаленскай дарозе.

У гэты час у тыле ворага разгарэлася сапраўдная партызанская вайна. У ёй удзельнічалі і рэгулярныя войскі, і простыя сяляне. Французы галадалі і пакутавалі ад восеньскіх халадоў. І «Вялікая армія» пачала распадацца. Напалеону цудам удалося пазбегнуць акружэння і пераправіцца 14—16 лістапада цераз раку Бярэзіну. Пасля гэтага адступленне французскай арміі ператварылася ў хаатычныя ўцёкі. Напалеон кінуў рэшткі сваіх войскаў і тайна адправіўся ў Францыю. З Расіі змаглі вярнуцца толькі 30 тыс. французскіх салдат.

127—128

Пераправа цераз Бярэзіну. Мастак П. фон Гес. Сярэдзіна XIX ст.

Выкарыстоўваючы ілюстрацыі параграфу, прысвечаныя вайне 1812 г., выкажыце сваё стаўленне да галоўных сюжэтаў і іх герояў.

25 снежня 1812 г. Аляксандр I выдаў маніфест аб пераможным заканчэнні Айчыннай вайны. Расійская армія, не спыняючыся, працягнула свой вызваленчы паход у Еўропу.

Айчынная вайна 1812 г.

3. Унутраная і знешняя палітыка. Паўстанне дзекабрыстаў. Перамога Расіі ў Айчыннай вайне 1812 г. мела вялікае значэнне. Расія адыграла найважнейшую ролю ў вызваленні Еўропы ад французскага панавання, што ўмацавала яе міжнародны аўтарытэт.

Імператар Аляксандр I.
Пачатак XIX ст.

Айчынная вайна значна паўплывала і на расійскае грамадства. Перамога дасталася дарагой цаной: загінулі сотні тысяч чалавек. Мноства гарадоў і вёсак былі разбураныя. Пасля завяршэння вайны шмат хто разлічваў, што ў мірным жыцці адбудуцца змены да лепшага. Сяляне спадзяваліся на адмену прыгоннага права. Перадавыя дваране — на пераўтварэнні ў палітычным і дзяржаўным ладзе.

Але царскі ўрад не пайшоў на рэформы. І гэта выклікала глыбокае расчараванне ў рускім грамадстве, у тым ліку сярод афіцэраў, якія знаходзіліся пад уражаннем ад убачанага ў Заходняй Еўропе ў час замежных паходаў. Яны сталі аб'ядноўвацца і ствараць тайныя палітычныя таварыствы. Некаторыя з іх

імкнуліся да знішчэння прыгонніцтва і самадзяржаўя, стварэння прадстаўнічых органаў і абвясчэння рэспублікі. Пачалася падрыхтоўка да ваеннага перавароту сіламі арміі. Рух узначалілі П. І. Пестэль, М. М. Мураўёў, К. Ф. Рылееў і інш.

Узброенае паўстанне адбылося **14 снежня 1825 г.** у Пецярбургу. Новаму імператару **Мікалаю I** удалося задушыць гэтае выступленне. Удзельнікаў перавароту сталі называць **дзекабрыстамі**, яны былі першымі рэвалюцыянерамі ў Расіі.

Рух дзекабрыстаў не знайшоў падтрымкі ў грамадстве. Аднак яго гістарычнае значэнне вялікае. Гэта быў першы адкрыты пратэст супраць самадзяржаўя, грознае папярэджанне аб неабходнасці карэннай перабудовы расійскага грамадства і адмены прыгоннага права.

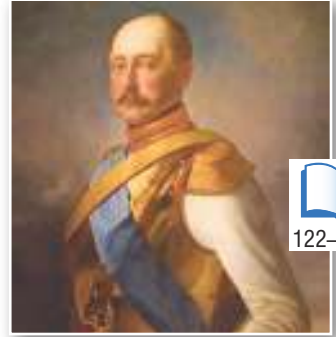
Цараванне Мікалая I. Новы імператар кіраваў краінай 30 гадоў (1825—1855). Яго цараванне пачалося з суда над дзекабрыстамі. Пяцёра кіраўнікоў руху былі пакараныя смерцю, сотні ўдзельнікаў адпраўленыя ў Сібір і на Каўказ.

Асцерагаючыся новых антыманархічных выступленняў, Мікалай I умацоўваў паліцэйскі і бюракратычны апарат. Пры яго асабістай канцэлярыі быў створаны спецыяльны паліцэйскі орган — Трэцяе аддзяленне. Яно займалася зборам звестак пра злоўжыванні дзяржаўных чыноўнікаў, наглядам за палітычна ненадзейнымі людзьмі, назіраннем за грамадскім і рэвалюцыйным рухам. З дапамогай спецыяльнага корпуса жандараў Трэцяе аддзяленне ажыццяўляла рэпрэсіўныя меры. Аднак, нягледзячы на намаганні ўлад, такая ахоўная палітыка не змагла спыніць пашырэння дэмакратычных і антыпрыгонніцкіх ідэй.

Грамадскія рухі. У Расіі сфарміраваліся два кірункі грамадскай думкі: заходнікі і славянафілы.

Заходнікі прызнавалі важнасць поспехаў еўрапейскай цывілізацыі і заклікалі пераймаць яе вопыт і ісці па шляху, вызначаным Пятром I. **Славянафілы**, наадварот, выступалі за самабытны, адрозны ад Заходняй Еўропы шлях развіцця. Яны крытыкавалі Пятра I і не дапускалі думкі аб усталяванні капіталізму ў Расіі.

Аднак і заходнікі, і славянафілы мелі нямала агульнага. Яны былі патрыётамі, стаялі за як мага больш хуткую адмену прыгоннага права, у той жа час лічылі непрымальнымі рэвалюцыйныя, г. зн. гвалтоўныя, пераўтварэнні дзяржаўнага ладу. Гэтыя кірункі рускай грамадскай думкі падрыхтавалі глебу для рэформаў, здзейсненых у 1860—1870-х гг., і дабратворна паўплывалі на развіццё навукі і культуры.

Імператар Мікалай I.
Мастак У. Д. Свярчкоў.
Сярэдзіна XIX ст.

Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, падрыхтуйце паведамленне аб адным з дзекабрыстаў.

П. С. Нахімаў —
флатаводзец і адмірал.
У Крымскую вайну,
камандуючы эскадрай,
разграміў турэцкі флот
у Сінопскай бітве.
Мастак В. Ф. Тым. XIX ст.

Падрыхтуйце паведамленне (прэзентацыю) аб рускім флатаводцу.

4. Крымская вайна і яе вынікі. Яшчэ адной падзеяй, якая падштурхнула царскую ўладу да сур'ёзных рэформаў, стала *Крымская вайна 1853—1856 гг.*

У **1853 г.** царскі ўрад неабачліва пачаў вайну з Турцыяй, на баку якой выступілі Англія і Францыя. Расійскія войскі атрымалі шэраг бліскучых перамог над туркамі. Але яны з цяжкасцю супрацьстаялі арміям наймацнейшых еўрапейскіх дзяржаў, што ўварваліся на Крымскі паўвостраў.

Расійскі парусны флот быў бяссільны супраць паравых караблёў Англіі і Францыі. Праз адсутнасць чыгунак расійскія войскі не маглі атрымліваць падмацаванне і правіянт. Вайна прадэманстравала ваенна-эканамічную адсталасць самадзяржаўнай Расіі. У выніку Расійская імперыя пацярпела паражэнне ў **1856 г.** і страціла ўплыў у Чарнаморскім басейне.

Ключавыя словы: самадзяржаўе, разначынцы, дзекабрысты, заходнікі, славянафілы, М. І. Кутузаў, Аляксандр I, Мікалай I.

1. Выкарыстоўваючы тэкст параграфу і картасхему «Расійская імперыя ў XIX ст.» на с. 116, вызначце, якім чынам на развіццё краіны ўплывалі памеры яе тэрыторыі, разнастайнасць прыродных і кліматычных умоў, колькасць насельніцтва і яго шматнацыянальнасць.
2. Якім быў дзяржаўны лад Расіі ў першай палове XIX ст.?
3. Складзіце разгорнуты план адказу «Айчынная вайна 1812 г.».
4. Прадстаўце гістарычную даведку аб грамадскіх рухах у краіне (даты, прычыны, напрамкі грамадскай думкі, сутнасць рознагалоссяў паміж прадстаўнікамі, значэнне, наступствы).
5. Сістэматызуйце матэрыял аб найважнейшых падзеях, якія адбыліся ў Расійскай імперыі ў першай палове XIX ст., склаўшы і запоўніўшы табліцу (гады, падзеі, асобы, вынікі).

У пачатку вайны 1812 г. рускі генерал-ад'ютант А. Балашоў быў накіраваны Аляксандрам I для перагавораў з Напалеонам аб спыненні ваенных дзеянняў. Калі Напалеон спытаў у яго, якой дарогай яму ісці на Маскву, Балашоў іранічна заўважыў: «Шмат, ваша вялікасць, шляхоў: можна выбраць шлях і праз Палтаву...»

§ 17. Навука і культура ў Расіі ў першай палове XIX ст.

1. У чым заключаліся асаблівасці развіцця рускай культуры XVIII ст.? 2. Назавіце імя вучонага, адкрыццё якога вывелі рускую навуку таго часу на сусветны ўзровень. У чым вялікі расіянін апярэдзіў свой час?

У першай палове XIX ст. Расія перажывала культурны і духоўны ўздым. Невыпадкава гэтае стагоддзе было названае «залатым векам» рускай культуры. Асабліва моцна паўплывалі на яе развіццё Айчынная вайна 1812 г. і еўрапейскія рэвалюцыйныя ідэі.

Якія дасягненні рускай нацыянальнай культуры таго часу ўвайшлі ў скарбніцу сусветнай культуры?

1. Адукацыя і навука. Адукацыя. У пачатку свайго праўлення Аляксандр I прытрымліваўся палітыкі «асветнага абсалютызму». Пры ім быў заснаваны Казанскі ўніверсітэт, адноўлены Пецябургскі. Павялічылася колькасць студэнтаў у самай вялікай навучальнай установе краіны — Маскоўскім універсітэце.

Мікалай I садзейнічаў развіццю тэхнічнай і ваеннай адукацыі. Пачалі працаваць Пецябургскі тэхналагічны інстытут і Маскоўскае тэхнічнае вучылішча, Інжынерная і Артылерыйская акадэміі ў Пецябургу.

Хоць і марудна, але павялічвалася колькасць сярэдніх навучальных устаноў — гімназій. У сярэдзіне XIX ст. іх налічвалася больш за 40. Многія дваранскія дзеці атрымлівалі адукацыю ў прыватных навучальных установах — пансіёнах, а некаторых вучылі хатнія настаўнікі — гувернёры, як правіла, французы або немцы.

У гэты час у Расіі не было агульнай сістэмы пачатковай адукацыі. Дзе-нідзе адкрываліся школы для дзяцей з народу намаганнямі асобных святароў, памешчыкаў і ведамстваў. Непісьменныя людзі сустракаліся нават сярод духавенства. Толькі 5 % сялян умелі чытаць.

Навука. Вялікіх поспехаў дасягнула руская навука. Прафесар Казанскага ўніверсітэта *М. І. Лабачэўскі* (1792—1856) стварыў новую геаметрыю, якая зрабіла пераварот ва ўяўленні чалавека аб прыродзе і прасторы.

130—131

М. І. Лабачэўскі.
Мастак Л. Д. Крукаў.
Першая палова XIX ст.

На аснове ілюстрацый параграфу патлумачце, што новага з'явілася ў партрэтным жыццёвым XIX ст. у параўнанні з партрэтамі XVIII ст.

У Казанскім універсітэце працаваў яшчэ адзін таленавіты вучоны — хімік *М. М. Зінін* (1812—1880). Ён упершыню сінтэзаваў анілін і тым самым заклаў асновы вытворчасці сінтэтычных фарбавальнікаў для тэкстыльнай прамысловасці.

Вялікі ўклад у развіццё практычнай і зоркавай астраноміі зрабіў выдатны вучоны XIX ст., заснавальнік і першы дырэктар Пулкаўскай абсерваторыі *В. Я. Струвэ* (1793—1864).

Шырока вядомае ў Расіі было імя выдатнага хірурга *М. І. Пірагова* (1810—1881). Ён упершыню правёў аперацыю пад наркозам на полі бою, увёў нерухомую гіпсавую павязку і прапанаваў шэраг хірургічных аперацый. Дзякуючы яго ўмелым рукам тысячы параненых салдат і афіцэраў былі выратаваныя ў абложаным Севастопалі ў час Крымскай вайны.

У галіне гістарычнай навукі праславіўся пісьменнік *Мікалай Міхайлавіч Карамзін* (1766—1826). Па даручэнні Аляксандра I ён напісаў дванаццацітомную «Гісторыю дзяржавы Расійскай» — адну з самых фундаментальных прац у расійскай гістарыяграфіі. Праца мела вялікі поспех і да нашага часу карыстаецца папулярнасцю.

Асабліва значных вынікаў у гэты час дасягнула геаграфічная навука. Яе развіццё звязанае з ператварэннем Расіі ў вялікую марскую дзяржаву. У пачатку XIX ст. была ажыццёўленая першая руская кругасветная экспедыцыя. Яе ўзначалілі адмірал *І. Ф. Крузенштэрн* (1770—1846) і капітан *Ю. Ф. Лісянскі* (1773—1837). Яшчэ адна экспедыцыя пад кіраўніцтвам *Ф. Ф. Белінсгаўзена* (1778—1852) і *М. П. Лазарава* (1788—1851) адкрыла ў 1820 г. «ледзяны мацярык» — Антарктыду і 29 астравоў у Атлантычным і Ціхім акіянах.

2. Літаратура. Вялікае значэнне ў развіцці рускай нацыянальнай культуры, духоўнага і грамадскага жыцця мела літаратура. У пачатку XIX ст. склалася сучасная літаратурная мова. Як і ў Заходняй Еўропе, адбывалася змена розных літаратурных кірункаў. На мяжы XVIII—XIX стст. класіцызм саступіў месца **сентыменталізму**, на змену якому прыйшоў **рамантызм**.

Да першай паловы XIX ст. належыць творчасць выдатных дзеячаў рускай літаратуры. Гэта і заснавальнік рускага сентыменталізму *М. М. Карамзін*, і стваральнік рускага рамантызму *В. А. Жукоўскі*. У гэты ж час тварылі геніі рускай літаратуры *Аляксандр Сяргеевіч Пушкін* і *Міхаіл Юр'евіч Лермантаў*. Дзякуючы іх творам руская літаратура набыла сусветную вядомасць.

132—133

А. С. Пушкін.

Мастак А. А. Кіпрэнскі.
Пачатак XIX ст.

М. Ю. Лермантаў.

Мастак К. А. Гарбуноў.
Канец XIX ст.

131—132

Нельга ўявіць літаратуру гэтага перыяду без камедыі «Рэвізор» і паэмы-рамана «Мёртвыя душы» **Мікалая Васільевіча Гоголя**, п'есы «Гора ад розуму» **А. С. Грыбаедава**. У другой чвэрці XIX ст. у літаратуры пачынае зацвярджацца *рэалізм*, вядомымі прадстаўнікамі якога былі **М. А. Някрасаў**, **І. С. Тургенеў**, **М. Я. Салтыкоў-Шчадрын** і інш.

З якімі творамі рускай літаратуры гэтага перыяду вы пазнаёміліся на ўроках? Хто з герояў гэтых твораў вам запамніўся? Чаму?

3. Архітэктура і скульптура. У пачатку XIX ст. сярод стыляў у рускім дойлідстве панавалі *класіцызм*, які значна паўплываў на архітэктурны выгляд Масквы, Пецярбурга і іншых рускіх гарадоў.

У Расію класіцызм прыйшоў з Еўропы і ярчэй за ўсё праявіўся ў архітэктуры. Для пабудов у стылі класіцызму характэрныя строгасць і дакладнасць, сіметрыя, урачыстая манументальнасць і стрыманы дэкор.

У Пецярбургу быў створаны цэлы ансамбль архітэктурных будынкаў у стылі класіцызму, якія па праве належалі да шэдэўраў сусветнага дойлідства.

Упрыгожаннем Пецярбурга сталі будынкі Адміралцейства (архітэктар **А. Д. Захараў**) і Біржы, Казанскі сабор (архітэктар **А. Н. Вараніхін**). У 1840—1850-я гг. на Неўскім праспекце былі ўсталяваныя чатыры бронзавыя скульптурныя групы, створаныя скульптарам **П. К. Клотам** (1805—1867). Магутнасць і веліч самадзяржаў ўвасабляў Ісакіеўскі сабор, які будаваўся 40 гадоў (1818—1858). Гэта быў самы вялікі будынак, узведзены

Ісакіеўскі сабор. Акварэль пачатку XIX ст.

Вялікі тэатр.
Літаграфія першай паловы XIX ст.

ў Расіі ў першай палове XIX ст. Завяршыў работы па фарміраванні пецябургскіх архітэктурных ансамбляў *К. І. Росі* (1775—1849).

Маскоўскі класіцызм, у адрозненне ад пецябургскага, быў прадстаўлены не ансамблямі, а асобнымі будынкамі: Вялікага тэатра, Манежа, іншымі пабудовамі першай паловы XIX ст.

4. Выяўленчае мастацтва. Класіцызм у жывапісе, арыентаваны на біблейскія і міфалагічныя сюжэты, у пачатку XIX ст. паволі саступаў галоўныя пазіцыі ў выяўленчым мастацтве. У гэты перыяд пачаў усталёўвацца рамантычны кірунак.

Вяршыняй акадэмічнага жывапісу стала творчасць *А. А. Іванава* (1806—1858). Усю моц свайго таленту ён уклаў у карціну «З’яўленне Хрыста народу», над якой працаваў амаль 20 гадоў.

133—134

А. А. Іванаў.
З’яўленне Хрыста народу

Работы *К. П. Брулова* (1799—1852) унеслі ў жывапіс рускага класіцызму элементы рамантызму. Самая вядомая карціна мастака «Апошні дзень Пампеі» напоўненая напружанымі і драматычнымі перажываннямі.

Характэрная рыса рамантызму — пільная ўвага да чалавека і яго ўнутранага свету. Гэта абумовіла развіццё партрэтнага жанру. У партрэтах *В. А. Трыніна* (1776—1857) і *А. А. Кіпрэнскага* (1782—1836) пераважае рамантычная цеплыня і мяккасць. Гэтым майстрам належаць таксама два прыжыццёвыя партрэты *А. С. Пушкіна*. Творчасць *П. А. Фядотава* (1815—1852) паклала пачатак развіццю рэалістычнага напрамку ў выяўленчым мастацтве.

У першай палове XIX ст. карціны, як правіла, траплялі ў прыватныя калекцыі або асядалі ў запасніках Акадэміі мастацтваў. Таму яны былі маладаступныя для публікі. У 1852 г. адчыніў свае дзверы для наведвальнікаў Эрмітаж. Збор мастацкіх скарбаў царскага палаца быў ператвораны ў сапраўдны музей, які маглі наведваць усе, хто жадаў.

5. Тэатр і музыка. У тэатральным жыцці Расіі вялікую ролю па-ранейшаму адыгрывалі прыгонныя тэатры. Некаторыя памешчыкі ператваралі іх у агульнадаступныя. Там выступалі як прыгонныя, так і вольнанаёмныя артысты. Такія тэатры былі ў Пензе,

К. П. Брулоў. Апошні дзень Пампеі

Чым уражвае гледача гэтая карціна?

М. С. Шчэпкін.
Мастак
А. С. Дабравольскі.
Першая палова XIX ст.

Казані і іншых гарадах. Таленавітыя рускія артысты *М. С. Шчэпкін* (1788—1863) і *П. С. Мачалаў* (1800—1848) былі па паходжанні прыгоннымі і пачыналі сваю кар’еру ў прыгонным тэатры.

Яскравай падзеяй у тэатральным жыцці стала пастаноўка п’есы М. В. Гогаля «Рэвізор» спачатку ў пецябургскім Аляксандраўскім тэатры, а затым у маскоўскім Малым тэатры. Цяжкім было праходжанне «Рэвізора» праз **цэнзуру**. Толькі ўмяшанне Мікалая I дало магчымасць паставіць камедыю. Ролю Гараднічага сыграў М. С. Шчэпкін. Пасля прагляду спектакля Мікалай I зазначыў: «Усім дасталося, а мне — больш за ўсіх!»

У 1836 г. на сцэне маскоўскага Вялікага тэатра адбылася прэм’ера оперы *Міхаіла Іванавіча Глінкі* (1804—1857) «Жыццё за цара». У далейшым яна ішла пад назвай «Іван Сусанін». З творчасцю М. І. Глінкі руская музычная школа ўзнялася на новую вышыню. Музыка Глінкі была прасякнутая пачуццём глыбокай любові да сваёй радзімы. Яму належаць не толькі оперныя і сімфанічныя творы, але і раманы. Самы знакаміты — «Я помню дзіўнае імгненне» — напісаны на верш А. С. Пушкіна.

Ключавыя словы: сентыменталізм, рамантызм, рэалізм, класіцызм, цэнзура, М. М. Карамзін, А. С. Пушкін, М. Ю. Лермантаў, М. В. Гоголь, М. І. Глінка.

М. І. Глінка

1. Хто і якім чынам мог атрымаць адукацыю ў Расіі ў першай палове XIX ст.? Як вы думаеце, ці давала адукацыя нейкія перавагі людзям недваранскага паходжання?
2. Запоўніце табліцу «Дасягненні рускіх вучоных у першай палове XIX ст.». Зрабіце выснову аб прычынах актывізацыі навукова-тэхнічнай думкі і ўзмацнення ўвагі да чалавека і яго ўнутранага свету ў гуманітарных навуках Расіі ў гэты перыяд.

Імя вучонага	Навуковы напрамак (галіна навукі)	Дасягненні

3. Вызначце асноўныя плыні (напрамкі, стылі) у літаратуры і мастацтве Расіі ў першай палове XIX ст. (Заданне можна выканаць у выглядзе схемы.)

4. Выкарыстоўваючы дадатковую літаратуру, інтэрнэт-рэсурсы, падрыхтуйце па-ведамленне аб адным са знакамітых рускіх пісьменнікаў (паэтаў, мастакоў, скульптараў, архітэктараў, артыстаў) таго часу.
5. Патлумачце, чаму М. І. Глінка лічыцца родапачынальнікам рускай нацыянальнай музыкі.
6. Першая палова XIX ст. у гісторыі Расіі атрымала назву «залатога веку» рускай культуры. Ці можна з гэтым пагадзіцца? Чаму?

§ 18. Расія ў другой палове XIX ст.

1. Хто выступаў за адмену прыгоннага права ў Расіі? 2. Якія падзеі падштурхнулі царскую ўладу да правядзення сур'ёзных рэформаў?

Пасля паражэння ў Крымскай вайне царскі ўрад правёў рэформы ў розных сферах жыцця грамадства і дзяржавы. Гэтыя рэформы былі названыя «вялікімі» і сталі важнай вяхой у расійскай гісторыі XIX ст.

Калі і якім чынам у Расіі было адмененае прыгоннае права? Якое значэнне для дзяржавы мелі рэформы 1860—1870-х гг.? Якія былі асноўныя напрамкі знешняй палітыкі Расіі?

1. Адмена прыгоннага права. Пачатак праўлення Аляксандра II. Год 1855-ы быў асабліва цяжкі для Расіі. Памёр цар Мікалай I. Руская армія цярпела паражэнне ў Крыме. Дзяржаўная казна была пустая, а ў вёсках наспявала глухое незадавальненне. Многія дваране таксама былі незадаволеныя ўрадам. «Уверсе бляск, унізе гніль», — пісаў пра царскіх чыноўнікаў адзін з найвышэйшых саноўнікаў.

Разумеў гэта перад сваёй смерцю і цар. Ён сказаў на развітанне свайму сыну, наследніку трона: «Здаю табе каманду не ў парадку». Перад **Аляксандрам II**, які ўзышоў на трон, паўстала нялёгкая задача кіравання краінай, у якой усё яшчэ захоўвалася амаль рабская залежнасць сялян ад памешчыкаў.

Аляксандр II атрымаў добрую адукацыю. Яго выхавальнікам быў знакаміты рускі паэт В. А. Жукоўскі. Новы цар не быў ні рэфарматарам, ні кансерватарам. Але ён разумеў неабходнасць пераўтварэнняў, і перш за ўсё вызвалення сялян ад прыгоннай залежнасці. Невыпадкава пасля яго прыходу да ўлады ў рускім грамадстве загаварылі пра «адлігу».

Праз некалькі гадоў у краіне былі праведзеныя рэформы, і найважнейшай з іх стала сялянская.

Імператар Аляксандр II.
Мастак
Ю. Б. Пекуроўскі.
XIX ст.

Сялянская рэформа. Урад старанна рыхтаваўся да адмены прыгоннага права. Для вырашэння сялянскага пытання быў створаны спецыяльны орган — Галоўны камітэт. Яго ўзначаліў вялікі князь Канстанцін Мікалаевіч, які прытрымліваўся ліберальных поглядаў. Акрамя таго, на месцах ствараліся дваранскія губернскія камітэты. Дваране прапаноўвалі розныя праекты вызвалення сялян, якія перадавалі затым у Галоўны камітэт. Такім чынам, лёс сялян поўнасьцю залежаў ад тых, хто валодаў імі.

136—138

19 лютага 1861 г. Аляксандр II падпісаў *Маніфест аб адмене прыгоннага права ў Расіі*. Сяляне атрымлівалі асабістую свабоду і зямлю. Але за гэта мусілі часова адбываць ранейшыя феадальныя павіннасці: выплачваць аброк і адпрацоўваць паншчыну. З цягам часу сялянін мог выкупіць свой зямельны ўчастак. Аднак лепшыя землі заставаліся ў памешчыкаў.

Такім чынам, рэформа была праведзеная перш за ўсё ў інтарэсах дзяржавы і памешчыкаў. Нічога здзіўнага, што сяляне былі расчараваныя. Па Расіі пракаці-

Збор нядоімак.

Мастак А. І. Карзухін. Другая палова XIX ст.

Падумайце, якімі наступствамі для сялянскай сям'і мог скончыцца такі збор.

лася хваля сялянскіх выступленняў і бунтаў. Улады бязлітасна душылі гэтыя хваляванні.

Нягледзячы на захаванне буйнога памешчыцкага землеўладання, сялянская рэформа, якая прынесла вызваленне з зямлёй 23 млн памешчыцкіх сялян, стала адной з найважнейшых падзей у рускай гісторыі. Невыпадкова Аляксандра II назвалі «царом-вызваліцелем».

2. Рэформа 1864—1870-х гг. *Рэформа мясцовага кіравання.* Пасля адмены прыгоннага права ўлады пачалі фарміраванне органаў мясцовага самакіравання. У 1864 г. была праведзеная *земская рэформа*. У адпаведнасці з ёй у паветах і губернях ствараліся **земствы**, або *земскія ўстановы*. Яны складаліся з распарадчых органаў — *павятовых* або *губернскіх земскіх сходаў* і выканаўчых органаў — *павятовых* ці *губернскіх упраў*. І тыя, і іншыя выбіраліся пераважна з ліку буйных землеўладальнікаў, гарадскіх уласнікаў і прадстаўнікоў сельскай абшчыны. Таму ў земствах пераважалі дваране-памешчыкі. Земскія ўстановы займаліся ў асноўным уладкаваннем і абслугоўваннем шляхоў зносін, пошты, школ, бальніц і інш.

139—143

Прадстаўце ў выглядзе схемы структуру мясцовага кіравання ў Расіі пасля правядзення земскай рэформы 1864 г.

Земскі сход у правінцыі.
Мастак К. А. Трутоўскі. Другая палова XIX ст.

Гарадская рэформа. У 1870 г. была праведзеная рэформа гарадскога самакіравання. У гарадах Расіі пачалі выбіраць гарадскія думы (тэрмінам на 4 гады). У выбарах маглі прымаць удзел толькі гарадскія ўласнікі. Тыя, хто не плаціў гарадскі падатак, — рабочыя, інтэлігенцыя і служачыя — не ўдзельнічалі ў выбарах. Дума выбірала гарадскога галаву і гарадскую ўправу. Як і земствы, органы гарадскога самакіравання займаліся толькі гаспадарчымі пытаннямі.

Судовая рэформа 1864 г. Гэта была самая паспяховая і паслядоўная рэформа. Яна абвешчала незалежнасць суда ад адміністрацыі (г. зн. суддзя мог быць звольнены са сваёй пасады толькі судом) і нязменнасць суддзяў. Старыя саслоўныя суды ліквідаваліся. Папярэдняе следства праводзілі судовыя следчыя, не падпарадкаваныя паліцыі. Суд аб'яўляўся ўсесаслоўным, г. зн. адзіным і роўным для ўсіх саслоўяў. Пры разглядзе судовай справы пракурор абвінавачваў падсуднага, а адвакат абараняў яго. Канчатковае рашэнне па справе выносілі прысяжныя засядацелі ад усіх саслоўяў, у тым ліку і ад сялян, якія выбіраліся шляхам жэрабя. Рашэнне прысяжных з'яўлялася абавязковым для суддзі.

Вайсковая рэформа. Паражэнне ў Крымскай вайне паказала ваенную і тэхнічную адсталасць расійскіх войскаў. Таму ў Расіі была праведзеная серыя ваенных пераўтварэнняў. У 1874 г. рэкруцкія наборы замяніла ўсеагульная воінская павіннасць.

Праводзіны навабранца. Мастак І. Я. Рэпін. Другая палова XIX ст.

Уявіце, што вы сталі сведкам гэтай падзеі. Раскажыце, што маглі ўбачыць і пачуць, аб чым пагаварыць з яе ўдзельнікамі.

Служба ў арміі распаўсюджвалася на ўсё мужчынскае насельніцтва незалежна ад саслоўя. Тэрмін службы ў сухапутных войсках складаў 6 гадоў, на флоте — 7. У арміі былі адмененыя цялесныя пакаранні. Адкрыліся новыя ваенныя вучылішчы, і прадстаўнікі розных саслоўяў атрымалі магчымасць прасоўвацца па службе. У армію пачалі пастаўляцца новыя ўзоры зброі. Усё гэта садзейнічала ўмацаванню баяздольнасці расійскай арміі.

Рэформы ў галіне адукацыі і асветы. Аляксандр II значна палепшыў сістэму адукацыі. Універсітэты атрымалі шырокае самакіраванне, або ўнутраную аўтаномію. Саветы прафесараў маглі выбіраць на вакантныя (вольныя) пасады любога выкладчыка ўніверсітэта.

Прадстаўнікі ўсіх саслоўяў і рэлігій атрымалі фармальную роўнасць у сярэдній адукацыі. Была пашыраная сетка народных вучылішчаў. Паслабіўся цэнзурны кантроль за выдавецкай дзейнасцю. Палітычныя і сацыяльныя пытанні маглі свабодна абмяркоўвацца на старонках перыядычных выданняў.

Нягледзячы на абмежаванасць і незавершанасць, рэформы 1860—1870-х гг. мелі станоўчае значэнне. Яны стваралі ў краіне ўмовы для развіцця буржуазна-капіталістычных адносін.

3. Палітыка Аляксандра III. «Контррэформы». Эпоха «вялікіх рэформаў» скончылася ў сакавіку 1881 г., калі групай рэвалюцыянераў-змоўшчыкаў быў забіты Аляксандр II.

На забойства бацькі **Аляксандр III** (гады праўлення — 1881—1894) адказаў Маніфестам аб умацаванні самадзяржаўя. Новы цар узмацніў уладу тайнай паліцыі, аднавіў строгую цэнзуру і высылаў «бунтаўнікоў» у Сібір. У сваёй палітыцы ён абапіраўся на бліжэйшага саветніка і свайго былога выхавацеля К. П. Пабеданосцава, які быў заўзятым праціўнікам дэмакратыі і канстытуцыйнага праўлення.

Аляксандр III таксама правёў серыю мерапрыемстваў, якія перашкаджалі развіццю культур нярускіх карэнных народаў імперыі. Цар настойваў на адной мове — рускай, і на адной царкве — Рускай праваслаўнай. Такая палітыка русіфікацыі паслабляла расійскую шматнацыянальную дзяржаву. Мерапрыемствы царскай улады атрымалі назву «контррэформаў».

Якія контррэформы правёў Аляксандр III? Хто стаў галоўным памочнікам у правядзенні ўнутранай палітыкі імператара? Выкарыстайце дадатковыя крыніцы інфармацыі.

4. Асноўныя напрамкі знешняй палітыкі. У выніку Крымскай вайны Расія страціла магчымасць весці актыўную знешнюю палітыку на Балканах і Блізкім Усходзе. Чарговае сутыкненне з Асманскай імперыяй было практычна непазбежным.

У 1870-я гг. вызваленчы рух ахапіў Балгарыю, Боснію і Герцагавіну. Расія падтрымала славян, што прывяло да руска-турэцкай вайны 1877—1878 гг. Руская армія разбіла турэцкія войскі і падышла да Стамбула. Паводле ўмоў мірнага дагавора Сербія і Румынія атрымалі поўную незалежнасць, а Балгарыя — аўтаномію. Дагавор выклікаў рэзкае незадавальненне ўрадаў Вялікабрытаніі і Аўстра-Венгрыі. Па ix

патрабаванні ўмовы міру былі перагледжаныя ў горшы для балканскіх славян бок: памеры Балгарскай дзяржавы скараціліся, а Боснію і Герцагавіну перадалі Аўстрыі.

Пасля руска-турэцкай вайны пачалося збліжэнне Расіі з Францыяй. У 1893 г. паміж двума краінамі быў заключаны ваенны саюз. Тым самым былі закладзены асновы будучага ваеннага блока Антанты, да якога пазней далучылася Вялікабрытанія.

Расійская імперыя ў XIX ст.

Выкарыстоўваючы картасхему, дакажыце, што Расія ў XIX ст. ажыццяўляла актыўную палітыку знешняй экспансіі.

Важным напрамкам знешняй палітыкі была Сярэдняя Азія — вытворца якаснай бавоўны. Тэкстыльная прамысловасць Расіі мела асаблівую патрэбу ў гэтай культуры,

пастаўкі якой рэзка скараціліся ў выніку Грамадзянскай вайны ў ЗША. У 1860-я гг. расійскія войскі накіраваліся ў сярэднеазіяцкі бок. У 1864 г. быў узяты Чымкент, а ў 1865 г. — Ташкент. Утварылася Туркестанскае генерал-губернатарства. У 1868 г. да Расіі далучыліся Какандскае ханства і Бухарскі эмірат, быў захоплены Самарканд, у 1873 г. — Хівінскае ханства. А ў 1884—1885 гг. заваяванне Сярэдняй Азіі завяршылася ўзяццем Кушкі. Далучаныя землі хутка асвойваліся: будаваліся бавоўнаачышчальныя прадпрыемствы і чыгункі.

Ключавыя словы: земствы, Аляксандр II, Аляксандр III.

1. Растлумачце, у чым заключалася гістарычная неабходнасць правядзення рэформаў у Расіі ў сярэдзіне XIX ст.
2. Запоўніце табліцу «Буржуазныя рэформы 1860—1870-х гг.».

Назва рэформы	Год яе правядзення	Мэта	Асноўны змест
Сялянская			
Земская			
Гарадскога самакіравання			
Судовая			
Вайсковая			
У галіне адукацыі і асветы			

Падумайце, які вывад можна зрабіць на падставе зместу табліцы.

3. Падрыхтуйце паведамленне аб дзяржаўнай дзейнасці Аляксандра II.
4. Ахарактарызуйце асноўныя кірункі знешняй палітыкі Расіі ў другой палове XIX ст. Па якіх прычынах у канцы XIX — пачатку XX ст. расійская дзяржава пайшла на збліжэнне з Францыяй і Англіяй?

Аляксандр II у юнацтве, яшчэ да таго як стаў царом, быў заўзятым паляўнічым і, вядома ж, не мог пакінуць без увагі «Запіскі паляўнічага» І. С. Тургенева, якія выйшлі ў 1846 г. Пазней ён казаў, што менавіта гэтая кніга пераканала яго ў неабходнасці адмены прыгоннага права.

§ 19. Рэвалюцыйны рух і палітыка царызму

1. Якія рэвалюцыі і рэформы вядомыя вам з раней вывучанага матэрыялу па сусветнай гісторыі? 2. Якія праблемы, што ўзніклі ў жыцці расійскага грамадства пасля адмены прыгоннага права, патрабавалі вырашэння?

Далёка не ўсім прыйшліся даспадобы рэформы Аляксандра II. Асабліва незадаволеныя былі сяляне. Яны атрымалі свабоду, але пры гэтым адбывалі ранейшыя феадальныя павіннасці. Многія *лібералы* настойвалі на ўвядзенні канстытуцыі і выбарнай заканадаўчай улады. Яшчэ большых змен патрабавалі **радыкалы**, або рэвалюцыянеры. Яны знаходзіліся пад уплывам сацыялістычных ідэй, што актыўна пранікалі ў Расію з Заходняй Еўропы, і адкрыта выступалі супраць самадзяржаўнай улады.

Чым была выкліканая грамадска-палітычная барацьба вакол праблемы выбару гістарычнага шляху Расіі? Якімі мерамі адказаў на смерць свайго бацькі Аляксандр III? У чым заключаліся асаблівасці рабочага руху ў краіне і якія былі яго наступствы?

1. Рэвалюцыйнае народніцтва. Самым рэвалюцыйным у 1870-я гг. быў рух **народнікаў**. Яго аснову складалі прадстаўнікі разначыннай інтэлігенцыі: выхадцы з сялян, мяшчан, духавенства і збяднелага дваранства. Для вытокаў руху стаялі **Аляксандр Іванавіч Герцэн** (1812—1870) і **Мікалай Гаўрылавіч Чарнышэўскі** (1828—1889).

Народнікі выступалі супраць перажыткаў прыгонніцтва і капіталістычнага шляху развіцця Расіі. Яны верылі, што ў Расіі свой, самабытны шлях да сацыялізму, што сацыялістычнае грамадства можна пабудаваць, мінаючы капіталістычную стадыю. Народнікі ідэалізавалі сяліна: для іх ён быў сацыялістам і рэвалюцыянерам па самой сваёй натуре. Але галоўнай рэвалюцыйнай сілай яны лічылі інтэлігенцыю, за якой павінныя былі слепа ісці сяляне.

А. І. Герцэн.
Мастак А. А. Збруеў.
Першая палова XIX ст.

У народнікаў была адна мэта — звяржэнне самадзяржаўя і стварэнне сацыялістычнага грамадства. А вось шляхі яе дасягнення былі розныя. Зыходзячы з гэтага, у рускім народніцтве склаліся тры асноўныя кірункі.

Прыхільнікі першага лічылі, што рускі народ не гатовы да сацыялістычнай рэвалюцыі. Таму трэба падрыхтаваць яго да ўспрыняцця новых ідэй шляхам прапаганды і тлумачэння (*прапагандысцкі кірунак*).

Прадстаўнікі другога кірунку заклікалі інтэлігенцыю «ісці ў народ», каб узняць сялян на бунт і паўстанне (*бунтарскі кірунак*).

Прыхільнікі трэцяга сцвярджалі, што народ не здольны да самастойных дзеянняў. Значыць, толькі невялікая група спецыяльна падрыхтаваных рэвалюцыянераў можа скінучь царскі рэжым і пачаць сацыялістычныя пераўтварэнні (*змоўніцкі кірунак*).

Нягледзячы на адрозненні ў прапанаваных формах барацьбы, усе гэтыя кірункі аб'ядноўвала прызнанне рэвалюцыі адзіным шляхам вызвалення народа.

«*Хаджэнне ў народ*». Яшчэ ў пачатку 1860-х гг. А. І. Герцэн звярнуўся з заклікам да рускіх рэвалюцыянераў «ісці ў народ». Вясной **1874 г.** сотні інтэлігентаў-разначынцаў — настаўнікаў, урачоў і рамеснікаў — адправіліся ў расійскія вёскі і сёлы. Дастаткова пачаць агітацыю, лічылі яны, і народ узнімецца на паўстанне. Так пачалося знакамітае «*хаджэнне ў народ*». Тады ж з'явіліся тэрміны «народнікі» і «народніцтва».

Народнікі жылі і працавалі сярод сялян, крытыкавалі царскую ўладу і заклікалі да паўстання супраць яе. Але сяляне з цяжкасцю разумелі тое, аб чым гаварылі гэтыя адукаваныя людзі, і нярэдка выдавалі іх паліцыі. Царскі ўрад лёгка расправіўся з «бунтаўшчыкамі». У расійскіх губернях паліцыя арыштавала тысячы рэвалюцыянераў — асноўныя сілы руху народнікаў былі разгромленыя.

2. Забойства Аляксандра II. Правал «хаджэння ў народ» і ўрадавыя рэпрэсіі, г. зн. пакаранні і праследаванні, прымусілі некаторых народнікаў перайсці да тэрарыстычных метадаў барацьбы. Члены рэвалюцыйнай арганізацыі «Народная воля», якая ўзнікла ў **1879 г.**, распрацавалі план царазбойства. Некалькі спроб замаху на цара скончыліся няўдачай.

У 1881 г. быў здзейснены яшчэ адзін замах. Халодным сакавіцкім днём на адной з вуліц Санкт-Пецярбурга тэрарысты-нарадавольцы кінулі дзве бомбы ў імператарскую карэту. Адна трапіла ў ахову, другая смяротна параніла цара.

Так скончылася эпоха Аляксандра II, або «цара-вызваліцеля», як яго сталі называць у народзе пасля адмены прыгоннага права. Новы цар Аляксандр III адказаў разгромам арганізацыі нарадавольцаў і «контррэформамі».

М. Г. Чарнышэўскі.
Мастак С. М. Бондар. XX ст.

155—156

Як вы лічыце, чаму сяляне не ўспрымалі ідэі народнікаў?

Імператар Аляксандр III.
Мастак
М. Д. Дзмітрыеў-Арэнбургскі.
Канец XIX ст.

3. Зараджэнне рабочага руху. У сувязі з развіццём прамысловасці ў Расіі ў другой палове XIX ст. узнікла асаблівая сацыяльная група — *рабочы клас*, або *пралетарыят*. Яго рады папаўняліся за кошт збыднелых сялян і рамеснікаў, асабліва пасля адмены прыгоннага права. Умовы працы і быту прамысловых рабочых былі вельмі цяжкія. Працягласць рабочага дня складала 13—14 гадзін. Заработнай платы ледзь хапала, каб зводзіць канцы з канцамі. Большасць рабочых пражывала ў душных неўладкаваных фабрычных казармах.

Рабочыя змагаліся за паляпшэнне свайго становішча. З 1870-х гг. асноўнай формай барацьбы сталі *забастоўкі*. Як правіла, яны насілі эканамічны характар: галоўным патрабаваннем было павышэнне зарплаты. Але ў хуткім часе ўзніклі і першыя палітычныя арганізацыі — *саюзы расійскіх рабочых*, якія ўзначалілі рабочыя-рэвалюцыянеры Я. В. Заслаўскі, В. П. Абнорскі, С. М. Халтурын. Праграма арганізацый прадугледжвала барацьбу за «вызваленне ад прыгнёту капіталу і прывілеяваных класаў».

152—153

Урад з трывогай сачыў за ростам рабочага руху і ўжо ў 1870 г. выдаў спецыяльны цыркуляр (указ), накіраваны супраць забастоўшчыкаў. Але гэта не спыніла стачачнай барацьбы. У студзені **1885 г.** пачалася стачка на найбуйнейшай мануфактурнай фабрыцы ў Арэхава-Зуеве, якая належала фабрыканту Ц. С. Марозаву. Марозаўская стачка перарасла ў сапраўдны бунт: рабочыя разграмілі харчовую краму, кватэры дырэктара і некаторых майстроў, фабрычныя памяшканні.

У горад былі прысланыя войскі, прыбыў губернатар. Рабочыя-актывісты былі арыштаваныя і аддадзеныя пад суд. Аднак на судовым працэсе выявіліся настолькі абуральныя факты прыгнёту на фабрыцы, што прысяжныя засядацелі прызналі ўдзельнікаў стачкі невінаватымі. Апасваючыся новых хваляванняў, урад прыняў у 1886 г. антырабочы закон аб стачках. Цяпер удзел у забастоўцы караўся арыштам тэрмінам на 1 месяц і вялікім штрафам.

4. Пашырэнне марксізму. Пад уплывам еўрапейскага рабочага руху ў Расіі пачалі ўзнікаць марксісцкія арганізацыі. Першай была група «Вызваленне працы», створаная *Г. В. Плеханавым* у 1883 г. у Жэневе. Затым з'явіліся іншыя марксісцкія групы і гурткі. Яны ставілі сваёй мэтай пашырэнне ідэй К. Маркса ў Расіі і стварэнне рэвалюцыйнай рабочай партыі. Але гэтыя арганізацыі былі занадта далёкія ад масавага рабочага руху і не здолелі заснаваць рабочую партыю.

153—155

5. Узнікненне расійскай сацыял-дэмакратыі. Новы этап у развіцці рабочага руху звязаны з імем *Уладзіміра Ільіча Ульянава (Леніна)* (1870—1924). Ён прапанаваў перайсці ад

Якую ролю ў развіцці рабочага руху адыграў У. І. Ленін? Ці можна пагадзіцца з тымі, хто лічыць У. І. Леніна вялікім правадыром і настаўнікам працоўных усяго свету?

прапаганды марксізму да палітычнай агітацыі сярод рабочых і стварэння адзінай рабочай партыі. У 1895 г. усе марксісцкія арганізацыі аб'ядналіся ў пецярбургскі «Саюз барацьбы за вызваленне рабочага класа». А ў **сакавіку 1898 г.** у Мінску адбыўся I з'езд Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП).

У. І. Ленін (у цэнтры)
сярод кіраўнікоў пецярбургскага
«Саюза барацьбы
за вызваленне рабочага класа»

Праграма партыі, прынятая на II з'ездзе РСДРП у 1903 г., прадугледжвала звяржэнне самадзяржаўнай улады, усталяванне дэмакратычнай рэспублікі, увядзенне 8-гадзіннага рабочага дня і надзяленне сялян зямлёй. Канчатковай мэтай абвешчала-ся здзяйсненне сацыялістычнай рэвалюцыі і ўсталяванне дыктатуры пралетарыату.

РСДРП узначаліла рэвалюцыйны рух і адыграла вырашальную ролю ў Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г.

Ключавыя словы: радыкалы, народнікі, А. І. Герцэн, М. Г. Чарнышэўскі, У. І. Ульянаў (Ленін).

1. Патлумачце, чаму рэвалюцыянераў 1870-х гг. называлі народнікамі. Якія ідэалы яны прапаведвалі?
2. Назавіце прычыны, якія схілілі народнікаў перайсці да тэарэтычных метадаў барацьбы супраць самадзяржаўя.
3. Раскрыйце прычынна-выніковую сувязь паміж палітыкай царызму пасля адмены прыгоннага права і паслабленнем шматнацыянальнай расійскай дзяржавы.
4. Раскажыце аб рабочым руху ў Расіі пасля рэформы 1861 г. Параўнайце яго з рабочым рухам у еўрапейскіх краінах, вылучыце характэрныя асаблівасці.
5. Аб чым сведчыла і што даказвала ўзнікненне марксісцкага руху ў Расіі і стварэнне Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі?

Пасля забойства Аляксандра II яго наследніку прынеслі пракламацыю нарадавольцаў, у якой гаварылася: «Два гады намаганняў і цяжкіх ахвяр увянчаліся поспехам. Цяпер уся Расія можа пераканацца, што настойлівае і ўпартае вядзенне барацьбы здольнае зламаць нават векавы дэспатызм Раманавых». Прачытаўшы яе, Аляксандр III сказаў: «Я дрэнна ведаю гісторыю, але гэтыя бомбакідальнікі, здаецца, ведаюць яе горай за мяне».

Як вы разумееце словы Аляксандра III? Што ён меў на ўвазе?

Імператара Аляксандра III празвалі ў народзе Міратворцам. За гады яго праўлення (1881—1894) Расія не ўдзельнічала ні ў адной з войнаў. У «Слове памяці імператару Аляксандру III» прафесар В. В. Ключэўскі адзначаў: «Еўропа прызнала, што цар рускага народа быў і гасударам міжнароднага міру і парадку, і гэтым прызнаннем пацвердзіла гістарычнае прызначэнне Расіі. Еўропа прызналася, што краіна, якую яна лічыла пагрозай сваёй цывілізацыі, стаяла і стаіць на варце яе, разумею, шану і аберагае яе асновы не горш за яе стваральнікаў».

§ 20. Расія на мяжы XIX—XX стст.

1. Раскажыце, што ўяўляе сабой «амерыканскі шлях» развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы. 2. Як называецца працэс стварэння буйной машынай вытворчасці ва ўсіх галінах народнай гаспадаркі?

У канцы XIX ст. Расія перажывала бурны эканамічны ўздым. Адбываліся важныя змены ў расійскім грамадстве. З'явіліся новыя класы і сацыяльныя групы.

У 1894 г. на трон узышоў апошні расійскі імператар **Мікалай II**. Яго праўленне пачалося з трагічнай падзеі. У час пышнай каранацыі, якая праходзіла на Хадынскім полі ў Маскве, у цісканіне загінула больш за тысячу чалавек. Гэта было нядобрам знакам. «З чаго пачалося праўленне Мікалая II — тым і закончыцца», — гаварылі ў народзе.

Да якіх змен у эканамічнай і сацыяльнай сферы прывяло развіццё капіталізму ў Расіі ў канцы XIX ст.? Чаму пачалася руска-японская вайна, якія былі яе вынікі для Расіі?

1. Эканамічнае развіццё. Прамысловасць. Адмена прыгоннага права садзейнічала развіццю прамысловасці. У 1880-я гг. у Расіі завяршыўся прамысловы пераворот, што пачаўся ў 1830—1840-я гг. Настаў час *індустрыялізацыі* — узмоцненага развіцця прамысловасці і ператварэння яе ў асноўную галіну эканомікі. Выкарыстанне досведу і тэхнічных дасягненняў перадавых дзяржаў дало Расіі маг-

Імператар Мікалай II.
Мастак Э. К. Лінгарт. 1900 г.

чымасць дасягнуць самых высокіх у свеце тэмпаў прамысловага росту. Найбольш заўважалася гэта ў цяжкай прамысловасці. Так, выплаўленне чыгуну павялічылася больш чым у 3 разы.

Да канца стагоддзя з'явілася хімічная і машынабудаўнічая прамысловасць. Бурны ўздым перажывала чыгуначнае будаўніцтва, у развіццё якога дзяржава ўклала велізарныя сродкі. Аднак дагнаць перадавыя краіны Расія не магла.

У канцы XIX ст. Расія стала адной з найбуйнейшых краін па колькасці насельніцтва. У краіне налічвалася каля 130 млн чалавек. Расла колькасць прамысловага пралетарыяту — людзей, якія жылі са сваімі сем'ямі ў гарадах і працавалі на заводах і фабрыках.

Сельская гаспадарка. Нагледзячы на рост прамысловай вытворчасці, асновай расійскай эканомікі па-ранейшаму заставалася сельская гаспадарка. У ёй было занята тры чвэрці насельніцтва.

Рэформа 1861 г. выклікала вялікія сацыяльныя зрухі ў вёсцы. Узмацнілася расслаенне сялянства. З яго вылучыліся багацеі, сельская буржуазія (каля 20 % сялянства) і беднякі (да 50 %), астатняе складалі сяраднякі. Гэта садзейнічала развіццю капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы. Бедната вымушаная была прадаваць сваю рабочую сілу, ствараючы кадры наёмных рабочых для прамысловасці і прадпрыемстваў аграарных гаспадарак.

Сельская гаспадарка Расіі ўсё больш ператваралася ў таварную вытворчасць. Таварам рабіліся і аграарная прадукцыя, і рабочая сіла, і зямля. Павялічвалася сельска-гаспадарчая вытворчасць. Вырасла ўраджайнасць збожжавых, а разам з тым і гандаль збожжам.

У 1890-я гг. галоўным таварам экспарту (вывазу) заставалася збожжа ($\frac{1}{5}$ збожжавых збораў). У канцы XIX ст. Расія давала каля паловы сусветнага ўраджаю збожжа, да чвэрці сусветнага ўраджаю аўса і займала першае месца па агульным аб'ёме сельскагаспадарчай вытворчасці.

Сяляне-прадпрыемальнікі разам з купцамі і мяшчанамі скуплялі памешчыцкія землі.

2. Змены ў сацыяльнай структуры грамадства. Адлюстраваннем сацыяльных зрухаў у рускім грамадстве стаў рост гарадоў. Маладая расійская прамысловасць не магла забяспечыць працаў прадстаўнікоў усіх збыднелых класаў. У гарадах рос пласт люмпен-пралетарыяў — ніжэйшых пластоў пралетарыяту, басякоў — людзей без пэўнай працы або месца жыхарства і валацугаў.

156—158

Сейбіт.
Мастак Р. Р. Мясеедаў.
Канец XIX ст.

Становішча рабочых было цяжкае. Рабочы дзень мог доўжыцца да 14, а часам і больш гадзін. Прымянялася дзіцячая праца, шырокае распаўсюджанне атрымалі штрафы.

Рос і іншы клас капіталістычнага грамадства — буржуазія. Разбагацелыя сяляне фарміравалі пласт сельскай буржуазіі. Нярэдка яны ўкладвалі грошы ў гандаль, а затым і ў прамысловасць.

Вясковыя карані меў шмат хто з прамысловых магнатаў Расіі: Марозавы, Гучковы, Рабушынскія. Сярод рускай буржуазіі былі і прадстаўнікі купецтва: Мамантавы, Пуцілавы і інш. У прадпрыемальнікаў ператвараліся і некаторыя дваране — уладальнікі буйных гаспадарак і фабрык: Бобрынскія, Патоцкія.

Аднак новаму класу — буржуазіі — пакуль не ўдавалася стаць уплывовай грамадскай сілай.

Ранейшыя «гаспадары жыцця» — дваране — паступова сыходзілі з гістарычнай сцэны. Да пачатку XX ст. 60—70 % дваран ужо не мелі зямлі.

3. Знешняя палітыка Расіі. Руска-японская

вайна і яе вынікі. Пасля стварэння Траістага саюза Расія пайшла на супрацоўніцтва з Францыяй, якая прагнула рэваншу пасля паражэння ў франка-прускай вайне. У пачатку 1890-х гг. дзве краіны падпісалі саюзны дагавор. Такі ж дагавор быў заключаны ў 1907 г. з Англіяй. Нягледзячы на наяўныя рознагалоссі, Англія і Расія дамовіліся аб падзеле сфер уплыву ў Іране і Афганістане. Гэтыя крокі прадвызначылі ўдзел Расіі ў будучай сусветнай вайне на баку Англіі і Францыі.

На Далёкім Усходзе ў канцы XIX ст. у сферу расійскіх інтарэсаў патрапілі Карэя і Паўночны Кітай, на якія таксама прэтэндавала Японія.

Саперніцтва Расіі і Японіі на Далёкім Усходзе прывяло да абвастрэння адносін, а затым і да руска-японскай вайны **1904—1905 гг.**

Легендарны
крэйсер «Вараг»,
які вытрымаў
няроўны бой
з японскай эскадрай
у 1904 г.
Мастак П. Т. Мальцаў.
Сярэдзіна XX ст.

У ноч на 27 студзеня 1904 г. японскія мінаносцы раптоўна напалі на рускую эскадру, якая стаяла на рэйдзе Порт-Артура — галоўнай ваеннай базы ў Маньчжурый. Расія аказалася непадрыхтаванай да вайны. Японская армія пераўзыходзіла рускую ў ваенна-тэхнічных адносінах.

Руска-японская вайна 1904—1905 гг.

Выкарыстоўваючы картасхему, тэкст параграфу і дадатковую літаратуру, раскажыце аб вайне па плане: а) прычыны; б) ход вайны (студзень 1904 г., люты — сакавік 1904 г., красавік 1904 г., 17 ліпеня — 20 снежня 1904 г., люты 1905 г.); в) вынікі вайны.

У Маньчжурый рускія войскі пацярпелі шэраг паражэнняў. Пасля працяглай абароны ў снежні 1904 г. паў Порт-Артур. У лютым 1905 г. Расія прайграла бітву пад Мукдэнам. У маі 1905 г. вялікая частка расійскага флоту была разбітая каля астравоў Цусіма. Згодна з Портсмуткім мірным дагаворам, які заключылі ў жніўні 1905 г., Расія страціла Порт-Артур і Паўднёвы Сахалін, Карэя зрабілася сферай уплыву Японіі.

Паражэнне Расіі ў руска-японскай вайне было ўспрынятае рускім грамадствам як нацыянальная ганьба і стала адной з прычын першай рускай рэвалюцыі.

Ключавыя словы: руска-японская вайна 1904—1905 гг., Мікалай II.

1. Ахарактарызуйце працэсы, якія адбываліся ў сельскай гаспадарцы Расіі ў паслярэформенную эпоху. Ці можна лічыць яе развіццё паспяховым?
2. Як праходзіла індустрыялізацыя ў Расіі? Аб чым сведчаць тэмпы росту прамысловай вытворчасці ў краіне?
3. Ці можна сцвярджаць, што дзякуючы рэформам 1860—1870-х гг. Расія выйшла на новы, капіталістычны шлях развіцця? Сваё меркаванне абгрунтуйце.

§ 21. Расія ў гады рэвалюцыйных узрушэнняў (1905—1917 гг.)

1. Якая форма праўлення захоўвалася ў Расійскай імперыі ў пачатку XX ст.? 2. Вызначце найбольш істотныя падзеі ў гісторыі Расіі другой паловы XIX ст.

За перыяд з **1905** па **1917** г. у Расіі адбылося тры рэвалюцыі. Першую бязлітасна задушыл царскі ўрад. Другая прывяла да звяржэння самадзяржаў: дынастыя Раманавых назаўсёды сышла з гістарычнай сцэны. У выніку трэцяй быў скінуты Часовы ўрад, і да ўлады прыйшла партыя бальшавікоў, якая прадстаўляла інтарэсы рабочых і сялян.

Чаму народ страціў веру ў цара і якія былі вынікі першай рускай рэвалюцыі? Якія факты сведчаць пра ўзмацненне крызісу царскай улады ў Расіі ў гады Першай сусветнай вайны? Якія прычыны прывялі да новага рэвалюцыйнага выбуху і звяржэння самадзяржаўя?

165—167

1. Рэвалюцыя 1905—1907 гг. і яе вынікі. Нагодай для рэвалюцыі паслужылі падзеі **9 студзеня 1905 г.** У гэты дзень святар **Георгій Гапон** арганізаваў шэсце жыхароў сталіцы для ўручэння цару петыцыі. У ёй рабочыя патрабавалі 8-гадзіннага рабочага дня і дэмакратычных свабод. Каля 140 тыс. чалавек, у тым ліку старыя, жанчыны і дзеці, з абразамі і партрэтамі цара накіраваліся да Зімянга палаца. Але войскі па загадзе ўлад сустрэлі мірную маніфестацыю залпамі з ружжаў. У выніку было забіта 130 чалавек і паранена некалькі сотняў. Аднак паводле чутак ахвяр было значна болей.

Тое, што адбылося, ашаламіла людзей. Яны шчыра лічылі бацюхну-цара сваім абаронцам і заступнікам. Пасля «Крывавай нядзелі» іх вера ў цара была страчаная. Бессэнсоўная і жорсткая расправа скаланула ўсю краіну.

На вуліцах Пецярбурга з'явіліся барыкады. Пачаўся стачачны рух. Ужо ў студзені — сакавіку 1905 г. баставалі 810 тыс. прамысловых рабочых. Адначасова разгарнуўся сялянскі рух у Цэнтральнай Расіі. Выбухнула паўстанне на Каўказе. Урад сутыкнуўся з усеагульным непадпарадкаваннем народа.

Летам 1905 г. пачаліся масавыя выступленні ў арміі і на флоте. Усяго за гэты час адбылося больш за 40 паўстанняў салдат і матросаў. Найбольш значным з іх стала паўстанне на браняносцы «Пацёмкін».

З восені 1905 г. цэнтр рэвалюцыйнага руху перамясціўся ў Маскву. У верасні тут пачалася эканамічная забастоўка друкароў. Хутка яна перарасла ва ўсеагульную палітычную стачку, якая ахапіла 120 гарадоў Расіі. У ёй удзельнічала 1,5 млн рабочых і 200 тыс. чыноўнікаў і служачых. З'явіліся Саветы рабочых дэпутатаў. Яны не толькі кіравалі рэвалюцыйнай барацьбой, але і падтрымлівалі парадак у гарадах. Справа ішла да звяржэння манархіі. І толькі тады Мікалай II пайшоў на саступкі.

17 кастрычніка 1905 г. быў абнародаваны царскі Маніфест, які «дараваў насельніцтву» дэмакратычныя свабоды: недатыкальнасць асобы, свабоду веравызнання, слова, друку, сходаў і саюзаў, а таксама прадстаўнічы орган — *Дзяржаўную думу*. Маніфест 17 кастрычніка стаў першай буйной перамогай рэвалюцыі, аднак ён ужо не мог спыніць пашырэння рэвалюцыйнага руху. **У снежні 1905 г.** у Маскве выбухнула ўзброенае паўстанне, але яно было дрэнна падрыхтаванае, і таму ўраду ўдалося яго хутка задушыць.

9 студзеня 1905 г.
на Васільеўскім востраве.
Мастак У. Я. Макоўскі.
Пачатак XX ст.

167—168

Барыкадныя баі на Прэсні.
Мастак І. А. Уладзіміраў.
Пачатак XX ст.

Пасля гэтага рэвалюцыйная хваля паступова пайшла на спад. З дапамогай рэпрэсій быў адноўлены кантроль царскага ўрада над краінай, узмацнілася рэакцыя — палітыка, скіраваная на захаванне старых, аджылых парадкаў. У краіне дзейнічалі ваенна-палявыя суды, надзеленыя выключнымі паўнамоцтвамі і правам выносіць прыговор без суда і следства. За паўтара года яны вынеслі смяротны прысуд амаль 1 тыс. чалавек.

Пасля роспуску I Дзяржаўнай думы (1906) у студзені 1907 г. адбыліся выбары ў II Дзяржаўную думу. Але і яна была распушчаная царскім указам **3 чэрвеня 1907 г.** Адначасова быў апублікаваны зменены выбарчы закон. А гэта ўжо з’яўлялася незаконным дзеяннем, бо выбарчы закон мог быць зменены толькі пры згодзе Дзяржаўнай думы. Вось чаму гэтыя падзеі ўвайшлі ў гісторыю як «трэцячэрвеньскі пераварот», якім і завяршылася першая руская рэвалюцыя.

2. Стварэнне палітычных партый і дзейнасць Дзяржаўнай думы. Маніфест 17 кастрычніка стварыў умовы для фарміравання ў Расіі палітычных партый. Іх можна падзяліць на тры лагеры.

У *манархічны лагер* уваходзілі памешчыцкія партыі. Найбуйнейшая з іх — Руская манархічная партыя. Яна выступала за захаванне манархіі і самадзяржаўнай улады цара.

Ліберальны лагер быў прадстаўлены буржуазна-ліберальнымі партыямі — гэта канстытуцыйныя дэмакраты (кадэты), Саюз 17 кастрычніка (акцыябрысты) і некаторыя іншыя. Гэтыя партыі абаранялі інтарэсы буйной буржуазіі і ліберальнай інтэлігенцыі. Яны выступалі за паступовыя рэформы, развіццё прадстаўнічых органаў, пашырэнне правоў і свабод, сцвярдженне прынцыпу падзелу ўлады. Кадэты і акцыябрысты не прымалі ідэю рэвалюцыйнага насілля, былі прыхільнікамі мірных сродкаў палітычнай барацьбы і канстытуцыйнай манархіі.

Рэвалюцыйны лагер аб’ядноўваў рэвалюцыйна-дэмакратычныя партыі: Расійскую сацыял-дэмакратычную рабочую партыю (РСДРП) і Партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў). Яны абаранялі інтарэсы шырокіх народных мас, былі прыхільнікамі радыкальных пераўтварэнняў: звяржэння самадзяржаўя, усталявання рэспублікі, раздачы зямлі сялянам і г. д. Канчатковай мэтай сваёй барацьбы абедзве партыі лічылі пабудову сацыялістычнай дзяржавы. На іх думку, дасягнуць гэтага можна было толькі шляхам рэвалюцыйных пераўтварэнняў. Таму яны выступалі за рэвалюцыю.

Праўда, у РСДРП адбыўся раскол. Тут аформіліся дзве плыні — *большавікі* і *меншавікі*. *Большавікі* з’яўляліся прыхільнікамі перарастання буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі ў сацыялістычную. Іх праціўнікі, *меншавікі*, падтрымлівалі толькі буржуазна-дэмакратычную рэвалюцыю. Яны лічылі, што Расія яшчэ не гатовая да сацыялізму, і адкладвалі сацыялістычную рэвалюцыю на будучыню.

Прадстаўнікі памешчыцкіх і буржуазна-ліберальных партый складалі большасць у Дзяржаўнай думе 3-га і 4-га скліканняў (1907—1917). Асноўнымі пытаннямі, якія

разглядала Дзяржаўная дума ў гэты перыяд, былі рабочае, нацыянальнае і аграрнае. Дзейнасць гэтага прадстаўнічага органа была важным крокам на шляху ператварэння самадзяржаўя ў канстытуцыйную манархію.

3. Рэформы П. А. Сталыпіна. Рэвалюцыя 1905—1907 гг. дала штуршок не толькі палітычным, але і эканамічным рэформам. Іх ініцыятарам быў П. А. Сталыпін, які ў 1906—1911 гг. узначальваў расійскі ўрад. Мэтай рэформаў ён лічыў стварэнне «вялікай і квітнеючай Расіі».

Зусім не выпадкова рэформы пачаліся з перабудовы вёскі. Урад быў сур'ёзна занепакоены тым, што сялянства актыўна падтрымала рэвалюцыю. Шырокія народныя масы былі апанаваныя ідэяй захопу і пераразмеркавання памешчыцкіх зямель. Каб не дапусціць гэтага, і было вырашана пачаць з зямельнага пытання.

У лістападзе 1906 г. быў выдадзены ўказ, паводле якога сяляне маглі свабодна выходзіць з абшчыны, атрымаўшы ў прыватную ўласнасць свае зямельныя надзелы. Пры гэтым урад усяляк заахочваў такіх сялян перасяляцца на хутары. Мэтай аграрнай рэформы было стварэнне шырокага пласта дробных уласнікаў. Сталыпін лічыў, што заможны ўласнік з часам стане асновай стабільнасці і дабрабыту расійскага грамадства.

Аднак сяляне не спяшаліся пакідаць абшчыну і пераходзіць на хутары. З абшчыны выходзілі ў асноўным заможныя сяляне або беднякі, якія прадавалі сваю зямлю, каб паправіць матэрыяльнае становішча.

Важным напрамкам аграрнай рэформы была палітыка перасялення сялян за Урал. Але паправіць крызіснае становішча Расійскай імперыі рэформы Сталыпіна не маглі.

4. Лютаўская рэвалюцыя і яе вынікі. *Крызіс расійскай манархіі.* Крызіс царскай улады ў Расіі ўзмацніўся ў гады Першай сусветнай вайны 1914—1918 гг., якая рэзка абвастрыла становішча ў краіне. Наспяваў эканамічны крызіс. Упала здабыча нафты і вугалю, спыніліся сотні прамысловых прадпрыемстваў, пачасціліся выпадкі

Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, складзіце аповед пра П. А. Сталыпіна. Выкажыце сваё стаўленне да яго дзейнасці.

Чарга па хлеб
ля харчовай крамы. 1915 г.

недахопу хлеба і харчавання, асабліва ў буйных гарадах. Эканоміка краіны ўжо не магла ўтрымліваць шматмільённую армію.

І ў горадзе, і ў вёсцы нарасталі напружанасць. Краіна бурліла палітычнымі забастоўкамі і стачкамі. Бальшавікі заклікалі да паражэння ў вайне і перарастання імперыялістычнай вайны ў вайну грамадзянскую. Уздужэлая за гэтыя гады руская буржуазія імкнулася да ўлады і была гатовая падзяліць яе з царом. Буржуазныя партыі аб'ядналіся ў адзін блок у Дзяржаўнай думе і выступалі за аднаўленне свабод. Але цар нізавошта не хацеў ісці на саступкі. Такая пазіцыя спарадзіла **палітычны крызіс**, а палітычны крызіс — рэвалюцыю.

173—174

Зваржэнне манархіі. У канцы лютага 1917 г. па Петраградзе (у 1914 г. Пецярбург быў перайменаваны ў Петраград) пракацілася хваля забастовак і выступленняў. Сталічны гарнізон перайшоў на бок паўстанцаў. Войскі, верныя царскай уладзе, скла-лі зброю. **2 сакавіка 1917 г.** імператар Мікалай II, які страціў кантроль над краінай, падпісаў Маніфест аб адрачэнні ад трона на карысць брата Міхаіла. Але той на наступны дзень таксама адрокся ад трона. Улада перайшла да Часовага ўрада. Самадзяржаўе ў Расіі спыніла сваё існаванне.

Лібералы, якія ўваходзілі ў склад Часовага ўрада, узяліся за падрыхтоўку канстытуцыі для новай Расіі. У той жа час яны настойвалі на працягу вайны супраць Германіі. Гэтае рашэнне аказалася фатальным. Народ стаміўся ад вайны. Салдаты дэзерціравалі з фронту і натоўпамі вярталіся дадому. Сяляне хацелі зямлі. Рабочыя

Дэманстрацыя салдат у падтрымку Лютаўскай рэвалюцыі. 1917 г.

былі абураныя недахопам прадуктаў і тавараў першай неабходнасці. У Расіі наспяваў чарговы палітычны крызіс.

Ключавыя словы: Дзяржаўная дума, палітычны крызіс, Г. Гапон.

1. Як складваліся ў Расіі адносіны паміж грамадствам і ўладай да рэвалюцыі 1905—1907 гг.? Што новага прынеслі рэвалюцыйныя падзеі?
2. Вызначце асноўныя этапы першай рускай рэвалюцыі. Складзіце храналогію яе падзей.
3. Ахарактарызуйце аграрную рэформу П. А. Сталыпіна. У чых інтарэсах яна праводзілася і якія былі яе вынікі?
4. Дакажыце, што ў гады Першай сусветнай вайны крызіс царскай улады ў Расіі ўзмацніўся.

Абмяркуйце магчымыя шляхі развіцця Расіі пасля Лютаўскай рэвалюцыі і звяржэння самадзяржаўя.

§ 22. Руская навука і культура ў другой палове XIX — пачатку XX ст.

1. Назавіце падзею першай чвэрці XIX ст., якая аказала найбольш моцнае ўздзеянне на культуру Расіі. 2. Патлумачце, якую ролю адыгралі земскія ўстановы і гарадскія органы мясцовага самакіравання ў паляпшэнні жыцця рускай вёскі і развіцці гарадоў.

Адмена прыгоннага права, рэформы 1860—1870-х гг., уздым грамадскага руху — усё гэта садзейнічала далейшаму культурнаму развіццю Расіі. Прамысловасць, земляробства і гандаль адчувалі ўсё больш вострую патрэбу ў спецыялістах з сярэдняй і вышэйшай адукацыяй. Значна пашырыліся шэрагі інтэлігенцыі. Яе духоўныя патрэбы выклікалі рост кнігавыдавецкай справы і друку. Развіццё тэатра, жывапісу і іншых мастацтваў ішло ў нагу з часам.

Чаму ў Расіі ў другой палове XIX ст. стала расці пісьменнасць насельніцтва? З чым звязаныя выдатныя поспехі рускай навукі, з'яўленне вядомых усяму свету скарбаў літаратуры, жывапісу, музыкі і архітэктуры?

1. Развіццё навукі і асветы. *Асвета.* У пачатку XIX ст. у Расіі была створаная адзіная дзяржаўная сістэма народнай адукацыі. Пачатковую адукацыю дзеці атрымлівалі ў аднакласных школах і двухгадовых павятовых вучылішчах. У другой палове XIX ст. для сельскіх дзетак пачалі адкрываць земскія пачатковыя школы з 3- і 4-гадовым навучаннем. Энтузіясты-асветнікі стваралі нядзельныя школы для дарослых.

Асновай сярэдняй адукацыі ў Расіі сталі *гімназіі*. Спачатку яны былі толькі мужчынскімі, а ў 1862 г. адкрыліся і першыя жаночыя гімназіі. Урад стараўся абмежаваць допуск у гэтыя навучальныя ўстановы дзяцей бедных бацькоў. Пры Аляксандру III было прынятае рашэнне не прымаць у іх «дзяцей фурманаў, прачак, дробных крамнікаў і да т. п.». Паступаць ва ўніверсітэты мелі права толькі выпускнікі мужчынскіх гімназій.

Акрамя гімназій працавалі мужчынскія *рэальныя вучылішчы*, дзе выкладаліся фізіка, хімія, сучасныя мовы. Выпускнікі рэальных вучылішчаў маглі працягваць навучанне ў вышэйшых спецыяльных навучальных установах.

У гэты ж час быў пакладзены пачатак вышэйшай жаночай адукацыі. У канцы 1878 г. у Пецярбургу адкрыліся Вышэйшыя жаночыя курсы.

Навука. У другой палове XIX — пачатку XX ст. былі зробленыя вялікія адкрыцці ў фізіцы, хіміі, біялогіі, якія здзейснілі сапраўдную рэвалюцыю ў прыродназнаўстве.

176—177

Аляксандр Сцяпанавіч Папоў (1859—1906) адкрыў спосаб выпраменьвання і прыёму электрамагнітных хваль для бяздротавай сувязі. У 1895 г. ён вынайшаў радыётэлеграф — так быў пакладзены пачатак радыё, якое стала асноўнай крыніцай інфармацыі для ўсяго свету.

Другая палова XIX ст. лічыцца «залатым векам» рускай хіміі. **Дзмітрый Іванавіч Мендзялееў** (1834—1907) адкрыў залежнасць уласцівасцяў хімічных элементаў ад іх атамных мас і стварыў стройную перыядычную сістэму.

Вялікае значэнне мелі працы І. М. Сечанава (даследаваў вышэйшую нервовую дзейнасць чалавека) і І. І. Мечнікава (зrabіў шэраг адкрыццяў у бактэрыялогіі). У 1908 г. Мечнікаву была прысуджаная Нобелеўская прэмія. Велізарны ўклад у сусветную навуку ўнеслі К. А. Ціміразеў, У. І. Вярнадскі, М. Я. Жукоўскі, К. Э. Цыял-

А. С. Папоў

Д. І. Мендзялееў

І. М. Сечанаў

коўскі, І. П. Паўлаў і многія іншыя вучоныя. Вялікія поспехі былі дасягнутыя ў галіне геаграфічных адкрыццяў. Рускія падарожнікі пабывалі ў тых месцах, дзе яшчэ не ступала нага еўрапейца. Адна за адной адпраўляліся экспедыцыі ў глыб Азіі. П. П. Сямёнаў-Цян-Шанскі (1827—1914) зрабіў некалькі падарожжаў на Цянь-Шань. М. М. Пржвальскі (1839—1888) даследаваў пустыню Гобі і Тыбецкае нагор'е. М. М. Міклуха-Маклай (1846—1888) займаўся вывучэннем астравоў Ціхага акіяна. Больш за год ён пражыў сярод народаў Новай Гвінеі, падарожнічаў па Філіпінах і Інданезіі.

2. Літаратура. Найбуйнейшымі пісьменнікамі другой паловы XIX ст. былі І. С. Тургенеў, Ф. М. Дастаеўскі, Л. М. Талстой. Галоўнымі тэмамі іх твораў сталі агульначалавечыя праблемы: сэнс жыцця і сутнасць быцця. У той жа час іх творчасць была цесна звязаная з грамадскім і палітычным жыццём Расіі.

У паэзіі вылучаўся бліскучы талент М. А. Някрасава. Яго творы адлюстроўвалі жыццё гарадскіх нізоў і сялянскія будні. «Муза помсты і смутку» паэта была асабліва чужая да несправядлівасці і чалавечага болю. У творчасці Някрасава адлюстравалася мара рускага сялянства аб усеагульным народным шчасці.

У канцы XIX — пачатку XX ст. з'явіліся найлепшыя творы А. П. Чэхава, У. Г. Караленкі, Д. Н. Мамаіна-Сібірака. Пачалі літаратурную дзейнасць М. Горкі, І. А. Бунін, А. І. Купрын. Найвышэйшага росквіту ў гэтую пару дасягнула паэтычная творчасць. Невыпадкава пачатак новага стагоддзя называюць «сярэбраным векам» рускай культуры, а вяршыняй яе па праве лічацца лірычныя творы А. А. Блока. Паэт востра адчуваў крызіс дваранскага грамадства і набліжэнне рэвалюцыі.

3. Музыка. Другая палова XIX ст. — гэта перыяд актыўнага развіцця рускай музычнай культуры. Яе дасягненні звязаныя з творчым аб'яднаннем кампазітараў, якое атрымала назву «Магутная кучка».

У гэтую садружнасць уваходзілі М. А. Балакіраў, А. П. Бардзін, М. П. Мусаргскі, М. А. Рымскі-Корсакаў і інш. Яны імкнуліся сцвердзіць у музыцы рускі нацыянальны пачатак, абапіраючыся на старажытны фальклор. Іх творы прасякнутыя высокім патрыятычным духам. Творчасць «Магутнай кучкі» ў вялізнай ступені паўплывала на сусветнае музычнае мастацтва. Музычныя драмы М. П. Мусаргскага «Барыс

Л. М. Талстой

Які, на вашу думку, літаратурны стыль панаваў у рускай літаратуры другой паловы XIX ст.?

М. П. Мусаргскі

П. І. Чайкоўскі

179—181

Гадунуў і «Хаваншчына» да гэтага часу ідуць у многіх тэатрах свету.

Найвялікшым кампазітарам эпохі справядліва называюць **Пятра Ільча Чайкоўскага** (1840—1893). Яго шматлікія оперы («Яўген Анегін», «Пікавая дама», «Таланта» і інш.), балеты («Шчаўкунок», «Лебядзінае возера», «Спячая прыгажуня»), сімфоніі і рамансы з'яўляюцца гонарам Расіі і здабыткам усяго свету. Традыцыі П. І. Чайкоўскага ў пачатку XX ст. развівалі А. М. Скранін, С. В. Рахманінаў, І. Ф. Стравінскі.

4. Жываніс. Вялікі ўплыў на развіццё рускага выяўленчага мастацтва аказвала Акадэмія мастацтваў. У XVIII — сярэдзіне XIX ст. яна была цэнтрам мастацкага жыцця Расіі, але бліжэй да канца XIX ст. стала выразнікам кансерватыўных ідэй.

Акадэмія патрабавала ад сваіх студэнтаў пісаць карціны на міфалагічныя тэмы, далёкія ад рэальнага жыцця. Акадэмічны стыль быў напышлівы і тэатральны. Пейзажы ў стылі «акадэмізму» выглядалі «мёртвымі» і дэкаратыўнымі, не падобнымі да навакольнага жывога свету.

Вялікая група мастакоў адмовілася прытрымлівацца канонаў «акадэмізму» і ў знак пратэсту пакінула ў 1863 г. Акадэмію мастацтваў. Бунтароў узначаліў **І. М. Крамскоі** (1837—1887). У 1870 г. непакорлівыя мастакі заснавалі прафесійнае аб'яднанне — «Таварыства перасоўных мастацкіх выстаў». З гэтага часу іх пачалі называць «перасоўнікамі».

Мастакі-перасоўнікі стаялі на блізкіх ідэйных пазіцыях. Яны імкнуліся да праўдзіванага адлюстравання жыцця на сваіх палотнах; з асаблівай сімпатыяй ставіліся да сялянства, спачувалі яго пакутам і прыгнечанаму становішчу. Перасоўнікі прымусілі сучаснікаў па-новаму паглядзець на родную прыроду, непрыметную прыгажосць рускага пейзажу. Важнае месца ў іх творчасці займалі жанравыя (бытавыя) сцэны, рэвалюцыйная і гістарычная тэматыка, партрэты знакамітых сучаснікаў.

Карціны перасоўнікаў — **І. М. Крамскога**, **І. Я. Рэпіна**, **В. І. Сурыкава**, **В. А. Сярова**, **В. Р. Пярова**, **В. Д. Паленава**, **А. К. Саўрасава**, **І. І. Шышкіна**, **В. М. Васняцова**, **А. І. Куінды**, **І. І. Левітана** — адлюстроўвалі рэальнае жыццё розных пластоў расійскага грамадства.

В. Р. Пяроў. Тройка

Галоўны будынак Траццякоўскай галерэі

Палотны мастакоў, як правіла, траплялі ў прыватныя калекцыі. З 1856 г. пачаў збіраць сваю мастацкую калекцыю маскоўскі купец **Павел Міхайлавіч Траццякоў** (1832—1898). Гэтае захапленне стала галоўнай справай яго жыцця. Перад смерцю П. М. Траццякоў перадаў збор карцін у дар Маскве. Так з'явілася Траццякоўская галерэя — суцэльна вядомы музей рускага жывапісу, графікі і скульптуры.

5. Архітэктурна. Архітэктурна другой паловы XIX ст. адрознівалася ад архітэктур першай паловы стагоддзя. Калі раней рускія дойліды ўзводзілі ў асноўным палатны і храмы, то ў эпоху пачатку прамысловай рэвалюцыі трэба было будаваць чыгуначныя вакзалы, фабрычныя карпусы, велізарныя магазіны, банкі. Пашыралася прымяненне жалеза і шкла, пачалося выкарыстанне бетону. Самы вялікі для таго

Будынак Балтыйскага вакзала ў Пецяярбургу

Будынак Гістарычнага музея ў Маскве

Супастаўце знешні выгляд Балтыйскага вакзала ў Пецярбургу (другая палова XIX ст.) на с. 135 вучэбнага дапаможніка і Гістарычнага музея ў Маскве. Вызначце, чым яны адрозніваюцца.

часу гандлёвы будынак з'явіўся ў Маскве ў 1889—1893 гг. (цяпер у ім размяшчаецца ГУМ).

У канцы XIX ст. было ўзведзена некалькі вялікіх будынкаў музеяў, у тым ліку Політэхнічнага (1877) і Гістарычнага (1883) у Маскве.

Для свецкай архітэктуры гэтага перыяду характэрнае спалучэнне дэкаратыўных упрыгожанняў, якія належаць розным эпохам і стылям, — эклектыка. Часта стылявое афармленне таго ці іншага будынка не адпавядала яго практычнаму прызначэнню. Так, напрыклад, адзін чыгуначны вакзал мог быць пабудаваны ў стылі Рэнэсансу, а другі — на «гатычны манер».

Ключавыя словы: А. С. Папоў, Д. І. Мендзялееў, П. І. Чайкоўскі, П. М. Трацякоў.

1. Як паўплывалі буржуазныя рэформы 1860—1870-х гг. у Расіі на развіццё яе культуры? Аб чым сведчыць заснаванне Таварыства перасоўных мастацкіх выстаў?
2. Пацвердзіце фактамі з вучэбнага матэрыялу, што ў сферы адукацыі пасля адмены прыгоннага права адбыліся станоўчыя змены.
3. Раскажыце, як у гэты час развівалася навука. Чаму 1860—1870-я гг. прынята называць «залатым векам» рускай хіміі?
4. Якую назву атрымаў у гісторыі рускай культуры перыяд канца XIX — пачатку XX ст.? Якія праблемы расійскага грамадства гэтага часу былі адлюстраваныя ў літаратуры і жывапісе?
5. Назавіце помнікі архітэктуры другой паловы XIX — пачатку XX ст. у вашым горадзе (краі). Што вы пра іх ведаеце?

«У галіне мастацтва, у творчасці сэрца, — пісаў М. Горкі, — рускі народ выявіў цудоўную сілу, стварыўшы пры наяўнасці жадлівых умоў выдатную літаратуру, цудоўны жывапіс і арыгінальную музыку, якой захапляецца ўвесь свет».

Ці згодныя вы з меркаваннем пісьменніка аб рускай культуры? Калі згодныя, то пацвердзіце гэтае выказванне канкрэтнымі прыкладамі.

І. Я. Рэпін.

Запарожцы пішуць ліст
турэцкаму султану. Канец XIX ст.

І. Я. Рэпін у карціне «Запарожцы пішуць ліст турэцкаму султану» маляваў аднаго з казакоў з вядомага рускага пісьменніка У. А. Пляроўскага, аўтара кнігі «Масква і масквічы». А скульптар М. А. Андрэеў ляпіў з яго ж Тараса Бульбу для барэльефа на помніку М. В. Гоголю ў Маскве.

§ 23. Барацьба славянскіх народаў за нацыянальную незалежнасць у XIX — пачатку XX ст.

1. Назавіце асноўныя групы славян. Па якой асноўнай прымеце яны дзеляцца на групы?
2. Якія славянскія народы ў XVIII ст. мелі сваю дзяржаўнасць? Пакажыце іх краіны на карце.
3. Патлумачце, як адбіліся падзелы Рэчы Паспалітай на лёсах славянскіх народаў.

XIX — пачатак XX ст. у гісторыі славянскіх народаў былі перыядам культурнага адраджэння і барацьбы за нацыянальную незалежнасць. Паўднёвыя славяне канчаткова пазбавіліся ад асманскага панавання і набылі дзяржаўную незалежнасць. Заходнія славяне атрымалі яе толькі пасля Першай сусветнай вайны. Усходнія славяне — беларусы і ўкраінцы — пасля распаду Расійскай імперыі.

У чым прычыны адсутнасці дзяржаўнасці ў большасці славянскіх народаў у пачатку XIX ст.? Што стала перадумовай іх барацьбы за нацыянальную незалежнасць? Чаму ў канцы XIX ст. Балканскі паўвостраў з'яўляўся адным з найбольш неспакойных рэгіёнаў Еўропы?

1. Нацыянальна-вызваленчы рух паўднёвых славян. Землі Балканскага паўвострава, на якіх жылі славянскія народы, уваходзілі ў склад дзвюх імперый — Асманскай і Аўстрыйскай.

Асабліва цяжкім было становішча балгар, сербаў, харватаў і баснійцаў, якія пакуталі ад прыгнёту Асманскай імперыі. Імкнучыся вызваліцца ад іншаземнага ярма, яны ўздымалі паўстанні, якія бязлітасна задушваліся туркамі. У барацьбе за незалежнасць для паўднёвых славян асаблівае значэнне мела палітыка Расіі на Балканах і яе войны з Турцыяй.

Сербія. У 1804—1813 гг. выбухнула вызваленчае паўстанне ў Сербіі. У гэты час Расія вяла вайну з напалеонаўскай Францыяй. Таму аказаная Сербіі расійская ваенная і дыпламатычная дапамога была абмежаванай. Турцыя выкарыстала гэтую акалічнасць і жорстка задушыла паўстанне.

Праз два гады новае паўстанне ў Сербіі ўзначаліў ваявода *Мілаш Абрэнавіч*. Ён дабіўся некаторых саступак ад турэцкага султана. А пасля паражэння ў руска-турэцкай вайне (1828—1829) Асманская імперыя прызнала аўтаномію Сербіі. Гэта была вялікая перамога сербскага народа. Поўную незалежнасць Сербія атрымала ў 1878 г.

У 1848—1849 гг. вызваленчы рух ахапіў паўднёvasлавянскія землі Аўстрыйскай імперыі — Харватыю, Славенію і Ваяводзіну.

Балгарыя. У 1870-я гг. пачаўся ўздым нацыянальна-вызваленчага руху ў Балгарыі. Яго ўзначалілі *Васіл Леўскі* (1837—1873) і *Хрыста Боцеў* (1848—1876). Яны ўпатай вялі падрыхтоўку да ўзброенага выступлення. Але ў красавіку 1876 г. жыхары аднаго з раёнаў Балгарыі дачасна ўзнялі паўстанне. Туркі бязлітасна расправіліся з паўстанцамі:

Абарона Шыпкі — адзін з ключавых момантаў руска-турэцкай вайны 1877—1878 гг.
Мастак А. М. Папоў. Канец XIX ст.

Балканскі паўвостраў у 1877—1908 гг.

Выкарыстоўваючы легенду картасхемы, вызначце, якія дзяржавы і калі атрымалі поўную незалежнасць.

у Плоўдзіве было пакарана смерцю 15 тыс. чалавек і разбурана 58 вёсак.

На дапамогу балгарам прыйшла Сербія, а ўслед за ёй і Расія. Так пачалася руска-турэцкая вайна 1877—1878 гг.

Рускія войскі з баямі дайшлі да Стамбула, і султан вымушаны быў прасіць міру. Паводле ўмоў Сан-Стэфанскага мірнага дагавора Сербія атрымлівала поўную незалежнасць. Была створаная нацыянальная дзяржава балгар, якая, праўда, заставалася васалам Асманскай імперыі.

Аднак Англія і Аўстра-Венгрыя запатрабавалі перагляду вынікаў руска-турэцкай вайны і склікання з гэтай мэтай міжнароднай канферэнцыі — Берлінскага кангрэса. Згодна з яго рашэннямі Аўстра-Венгрыя атрымала права акупаваць Боснію і Герцагавіну, каб не дапусціць далучэння гэтых зямель да незалежнай Сербіі і ўтварэння буйной славянскай дзяржавы. Акупацыю Босніі і Герцагавіны Аўстра-Венгрыя падтрымалі Англія, Францыя, Германія і Турцыя. Балгарыя страціла частку сваіх тэрыторый. З гэтага часу за ўплыў у Балгарскай дзяржаве змагаліся Расія, Аўстра-Венгрыя і Вялікабрытанія.

У 1908 г. Балгарыя аб'явіла сябе царствам і абвясціла незалежнасць ад Турцыі. Кіроўныя колы гэтай славянскай краіны ўсё больш траплялі пад уплыў аўстрыйскай і германскай знешняй палітыкі.

У пачатку XX ст. вялікія дзяржавы не раз умешваліся ў вырашэнне складаных праблем рэгіёна. Дый у спрэчках паміж самімі балканскімі дзяржавамі часта галоўным аргументам рабілася зброя.

Так, у 1912 г. пры садзейнічанні расійскай дыпламатыі быў створаны Балканскі саюз, які аб'яднаў Сербію, Балгарыю, Чарнагорыю і Грэцыю. У 1912 г. яны аб'явілі Турцыі вайну (Першая Балканская вайна), якая скончылася перамогай антытурэцкай

Балканскі паўвостраў у 1912—1913 гг.

На падставе зместу картасхемы дакажыце, што сітуацыю, якая склалася на той час на Балканах, невыпадкова назвалі «парахавой бочкай» Еўропы.

кааліцыі. Згодна з заключаным у 1913 г. у Лондане мірным дагаворам Турцыя страціла амаль усе свае ўладанні ў Еўропе. Але былыя саюзнікі хутка сталі ворагамі, не дамовіўшыся аб падзеле асманскіх уладанняў, у прыватнасці Македоніі. Балгарыя ўступіла ў вайну (Другая Балканская вайна) не толькі з Сербіяй, Чарнагорыяй і Турцыяй, але і з Румыніяй — і пацярпела паражэнне.

Усё гэта ператварала Балканы ў «парахавую бочку» Еўропы. Невыпадкова нагодай для Першай сусветнай вайны сталі падзеі на Бал-

канах — забойства аўстрыйскага наследніка трона эрцгерцага Фердынанда.

2. Нацыянальна-вызваленчы рух заходніх славян. Польшча. У канцы XVIII ст. Польшча (Рэч Паспалітая) як самастойная дзяржава спыніла сваё існаванне. Тры дзяржавы — Аўстрыя, Прусія і Расія — падзялілі паміж сабой польскія землі.

У 1807 г. у выніку дамоўленасці паміж Напалеонам I і Аляксандрам I на карце Еўропы з'явілася Варшаўскае герцагства (княства). У яго ўвайшлі польскія тэрыторыі, якія раней належалі Аўстрыі і Прусіі. Але пасля разгрому напалеонаўскай Францыі рашэннем Венскага кангрэса польскія землі зноў былі падзеленыя паміж Прусіяй, Аўстрыяй і Расіяй. Большая частка Варшаўскага княства адышла да Расійскай імперыі пад назвай Каралеўства Польскага.

У 1815 г. Аляксандр I дараваў Каралеўству Польскаму канстытуцыю. Польшча атрымала права мець выбарны сойм, уласную армію і ўрад на чале з намеснікам. Рускі імператар рабіўся і польскім каралём, а тэрыторыя каралеўства назаўсёды далучалася да Расіі. Намеснік цара ў Каралеўстве Польскім знаходзіўся ў Варшаве.

Палякі не хацелі мірыцца з такім становішчам. У краіне пачаўся рэвалюцыйны рух. Царскі ўрад жорстка задушыў нацыянальна-вызваленчыя паўстанні **1830—1831 і 1863—1864 гг.** У студзеньскія дні 1831 г. нарадзіўся знакаміты лозунг «За вашу і нашу свабоду!» — так паўстанцы дэманстравалі салідарнасць з народам Расійскай імперыі ў барацьбе супраць самадзяржаўя.

Чаму палякі не хацелі мірыцца са сваім становішчам у Расійскай імперыі?

Пасля задушэння паўстання 1863—1864 гг. польская аўтаномія была фактычна ліквідаваная. З гэтага часу ўся паўната ўлады ў каралеўстве належала царскаму намесніку. Каралеўства Польскае было перайменаванае ў Прывіслінскі край (1887). У такім выглядзе «руская Польшча» праіснавала да распаду Расійскай імперыі ў 1917 г.

Чэхія. Чэхія была найбольш развітой часткай Аўстрыйскай імперыі. Яшчэ ў XVIII ст. былі закладзены асновы адраджэння чэшскай **нацыі**. У сярэдзіне XIX ст. патрыятычны рух ахапіў усю краіну. У **1848 г.** выбухнула нацыянальна-вызваленчае паўстанне. Але яно было жорстка задушанае, і Чэхія не дабілася аўтаноміі.

У 1867 г. імператар Франц Іосіф I абвясціў аўтаномію Венгрыі, у той час як становішча Чэхіі не змянілася. У час Першай сусветнай вайны чэхі адмаўляліся ўступаць у армію Аўстра-Венгрыі, якая ваявала супраць Расіі і Сербіі. У кастрычніку 1918 г. пасля распаду Аўстра-Венгерскай імперыі чэхі і славакі аб'явілі аб стварэнні адзінай незалежнай дзяржавы Чэхаславакіі.

183—184

Паўстанне ў Празе 1848 г.
Гравюра XIX ст.

Выкарыстоўваючы інтэрнэт-рэсурсы, дадатковую літаратуру, высветліце, як выглядаюць Старамесцкая плошча і вежа ў Празе ў наш час.

Упрыгожванне нявесты.

Мастак П. Ёванавіч (Сербія). Другая палова XIX ст.

Фрыдэрык Шапэн.

Мастак М. Вадзінская.

Першая палова XIX ст.

185—186

3. Адраджэнне нацыянальных славянскіх культур. У XIX ст. пачалося адраджэнне славянскіх нацыянальных культур.

У паэзіі, літаратуры, жывапісе і музыцы з асаблівай сілай загучалі патрыятычныя матывы. Любоў да айчыны, роднай мовы і народных традыцый зрабілася асноўнай тэмай твораў літаратуры і мастацтва.

Балгарскі паэт *Георгі Ракоўскі* (1821—1867) у паэме «Лясны спада-рожнік» уславіў барацьбу гайдукоў (партызан) супраць турэцкага прыгнёту. Паэт і рэвалюцыянер Хрыста Боцеў намаляваў яркі вобраз змагара

за нацыянальную свабоду ў паэме «Гайдукі».

Прадстаўнікоў чэшскага нацыянальна-асветніцкага руху выразна называлі «будзіцелямі»: іх дзейнасць спрыяла абуджэнню нацыянальнай самасвядомасці чэшскага народа. Так, паэт *Ян Колар* (1793—1852) выступаў за збліжэнне славянскіх народаў і ўсхваляў у сваёй творчасці нацыянальных герояў — Я. Гуса, Я. Жыжку, Т. Касцюшку (паэма «Дачка Славы»). Народныя матывы гучалі ў музыцы кампазітара XIX ст., заснавальніка чэшскай оперы *Бедрыжа Сметаны* (1824—1884).

Неацэнным укладам у сусветную культуру сталі творы польскіх паэта-рамантыка *Адама Міцкевіча* (1798—1855) і кампазітара *Фрыдэрыка Шапэна* (1810—1849).

Любоўю да Украіны, матывамі нацыянальна-вызваленчай барацьбы і славянскага брацтва прасякнутая творчасць выдатнага ўкраінскага паэта *Тараса Шаўчэнкі* (1814—1861).

Культурнае адраджэнне славянскіх народаў стала найважнейшай перадумовай іх барацьбы за нацыянальную незалежнасць.

Ключавыя словы: нацыя, Б. Сметана, А. Міцкевіч, Ф. Шапэн, Т. Шаўчэнка.

1. Патлумачце, чаму ў пачатку XIX ст. большасць славянскіх народаў не мелі сваёй дзяржаўнасці.
2. Ахарактарызуйце становішча славянскіх народаў, якія знаходзіліся пад уладай Прусіі і Аўстрыі.
3. Раскрыйце ролю Расіі ў станаўленні незалежнасці балканскіх народаў.

4. Складзіце кароткія тэзісы (палажэнні, сцвярджэнні) на тэму «Славянскія народы ў барацьбе за нацыянальную незалежнасць у XIX — пачатку XX ст.».
5. Завяршыце запаўненне табліцы «Развіццё сусветнай навукі і культуры ў XIX — пачатку XX ст.» (с. 68).

Дзікія зверствы турак падчас задушэння балгарскага паўстання, калі было выразана 15 тыс. чалавек, выклікалі ў Расіі хвалю абурэння і спачування братам-славянам. У Сербію, якая аб'явіла вайну Турцыі, пацяклі грашовыя ахвяраванні і накіраваліся добраахвотнікі (каля 4 тыс. чалавек). У ліку добраахвотнікаў быў і наш суайчыннік, ураджэнец Магілёўскай губерні, генерал Міхаіл Рыгоравіч Чарняеў. У 1876 г., насуперак жаданню рускага ўрада, ён паехаў у Бялград. Там Чарняеў быў прызначаны галоўнакамандуючым сербскай арміяй у час вайны Сербіі і Чарнагорыі з Турцыяй.

Абагульняльныя пытанні і заданні да раздзелаў II і III

1. Падумайце, да якога тыпу цывілізацый вы можаце аднесці Лацінскую Амерыку, Паўночную Амерыку, Расію. Аргументуйце свой адказ.

2. Характэрнымі асаблівасцямі развіцця Злучаных Штатаў Амерыкі ў XIX ст. былі: значнае пашырэнне тэрыторыі дзяржавы (з 1776 да 1846 г. яна павялічылася ў 3 разы); адсутнасць моцных праціўнікаў на кантыненте; наяўнасць «свабодных» зямель на захадзе краіны; хуткі рост колькасці насельніцтва, у тым ліку за кошт імігрантаў. Як паўплывалі гэтыя фактары на ход гістарычнага развіцця краіны?

3. Спецыфіка развіцця ЗША заключалася ў розніцы ладу жыцця Поўначы, дзе хутка расла фабрычная прамысловасць, развіваліся фермерскія гаспадаркі, з'яўляліся новыя гарады, у якіх асела значная частка імігрантаў з Еўропы, і плантатарскага Поўдня, адкуль пастаўляліся на ўнутраны і знешні рынак бавоўна, тытунь, цукровы трыснёг. Якую праблему трэба было вырашыць амерыканцам пасля здабыцця незалежнасці?

4. Якую ролю ў супрацьстаянні Поўначы і Поўдня адыграла праблема рабства? Што, на ваш погляд, было галоўным у гэтай супярэчнасці: праблема палітычнага дамінавання ў Саюзе, спрэчка наконт «свабодных» зямель на захадзе або становішча чарнаскіх? Растлумачце свой адказ. На чым баку вашыя сімпатыі: паўночнікаў ці жыхароў Поўдня?

5. У 1862 г., у ходзе Грамадзянскай вайны ў ЗША (1861—1865), быў прыняты так званы Гомстэд-акт, які абвясціў права кожнага амерыканца на атрыманне дарам або набыццё за невялікую плату зямельнага надзелу (гомстэда). Чалавек, які апрацоўваў гомстэд на працягу пяці гадоў, рабіўся яго ўласнікам. Вызначце ролю гэтага закона ў амерыканскай гісторыі. Як паўплываў закон на ход Грамадзянскай вайны?

6. Запоўніце табліцу «Войны XIX ст. у Паўночнай і Лацінскай Амерыцы».

Параметры для параўнання	Вайна за незалежнасць іспанскіх калоній у Лацінскай Амерыцы	Грамадзянская вайна ў ЗША
Перадумовы		
Актыўныя ўдзельнікі		
Значэнне		

7. Пакажыце на картасхеме на с. 116 тэрыторыю Расійскай імперыі ў XIX ст. Колькі мільёнаў квадратных кіламетраў яна складала? Якія тэрыторыі былі да яе далучаныя? З памерамі якой каланіяльнай дзяржавы можна супаставіць яе памеры? Сфармулюйце вывад аб развіцці Расіі ў гэты час. Падумайце, чаму яна называлася імперыяй.

8. Шматнацыянальнасць — характэрная рыса Расіі. У сярэдзіне XIX ст. каля 40 % яе насельніцтва складалі так званыя іншародцы. А. С. Пушкін пісаў аб Расіі як аб «сям'і народаў», адзначаючы, што «толькі ў імперыі расіянін можа быць свабодным». У. І. Ленін, наадварот, лічыў Расію «турмой народаў». Пракаментуйце гэтыя выказванні. Ці змяшчаецца ў кожным з іх, на вашу думку, доля праўды?

9. Прускі селянін, які меў столькі ж зямлі, колькі расійскі, лічыўся вельмі заможным. Якія праблемы акрамя малазямелля перашкаджалі эфектыўнаму гаспадаранню рускага селяніна пасля адмены прыгоннага права?

10. Вызначце і патлумачце прычынна-выніковыя сувязі паміж Грамадзянскай вайной у ЗША, адменай прыгоннага права ў Расіі і капіталістычным развіццём гэтых краін.

11. Якія альтэрнатывы (магчымыя варыянты развіцця) адкрываліся перад Расіяй на мяжы XIX—XX стст.? Як вы думаеце, чаму краіна выбрала рэвалюцыйны шлях, а рэформы не дасягнулі сваёй мэты?

12. Абмяркуйце думку вядомага дзяржаўнага дзеяча Расіі пачатку XX ст. П. А. Сталыпіна: «Толькі вайна можа знішчыць Расію». Што ён меў на ўвазе? Ці магла Расія пераадолець крызіс? Якія захады неабходна было для гэтага зрабіць?

13. Сістэматызуйце ў табліцы матэрыял аб знешняй палітыцы Расіі і ЗША ў канцы XIX — пачатку XX ст. (гады, асноўныя напрамкі, ключавыя падзеі, палітычныя лідары і гістарычныя дзеячы).

14. Стварыце ментальныя карты (на выбар): а) «Краіны Лацінскай Амерыкі ў другой палове XIX — пачатку XX ст.»; б) «Нацыянальна-вызваленчыя выступленні заходніх і паўднёвых славян XIX ст.». Прадэманструйце аднакласнікам і пракаментуйце вынікі працы.

15. Назавіце найбольш ярскіх прадстаўнікоў расійскай і амерыканскай навукі і культуры гэтага перыяду. Складзіце характарыстыку (гістарычны партрэт) аднаго з іх.

КРАІНЫ АЗІІ І АФРЫКІ

Народы Азіі і Афрыкі стварылі высокаразвітую культуру. Усяму чалавечтву вядомы іх дасягненні ў галіне медыцыны, матэматыкі і мастацтва. Цяжка сказаць, па якім шляху пайшлі б усходнія цывілізацыі, калі б працэс іх гістарычнага руху не быў перапынены.

У XIX ст. завяршыўся тэрытарыяльны падзел свету. Адно краіны Азіі і Афрыкі сталі бяспраўнымі калоніямі, іншыя — паўкалоніямі, г. зн. іх незалежнасць апянуліся пад поўным кантролем іншых дзяржаў. Такія краіны сталі Кітай, Іран і Асманская імперыя. Гэтыя краіны былі аградна-сыравінны прыдатак для іншых дзяржаў. Яны не мелі сваёй самастойнай палітыкі, была іхная залежнасць, была іхная залежнасць.

Краіны Усходу пранікла заходняя імперыя. З'явіліся фабрыкі і чыгункі, з'явіліся звыклыя словы «парламент», «выступала за абмежаванне і на іх дасягненні ў заходне-еўрапейскай імперыі» як эпоха «абуджэння» Азіі.

Прычыны хуткай мадэрнізацыі Японіі.

Узаемаадносіны Кітая і еўрапейскіх дзяржаў пасля японо-кітайскай вайны 1894—1895 гг.

Каставая сістэма — частка сацыяльнай арганізацыі Індыі.

Лаўрэат Нобелеўскай прэміі Рабіндранат Тагор.

Давід Лівінгстан — даследчык Афрыкі.

§ 24. Японія

1. Каму належала вярхоўная ўлада ў Японіі? 2. Ахарактарызуйце становішча ў грамадстве розных саслоўяў. 3. У чым заключалася палітыка самаізаляцыі краіны ад знешняга свету? 4. Растлумачце значэнне паняццяў «сёгунат», «крызіс», «прамысловасць», «канстытуцыя».

У 1868 г. у Японіі адбылася падзея, якая рэзка змяніла ход гістарычнага развіцця гэтай краіны, — была адноўленая імператарская ўлада, разбурылася сістэма сёгунату Такугава. Новы ўрад стаў на шлях рэформаў і пераўтварэнняў, што перайначылі аблічча Японіі да непазнавальнасці. З адсталай сярэднявечнай краіны яна ператварылася ў сучасную дзяржаву на Далёкім Усходзе. Гэтая сапраўды рэвалюцыйная падзея адбылася пры жыцці аднаго пакалення. Імклівы рывок у развіцці Японіі да нашага часу прыцягвае ўвагу не толькі вучоных, але і проста цікаўных людзей.

Як развівалася Японія ў XIX — пачатку XX ст. і чаму менавіта гэтая ўсходняя краіна здолела супрацьстаяць каланіяльнай палітыцы заходнееўрапейскіх дзяржаў?

1. Японія напярэдадні рэвалюцыі 1868 г. У першай палове XIX ст. многія дзяржавы Еўропы сталі на шлях прамысловага развіцця. Японія ў адрозненне ад іх заставалася адсталай феадальнай краінай. Вярхоўная ўлада па-ранейшаму была ў руках ваенных кіраўнікоў — сёгунаў з княжацкага роду Такугава.

Колькі гадоў праіснавала сістэма сёгунату ў Японіі?

Эканамічнае становішча краіны з яе 30-мільённым насельніцтвам было вельмі

Амерыканскія караблі
ля берагоў Японіі.
Гравюра сярэдзіны XIX ст.

Як вы мяркуеце, што імкнуўся паказаць аўтар гравюры?

цяжкае. Многія самураі, у тым ліку і некаторыя князі, усё больш задумваліся аб аднаўленні імператарскай улады. Штуршком да іх выступлення стала гвалтоўнае «адкрыццё» Японіі заходнімі дзяржавамі ў сярэдзіне XIX ст.

2. Скіданне сёгунату Такугава. Летам 1853 г. ля берагоў Японіі з'явілася ваенная эскадра ЗША. Амерыканцы наглядна прадэманстравалі тэхнічную перавагу Захаду — разагналі японскія каравульныя лодкі гарматным агнём. Ураду Японіі былі навязаныя нераўнапраўныя дагаворы. Прыклад ЗША адразу ж перанялі Англія, Галандыя, Францыя і Расія. Іншаземцы атрымалі права неабмежаванага гандлю, на іх тавары ўсталёўваліся нізкія мытныя пошліны.

Палітыкай сёгунскага ўрада і іншаземным умяшаннем былі незадаволеныя патрыятычна настроеныя князі і самураі. Яны імкнуліся да аднаўлення імператарскай улады і аб'ядналіся вакол 15-гадовага імператара **Муцухіта**.

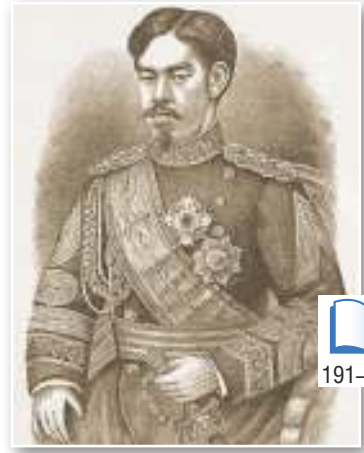
3 студзеня **1868 г.** у гісторыі Японіі адбылася найважнейшая падзея — быў абвешчаны ўказ аб рэстаўрацыі (аднаўленні) імператарскай улады, ліквідаванні сёгунату і заснаванні новага ўрада. Сёгун не падпарадкаваўся, і ў краіне распачалася грамадзянская вайна. Летам 1869 г. сёгун прызнаў сябе пераможаным. Ваенна-феадальная сістэма сёгунату спыніла сваё існаванне.

Эпоха ўладарання імператара Муцухіта, якая доўжылася з 1867 па 1912 г., атрымала назву «**Мэйдзі**», або «асвечанае кіраванне».

3. Рэформы і канстытуцыя. *Рэформы 1868—1873 гг.* Скіданне сёгунату было рэвалюцыйнай падзеяй. Рэформы **1868—1873 гг.** паклалі пачатак ператварэнню Японіі з краіны феадальнай у краіну капіталістычную. Невыпадкава гэтыя падзеі ўвайшлі ў гісторыю пад назвай «рэвалюцыя Мэйдзі».

Ліквідаваўся падзел краіны на княствы. Замест іх ствараліся новыя адміністрацыйныя адзінкі — прэфектуры, якія падпарадкоўваліся імператарскаму ўраду. Былі абвешчаныя роўнасць усіх перад законам і спрашчэнне сістэмы саслоўяў. Уводзілася свабода гандлю і перамяшчэння па ўсёй краіне.

Важным пераўтварэннем стала *аграрная рэформа*. Яна ўсталёўвала прыватную ўласнасць на зямлю з правам куплі-продажу і закладу. Сяляне маглі без абмежавання вырашчваць любыя сельскагаспадарчыя культуры і займацца гандлем. Усе натуральныя падаткі замяняліся грашовымі.

Імператар Муцухіта

Як вы мяркуеце, ці можна лічыць, што 3 студзеня 1868 г. адбылася рэвалюцыйная падзея? Чаму гэтую падзею называюць «рэстаўрацыя»? Якім было яе гістарычнае значэнне?

192—193

Штодзённае жыццё японцаў у эпоху Мэйдзі. Гравюра XIX ст.

Зрабіце выснову пра развіццё прамысловасці ў Японіі ў другой палове XIX ст.

Велізарныя наступствы для Японіі мела *ваенная рэформа*. Самурайскія апалчэнні былі пераўтвораныя ў *рэгулярную армію*, якая падпарадкоўвалася імператарскаму ўраду і камплектавалася на аснове ўсеагульнай воінскай павіннасці. Кіроўную ролю ў ёй адыгрывалі самураі. Толькі яны маглі быць прызначаныя на афіцэрскія пасады. У аснову выхавання салдат і афіцэраў быў пакладзены кодэкс гонару самурая — *бусідо* («шлях воіна»).

Рэформы 1868—1873 гг. насілі буржуазны характар. Яны адкрывалі шлях капіталістычнаму развіццю Японіі.

Імператарскі ўрад стварыў спрыяльныя ўмовы для прадпрымальніцкай дзейнасці. За кошт казны былі пабудаваныя так званыя «ўзорныя прадпрыемствы» і прададзеныя па нізкіх цэнах прыватным асобам, у тым ліку былым князям. У выніку за кароткі тэрмін (1870—1890-я гг.) у Японіі з'явіліся чыгункі і тэлеграфная сувязь, шырокая сетка пачатковых, сярэдніх і вышэйшых школ. За тры дзесяцігоддзі краіна прайшла шлях, на які еўрапейскім дзяржавам спатрэбілася некалькі стагоддзяў.

Канстытуцыя 1889 г. У пачатку 1880-х гг. у Японіі разгарнуўся рух за прыняццё ў краіне канстытуцыі. Імператарскі ўрад пайшоў на ўступку, і 11 лютага **1889 г.** тэкст канстытуцыі быў апублікаваны.

У Японіі абвяшчалася *канстытуцыйная манархія*. Аднак за імператарам замацоўваліся шырокія паўнамоцтвы. Яго асоба была «свясчэнная і недатыкальная». Канстытуцыя фармальна гарантавала свабоду слова, перапіскі, друку, сходаў і саюзаў.

4. Новыя павевы ў культуры. У эпоху Мэйдзі адбыліся змены не толькі ў галіне эканомікі і палітыкі. Рэформы садзейнічалі развіццю культуры. Яны паўплывалі на ўсе бакі жыцця японскага грамадства. Японцы запазычвалі дасягненні заходняй культуры, навукі і тэхнікі.

193—195

Японская дама з вышэйшага свету ў еўрапейскім адзенні. Канец XIX ст.

Молодзь накіроўвалі на вучобу ў Еўропу, Злучаныя Штаты Амерыкі. І наадварот, замежныя спецыялісты, выкладчыкі і інжынеры прывабліваліся ў Японію. Некаторыя прыхільнікі ўсяго еўрапейскага нават прапаноўвалі прыняць англійскую мову ў якасці нацыянальнай.

З'явілася новая літаратура, якая значна адрознівалася ад сярэднявечнай. Папулярнасць набыў жанр рамана. Найбуйнейшым пісьменнікам таго часу быў **Рока Такутомі** (1868—1927), які зазнаў уплыў Л. М. Талстога. Вядомасць яму прынёс раман «Курасіва», перакладзены на рускую мову. У 1896 г. у Японію прывезлі кіно, а праз тры гады з'явіліся фільмы японскай вытворчасці.

Ці глядзелі вы які-небудзь японскі кінафільм? Калі так, распавядзіце пра яго аднакласнікам.

5. Змены ў ладзе жыцця. Пад уплывам Захаду ў жыццё японцаў пранікалі разнастайныя новаўвядзенні. Замест традыцыйнага для Японіі *месячнага календара* быў уведзены агульнаеўрапейскі *грыгарыянскі*. Нядзелю аб'явілі выхадным днём. У гарадах пачалі будаваць вялікія цагляныя дамы і крамы ў еўрапейскім стылі.

Змены закранулі і знешняе аблічча японцаў. Урад імкнуўся да таго, каб у вачах еўрапейцаў японцы выглядалі па-сучаснаму. У 1872 г. імператар і яго кола аправіліся ў еўрапейскае адзенне. Пасля гэтага заходняе адзенне распаўсюдзілася сярод гарадскога насельніцтва. Нярэдка можна было сустрэць чалавека ў кімано і нагавіцах. Сельскія жыхары больш марудна прымалі еўрапейскае адзенне. Асабліва цяжкі быў пераход на еўрапейскі абутак, які вельмі адрозніваўся ад традыцыйнага японскага.

Некаторыя старадаўнія звычаі былі забароненыя толькі таму, што еўрапейцы лічылі іх варварскімі, — напрыклад, агульныя публічныя лазні, татуіроўкі і інш. У моду паступова ўваходзілі еўрапейскія прычоскі. Замест традыцыйнай японскай мужчынскай прычоскі (доўгія валасы, закручаныя ў пучок на макушцы) стала абавязковай кароткая стрыжка.

Але паступова захапленне Захадам знікала, а з сярэдзіны 1890-х гг. Японію захапіла хваля **нацыяналізму**. Нацыяналісты выступалі супраць запазычанняў з Еўропы і ўсяляк уносілі японскую нацыю, сцвярджаючы, што ў будучыні ёй наканавана ператварыцца ў найвышэйшую расу. Яны адкрыта прэтэндавалі на лідарства Японіі ў Азіі і заклікалі да экспансіі ў азіяцкія краіны, каб дапамагчы ім супрацьстаяць Захаду.

У школе дзяцей вхоўвалі ў духу бязмежнай адданасці імператару і нацыянальнай выключнасці. Ім прывіталі пачуццё перакананасці ў «свяшчэнным праве» Японіі

196—197

на панаванне ў Азіі. Нават школьны сніданак нагадваў японскі нацыянальны сцяг: марынаваныя слівы выкладваліся на белы рыс у выглядзе чырвонага дыска сонца.

Кіроўныя колы краіны выкарыстоўвалі ідэю нацыянальнай перавагі японцаў над іншымі народамі для правядзення агрэсіўнай палітыкі на Далёкім Усходзе і ў Паўднёва-Усходняй Азіі.

6. Знешняя экспансія. Японія была зацікаўленая ў пашырэнні сваёй тэрыторыі за кошт сваіх найбліжэйшых суседзяў: Карэі і Кітая. Там яна магла знайсці сыравіну і рынкі збыту, якія патрабаваліся прамысловасці, што шпарка развівалася.

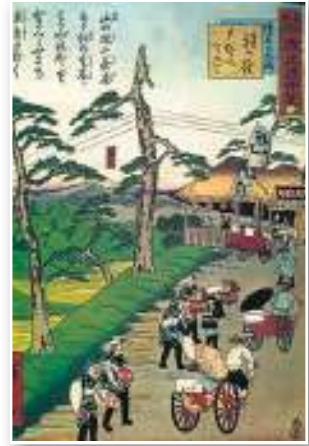
Пачалася інтэрвенцыя ў Карэю, якая афіцыйна лічылася васалам Кітая. Гэта стала асноўнай прычынай японска-кітайскай вайны **1894—1895 гг.**, у выніку якой да Японіі адышлі астравы *Тайвань* і *Пэнхуледа*.

Карыстаючыся картасхемай, дакажыце агрэсіўны характар японскай знешняй палітыкі.

Першы японскі
тэлеграф.
Гравюра XIX ст.

Форменнае адзенне
афіцэраў японскай
арміі часоў руска-
японскай вайны
1904—1905 гг.

Перамога Японіі ў руска-японскай вайне **1904—1905 гг.** дала ёй магчымасць атрымаць права на ўладанне Паўднёвым Сахалінам і ўсталяваць пратэктарат над Карэяй. У гады Першай сусветнай вайны Японія захапіла ціхаакіянскія ўладанні Германіі і яшчэ больш умацавала свае пазіцыі ў Кітаі.

За некалькі дзесяцігоддзяў Японія стала адной з вядучых дзяржаў свету.

Ключавыя словы: Мэйдзі, Муцухіта, Рока Такутомі.

1. Растлумачце, чаму многія самураі былі незадаволеныя палітыкай сёгуна.
2. Раскажыце, як і чаму адбылося гвалтоўнае «адкрыццё» Японіі. Да якіх наступстваў яно прывяло?
3. Вызначце ролю імператара ў скіданні сёгунату.
4. Запоўніце табліцу «Рэформы 1868—1873 гг. у Японіі». Якія з азначаных рэформаў вы лічыце самымі важнымі? Чаму? Дакажыце, што рэформы 1868—1873 гг. мелі буржуазны характар.

Рэформа	Змест	Чым інтарэсам адпавядала

5. Якія фактары забяспечылі Японіі хуткае прамысловае развіццё?
6. Прывядзіце аргументы, якія пацвярджаюць або абвяргаюць меркаванне, што знаёмства з ладам жыцця і культурай іншага народа садзейнічае ўзаемааразumenню паміж людзьмі. Свой адказ падмацуйце прыкладамі з гісторыі Японіі.
7. Выпішыце падзеі, якія адбыліся ў Японіі ў 1853 г., 1868 г., 1868—1873 гг., 1889 г., 1894—1895 гг., 1904—1905 гг. Пра што гэтыя падзеі сведчаць?

Першы расійскі консул у Японіі

Адным з заснавальнікаў расійскага япознаўства быў наш зямляк Іосіф Антонавіч Гашкевіч (1814—1875).

Ён нарадзіўся на Міншчыне ў сям’і святара. У 1839 г. скончыў Пецярбургскую духоўную акадэмію і быў адпраўлены ў складзе Рускай духоўнай місіі ў Пекін. Там Гашкевіч вывучаў культуру Кітая, кітайскую, карэйскую і японскую мовы. З яго ўдзелам быў заключаны руска-японскі дагавор 1855 г. У 1858 г. Гашкевіча прызначылі рускім консулам у Японіі. Ён стаў першым з іншаземцаў, якому дазволілі наведаць унутраныя раёны Японіі і двор сёгуна ў Эда (цяперашні Токія). У 1865 г. Гашкевіч вярнуўся з сям’ёй на радзіму і жыў у маёнтку Малі (цяпер Астравецкі раён), дзе працягваў займацца філалагіяй. Ён быў падрыхтаваны першы ў Расіі «Японска-рускі слоўнік», адзначаны прэміяй Пецярбургскай акадэміі навук. Яго імем названы заліў у Паўночнай Карэі (Чосанман).

І. А. Гашкевіч

§ 25. Кітай

1. Калі Кітай заваявалі маньчжуры? 2. Якія захопніцкія войны вялі Цыны ў XVII—XVIII стст.? 3. Ахарактарызуйце ўяўленні кітайцаў аб навакольным свеце. 4. Назавіце асаблівасці знешняй палітыкі Кітая. У чым выяўлялася «закрыццё», або самаізаляцыя, краіны?

У першай палове XIX ст. цынскі Кітай уступіў у паласу крызісу і заняпаду. Пад ваенным ціскам еўрапейскіх дзяржаў кіроўная дынастыя Цын адмовілася ад палітыкі самаізаляцыі. «Опіумныя» войны і сялянская вайна тайпінаў, якая пачалася ў 1850-я гг., пахіснулі асновы імперыі. У пачатку XX ст., нягледзячы на спробы «зверху» і «знізу», ужо нішто не магло выратаваць Цынскую дынастыю. Гісторыя адлічвала апошнія гады яе існавання.

Да якіх наступстваў прывяло «адкрыццё» Кітая ў XIX ст.? Чаму рэфарматарскі рух у гэтай краіне чакала паражэнне? Да чаго прывяла няздольнасць Цынскай дынастыі абараніць нацыянальныя (дзяржаўныя) інтарэсы?

1. Пранікненне еўрапейцаў у Кітай і першая «опіумная» вайна. На мяжы XVIII—XIX стст. Кітай уяўляў сабой велізарную імперыю, у склад якой уваходзілі Маньчжурыя, Манголія, Тыбет, Джунгарыя і іншыя вобласці. У васальнай залежнасці ад дынастыі Цын знаходзіліся Карэя, Анам (сучасны В’етнам) і Бірма.

Кітай у XIX ст.

У сярэдзіне XIX ст. насельніцтва гэтай краіны налічвала каля 400 млн і складала амаль трэць чалавецтва. Імклівы рост насельніцтва, недахоп пасяўных плошчаў, самавольства і вымаганні чыноўнікаў гранічна абвастралі супярэчнасці ў кітайскім грамадстве.

У гэты час еўрапейцы ўзмацнілі свой ціск на Кітай. Асабліва актыўная была Англія. Яна імкнулася «адкрыць» гэтую краіну, каб весці з ёй нічым не абмежаваны гандаль і паступова ператварыць яе ў свой каланіяльны прыдатак, як гэта ўжо зрабіла з Індыяй.

Англія, гатовая пайсці на самыя рашучыя дзеянні, чакала толькі зручнага выпадку. Летам 1839 г. у Гуанчжоу, на поўдні Кітая, было канфіскавана і знішчана 20 тыс. скрыняў опіуму, які належаў англійскім і іншым іншаземным купцам. Гандаль опіумам прыносіў іншаземцам вялікія прыбыткі. Для кітайцаў жа паўсюднае ўжыванне гэтага небяспечнага наркотыку стала сапраўдным бедствам. Справядлівыя дзеянні кітайскіх улад паслужылі падставай для пачатку англійскай агрэсіі супраць Кітая, альбо *першай*

У чым выявілася абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцяў у кітайскім грамадстве сярэдзіны XIX ст.? Чаму пра кітайскіх чыноўнікаў казалі, што яны горшыя за разбойнікаў?

Кітайскія джонкі змагаюцца з брытанскім параходам «Немесіс» паблізу Гуанчжоу. Мастак Э. Дункан. Сярэдзіна XIX ст.

Вызначце, як мастак перадае драматызм бою.

«опіумнай» вайны **1840—1842** гг. Тым не менш вайну, якую распачала Англія, амерыканскі прэзідэнт назваў «справядлівай».

Калі ў Кітаі пачалася палітыка самаізаляцыі?

У ходзе вайны праявіліся адмоўныя вынікі палітыкі самаізаляцыі. Кітайская армія мела на ўзбраенні толькі невялікія *джонкі* (лодкі) і халодную зброю. Ваеннае камандаванне было слабое і бездапаможнае. Яно амаль нічога не ведала аб міжнароднай сітуацыі і аб краіне,

з якой ваявала. Адзін кітайскі губернатар у час вайны зрабіў важнае «адкрыццё»: аказваецца, колы параходаў круцяць машыны, а не быкі.

Не чакаючы поўнага разгрому, цынскі ўрад паспяхаўся капітуляваць. Англія атрымала велізарныя прывілеі ў Кітаі. На англійскія тавары ўсталёўваліся нізкія мытныя пошліны. Кітай выплачваў Англіі велізарную кантрыбуцыю і перадаваў ёй востраў Сянган (Ганконг). Англічане атрымалі права непадсуднасці кітайскаму суду і законам.

Услед за Англіяй такія дагаворы з Кітаем заключылі іншыя заходнія дзяржавы. У выніку Кітай быў адкрыты для іншаземнага ўмяшання.

2. Народныя паўстанні і рэформы. Сялянская вайна тайпінаў і другая «опіумная» вайна. У выніку паражэння Кітая ў першай «опіумнай» вайне аўтарытэт Цынскай дынастыі быў страчаны, абвастраліся сацыяльныя супярэчнасці. Летам **1850** г. на поўдні краіны выбухнула магутнае антыфеадальнае паўстанне, накіраванае супраць маньчжураў і Цынскай дынастыі. Яно ахапіла цэнтральныя раёны Кітая і працягвалася амаль 15 гадоў — да **1864** г. У ходзе паўстання была абвешчана «Нябесная дзяржава вялікага працвітання», або «Тайпін цяньго». Таму сялянская вайна ўвайшла

203—204

Тайпінскае паўстанне ў Кітаі.
Малюнак XIX ст.

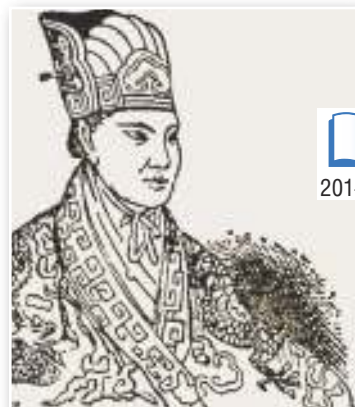
ў гісторыю пад назвай *Тайпінскага паўстання*. Сталіцай тайпінскай дзяржавы стаў найбуйнейшы горад Кітая — Нанкін.

Правадыром паўстання быў **Хун Сюцюань** (1814—1864) — выхадзец з сялянскай сям’і, настаўнік сельскай школы. Знаходзячыся пад моцным уплывам хрысціянства, ён называў сябе малодшым братам Ісуса Хрыста і прапаведаваў ідэі роўнасці. Ён лічыў неабходным скіданне Цынскай дынастыі. Насамрэч Хун Сюцюань скажона разумеў Біблію і не быў хрысціянінам. Усе маньчжур — нават прасталюдзіны — падлягалі знішчэнню.

Што ў поглядах Хун Сюцюаня супярэчыла хрысціянству?

У 1851 г. Хун Сюцюань быў абвешчаны імператарам дзяржавы тайпінаў. Праз два гады тайпіны абнародавалі зямельны закон, які ўсталёўваў ураўняльнае размеркаванне матэрыяльных даброт.

Англія і Францыя вырашылі скарыстацца грамадзянскай вайной у Кітаі для чарговай агрэсіі супраць гэтай краіны. Пачалася *другая «опіумная» вайна 1856—1860 гг.* Увосень 1860 г. англа-французскія войскі ўвайшлі ў Пекін, пакінуты цынскім імператарам і яго вельможамі. Еўрапейцы рабавалі і знішчалі мірнае насельніцтва, спалілі выдатны помнік кітайскай архітэктуры — летнюю рэзідэнцыю (палац) імператара. Там захоўваліся тысячы твораў кітайскага мастацтва.

Хун Сюцюань — «Нябесны ўладар» тайпінаў

Жорсткія баі кітайцаў з англа-французскімі войскамі ля сцен Пекіна.
Гравюра XIX ст.

Як вы лічыце, ці здолеў аўтар гравюры перадаць бязлітаснасць бою? Свой адказ палумачце.

Цынскі ўрад, заняты барацьбой з тайпінамі, капітуляваў і пайшоў на новыя ўступкі іншаземцам. Толькі пасля гэтага еўрапейскія дзяржавы дапамаглі маньчжурскім феодалам у жорсткім задушэнні тайпінаў. Тайпінскае паўстанне, шмат у чым падобнае да паўстанняў пад кіраўніцтвам Сцяпана Разіна і Емяльяна Пугачова ў Расіі, скончылася паражэннем, канчаткова аслабіўшы Кітай і кіроўную Цынскую дынастыю.

Рэфарматарскі рух. «Сто дзён рэформаў». У 1890-х гг. замежныя дзяржавы перайшлі ў рашучае наступленне на Кітай. Гэтым разам тон задавала Японія, у якой ужо існавалі канстытуцыя, парламент, фабрыкі і заводы, сучасная армія і флот. У 1894 г. яна напала на Кітай і нанесла яму знішчальнае паражэнне. Паводле мірнага дагавора 1895 г. Кітай выплачваў велізарную кантрыбуцыю і перадаваў Японіі востраў Тайвань.

Так пачалася барацьба вялікіх дзяржаў за падзел Кітая на сферы ўплыву. Цынскаму ўраду навязваліся нераўнапраўныя пагадненні, паводле якіх кожная з дзяржаў атрымлівала асаблівыя правы і прывілеі ў тым ці іншым раёне Кітая. Паводле слоў кітайскага рэвалюцыянера Сунь Ятсена, краіну дзялілі, «як гарбуз».

Бесцырымоннае ўмяшанне іншаземцаў выклікала хвалю патрыятычных пачуццяў сярод розных пластоў кітайскага грамадства. Частка феадальнай знаці выступіла за ўмацаванне краіны шляхам правядзення рэформаў на японскі ўзор.

206—208

Кітай на мяжы XIX—XX стст.

Лідарам рэфарматарскага руху стаў **Кан Ювэй** (1858—1927), выдатны канфуцыянскі вучоны, прыхільнік канстытуцыйнай манархіі. Ён заклікаў імператара ўзяць прыклад з японскага імператара Муцухіта і рускага імператара Пятра I.

Летам **1898 г.** прыхільнікі Кан Ювэя былі запрошаныя на найвышэйшыя дзяржаўныя пасады. Іх знаходжанне ва ўладзе працягвалася нядоўга — усяго 100 дзён. Але за гэты час былі выдадзеныя ўказы аб заахвочванні рамёстваў, навук і сельскай гаспадаркі, будаўніцтве чыгунак, адкрыцці ўніверсітэта, скарачэнні чыноўнікаў і маньчжурскай арміі. Узброеныя сілы пачалі фарміравацца на еўрапейскі ўзор.

Палітыка рэформаў сустрэла рашучае супраціўленне кансерватараў, што групаваліся вакол імператрыцы **Цысі** (1835—1908). З дапамогай маньчжурскай гвардыі яны ажыццявілі пераварот. Імператар быў арыштаваны, рэфарматары схопленыя і пакараныя смерцю, а ўказы аб рэформах адмененыя. Уся ўлада непадзельна перайшла ў рукі Цысі. Спраба выратаваць цынскі Кітай «зверху» скончылася правалам. Амаль адначасова была зробленая стихійная спроба выратаваць Кітай «знізу».

Іхэтуані змагаюцца з іншаземнымі войскамі

Паўстанне іхэтуаняў. У **1899 г.** у правінцыі Шаньдун, сферы ўплыву Германіі, выбухнула паўстанне супраць іншаземцаў. На чале паўстанцаў стаяла таварыства *Іхэтуань* («Атрад справядлівасці і згоды»), якое складалася з простых людзей, аб'яднаных нянавісцю да еўрапейцаў.

Пад выглядам абароны сваіх падданных 8 замежных дзяржаў — Англія, Францыя, Аўстрыя, Расія, ЗША, Італія, Германія і Японія — накіравалі ў Кітай войскі. Замежныя арміі з нечуванай жорсткасцю задушылі паўстанне ў **1901 г.** Кітаю быў навязаны зневажальны дагавор. Тым не менш паўстанне іхэтуаняў, хоць і скончылася паражэннем, прыпыніла тэрытарыяльны падзел Кітая, які пачаўся ў канцы XIX ст.

Сферы ўплыву замежных дзяржаў у Кітаі

Англія	Францыя	ЗША	Германія	Расія і Японія
Паўднёвы Кітай, востраў Хайнань, Тыбет	Паўднёвы Кітай	Змагаліся за свой эканамічны ўплыў ва ўсім Кітаі	Паўвостраў Шаньдун	Манголія, Маньчжурія, Карэя, Тайвань

3. Сунь Ятсен. Рэвалюцыя 1911—1913 гг. і скіданне манархіі. Кітайская буржуазія была незадаволеная феадальным самавольствам і няздольнасцю Цынскай дынастыі абараніць краіну ад замежнай пагрозы. Узначаліў антыманьчжурскі рух выдатны кітайскі рэвалюцыянер **Сунь Ятсен** (1866—1925). Яго палітычная праграма рашуча адрознівалася ад праграмы рэфарматараў. Ён адмовіўся ад ідэі канстытуцыйнай манархіі і вылучыў свае вядомыя «тры народныя прынцыпы»: *скіданне маньчжурскага панавання, усталяванне рэспублікі і народнае працвітанне*. У 1905 г. ім была створаная арганізацыя «Рэвалюцый-

ны саюз», пераўтвораная пазней у Нацыянальную партыю (Гаміньдан).

У кастрычніку **1911 г.** (год «сінхай» па кітайскім месячным календары) на поўдні Кітая адбылося паўстанне ў арміі пад кіраўніцтвам рэвалюцыянераў. Падтрыманае народнымі масамі, паўстанне перарасло ў рэвалюцыю, якая атрымала назву *Сінхайскай*. На працягу некалькіх месяцаў рэвалюцыянеры ўсталявалі кантроль на поўдні і ў цэнтры Кітая. **1 студзеня 1912 г.** правінцыі, якія паўсталі, абвясцілі стварэнне Кітайскай рэспублікі, часовым прэзідэнтам якой стаў Сунь Ятсен.

12 лютага 1912 г. у Кітаі адбылася важная гістарычная падзея — быў апублікаваны *акт аб адрачэнні маньчжурскай дынастыі ад трона*.

Новым прэзідэнтам стаў генерал Юань Шыкай. Ён не быў прыхільнікам рэспублікі. Генерал дабіваўся аднаўлення манархіі і асабістага ўступлення на імператарскі трон. У **1913 г.** у адказ на дзеянні прэзідэнта выбухнула новае паўстанне пад кіраўніцтвам Сунь Ятсена і іншых дзеячаў Гаміньдана. Аднак яно было задушанае ўрадавымі войскамі. Юань Шыкай распусціў парламент і забараніў Нацыянальную партыю. Толькі яго нечаканая смерць у 1916 г. перашкодзіла аднаўленню манархічнага ладу.

Краіна працягвала заставацца раздробленай. Наперадзе Кітай чакалі новыя крывавыя ўзрушэнні і грамадзянскія войны.

4. Развіццё культуры. Цягам амаль усяго XIX ст. у Кітаі панавалі традыцыйны лад жыцця і культура. Толькі з канца стагоддзя стаў адчувацца еўрапейскі ўплыў. Асаблівую ролю ў гэтым працэсе адыграў рэфарматарскі рух, на чале якога стаялі вучоныя, пісьменнікі і публіцысты.

Перадавыя прадстаўнікі кітайскай інтэлігенцыі вывучалі дасягненні еўрапейскай навукі і культуры, імкнуліся сумясціць старажытнакітайскую філасофію з сучаснай заходняй грамадскай думкай. Вялікую ўвагу яны надавалі сістэме адукацыі, займаліся пашырэннем пісьменнасці, асабліва сярод моладзі. Важную ролю ў станаўленні новай культуры адыграла замацаванне ў пачатку XX ст. новай літаратурнай мовы байхуа, заснаванай на гутарковай мове і зразумелай для простага народу. Знакаміты паэт-патрыёт Хуан Цзунсянь (1848—1905) настойваў «пісаць так, як гавораць вусны». У сваіх творах ён заклікаў да барацьбы з іншаземным прыгнётам.

У перыяд Першай сусветнай вайны ў Шанхаі і Пекіне пад лозунгам «Навука і дэмакратыя!» аформіўся рух за новую культуру. Яго цэнтрам стаў створаны ў 1915 г. часопіс «Новая моладзь», у якім публікаваліся навуковыя артыкулы і літаратурныя творы на байхуа. Прадстаўнікі руху — дэмакратычна настроеныя інтэлігенцыя і студэнцтва —

Сунь Ятсен

210—212

Дайце сваю назву 4-му пункту параграфа пра развіццё культуры.

выступалі найперш супраць канфуцыянскіх нормаў, якія адстойвалі манархісты, а таксама за даступнасць сучасных ведаў для простага народа.

Ключавыя словы: Хун Сюцюань, Кан Ювэй, Цысі, Сунь Ятсен.

1. Дакажыце, што «адкрыццё» Кітая еўрапейцамі адбылося гвалтоўным чынам.
2. Выкарыстоўваючы картасхему на с. 153, пакажыце землі, якія ўваходзілі ў склад Кітайскай імперыі ці знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад яе ў гэты час.
3. Складзіце план адказу на тэму «„Опіумныя“ войны ў Кітаі». Якімі былі наступствы паражэння Кітая ў гэтых войнах?
4. Як звязаныя паміж сабою еўрапейская агрэсія і Тайпінскае паўстанне?
5. Чым можна растлумачыць імкненне замежных дзяржаў замацавацца ў Кітаі?
6. Што аб'ядноўвае рух кітайскіх рэформатараў, паўстанне іхэтуаняў і Сінхайскую рэвалюцыю 1911—1913 гг.? Вызначце прычыны і вынікі гэтых падзей, выпісаўшы іх у храналагічную табліцу па наступным узору.

Гады	Падзея	Прычыны	Вынікі
1898			
1899—1901			
1911—1913			

212—215

Паўстагоддзя ва ўладзе

На зыходзе свайго жыцця імператрыца Цысі стала цікавіцца еўрапейскімі навінкамі і нават каталася на трохколавым веласіпедзе. Акружаная ліслівымі міністрамі і прыдворнымі, яна ўвесь час скардзілася на адзіноту. Незадоўга да смерці Цысі сказала свайму зяцю: «Вось я і пастарэла. Кіравала некалькі дзясяткаў гадоў, а ніякай карысці краіне не прынесла».

Імператрыца Цысі

§ 26. Індыя

1. Чым быў выкліканы заняпад Магольскай імперыі? 2. Калі і як Англія заваявала Індыю? Чаму гэта адбылося? 3. Растлумачце значэнне паняццяў «каланіяльная экспансія», «калонія», «паўкалонія», «метраполія». 4. Ахарактарызуйце асаблівасці гістарычнага развіцця Японіі і Кітая ў другой палове XIX ст. 5. Як вы думаеце, чаму Японія ператварылася ў каланіяльную дзяржаву на Далёкім Усходзе, у той час як Кітай ледзь не страціў сваю незалежнасць?

Да сярэдзіны XIX ст. Вялікабрытанія канчаткова ўсталявала сваё панаванне над усёй Індыяй. Пачаўся складаны і супярэчлівы працэс еўрапеізацыі і мадэрнізацыі, г. зн. далучэння гэтай гіганцкай калоніі як да дасягненняў і даброт, так і да недахопаў заходнееўрапейскай цывілізацыі. Індыйцы не хацелі мірыцца з новымі парадкамі, якія неслі пагрозу іх традыцыйнаму ладу жыцця. У адказ на каланізацыю Індыі выбухнула магутнае **антыкаланіяльнае паўстанне 1857—1859 гг.** Пасля яго паражэння барацьба за незалежнасць працягвалася мірнымі сродкамі. У гэтым адна з асаблівасцяў гісторыі Індыі Новага і Навейшага часу.

Чаму ў Індыі разбуралася традыцыйнае грамадства і нараджалася капіталістычнае прадпрыемальніцтва? Як з'яўленне нацыянальнай буржуазіі ўплывала на антыкаланіяльны рух у гэтай краіне?

1. Індыя — англійская калонія. Індыя была «жамчужынай першай велічыні ў брытанскай кароне». У ходзе заваёў велізарныя багацці і скарбы індыйскіх князёў патокам ішлі ў Англію, садзейнічаючы прамысловаму перавароту ў ёй.

Адкрытае рабаванне паступова прыняло форму ўзаконенай эксплуатацыі. Асноўным сродкам узбагачэння Англіі сталі падаткі, якія паступалі ў казну Ост-Індскай кампаніі. Разнастайным індыйскім таварам, якія раней свабодна вывозіліся, цяпер быў закрыты доступ у Еўропу. Затое англійскія тавары бесперашкодна ўвозіліся ў Індыю. У выніку тэкстыльная вытворчасць Індыі прыйшла ў заняпад. Пачалося масавае беспрацоўе сярод рамеснікаў. Многія паміралі ад голаду. Генерал-губернатар Індыі ў 1834 г. дакладваў: «Раўніны Індыі ўсеяны касцямі ткачоў». Індыя ператварылася ў эканамічны прыдатак Англіі.

У якім стагоддзі Індыя стала брытанскай калоніяй?

215—217

Збор падаткаў з індыйскіх сялян

Разгледзьце дадзеную ілюстрацыю і рэпрадукцыю карціны «Збор нядоімак» А. І. Карзухіна на с. 112. Вызначце, што ў іх сюжэтах агульнага і чым яны адрозніваюцца.

2. Антыкаланіяльнае паўстанне 1857—1859 гг. Усталяванне ў Індыі брытанскага панавання рэзка пагоршыла становішча народных мас. У краіне нарастала паўсюднае незадавальненне англічанамі. Яно стала яшчэ большым, калі распаўсюдзіліся чуткі аб планаваным гвалтоўным далучэнні індусаў і мусульман да хрысціянскай веры. Варожасць да англічан адчувалі не толькі самыя бедныя пласты насельніцтва, але і частка феадальнай знаці, дробных федалаў, правы якіх значна абмяжоўваліся каланіяльнай адміністрацыяй. Незадаволеныя былі і *синаі*, з якімі англічане пасля заваявання Індыі лічыліся ўсё меней і меней.

У маі 1857 г. узбунтаваліся сіпайскія палкі. Паўстанцы расправіліся з англійскімі афіцэрамі і захапілі Дэлі. Тут яны аб'явілі аб аднаўленні ўлады магольскага імператара.

Антыкаланіяльнае паўстанне ўзначалілі феадалы, якія імкнуліся аднавіць парадкі, што існавалі да прыходу каланізатараў. Першапачаткова паўстанцам

222—225

Паўстанне сіпаяў. Малюнак XIX ст.

Выкарыстоўваючы тэкст і ілюстрацыі ў параграфе, складзіце расказ пра паўстанне ад імя сіпая. Апішыце яго магчымыя ўчынкi, што ён мог адчуваць, бачыць.

Расправа англійскіх войскаў
над паўстанцамі-сіпаямі.
Гравюра сярэдзіны XIX ст.

спадарожнічаў поспех. Улада англічан у Індыі літаральна вісела на валаску. Але канчатковы вынік паўстання шмат у чым быў вызначаны самімі індыйцамі. Далёка не ўсе яны, асабліва раджы, падтрымалі паўстанцаў. Не было адзінага кіраўніцтва, адзінай арганізацыі і адзінага цэнтра супраціўлення. Сіпайскія камандзіры зазвычай дзейнічалі паасобку і няўзгоднена. Хоць і з вялікай цяжкасцю, але англічане здолелі задушыць паўстанне.

Уціхамірваючы ахопленую паўстаннем Індыю, англічане расправіліся з велізарнай колькасцю людзей. Многіх прывязвалі да жаролаў гармат і стралялі. Прыдарожныя дрэвы былі ператвораныя ў шыбеніцы. Вёскі знішчаліся разам з жыхарамі. Падзеі **1857—1859 гг.** сталі трагічнай старонкай у гісторыі стасункаў паміж Індыяй і Англіяй.

Якія думкі і пачуцці выклікаюць у вас метады ўціхамірвання англічанамі Індыі ў час паўстання?

3. Індыйскі нацыянальны кангрэс. Эканамічнае развіццё і з'яўленне нацыянальнай буржуазіі. У другой палове XIX ст. Індія ператварылася ў найважнейшы рынак збыту тавараў англійскай прамысловасці і крыніцу сыравіны для метраполіі.

Імпарт у асноўным складаўся з прадметаў раскошы: шаўковых і шарсцяных тканін, скуры і скураных вырабаў, упрыгажэнняў, мэблі, гадзіннікаў, паперы, парфумерыі, шкляных вырабаў, розных цацак, веласіпедаў, машын, лекаў. Некаторыя англійскія тавары сталі прадметамі першай неабходнасці, напрыклад запалкі, мыла, шкло, алоўкі, пёры, ручкі, вырабы з алюмінію, газа. З Індыі англійскія фірмы вывозілі харчаванне і сельскагаспадарчую сыравіну: рыс, пшаніцу, бавоўну, джут, індыга, чай.

Вялікае пашырэнне атрымаў *увоз англійскага капіталу*. Англічане ўкладвалі капітал у стварэнне прадпрыемстваў па перапрацоўцы мясцовай сыравіны. У іх руках знаходзілася джутовая прамысловасць. Выгаднай сферай укладання капіталу былі **плантацыі** чаю, кавы, каўчуку.

Чыгуначны вакзал у Альвары. XIX ст.

Хуткімі тэмпамі ішло будаўніцтва чыгункі і тэлеграфных ліній, якія належалі выключна каланіяльным уладам. Да 1900 г. працягласць чыгуначных ліній дасягнула 40 тыс. км. Такому размаху магла пазайздросціць любая краіна свету.

Невялікая колькасць прадпрыемстваў, галоўным чынам у сферы тэкстыльнай прамысловасці, належала індыйцам. Індыйская буржуазія фарміравалася з багатых ліхвяроў, памешчыкаў і іншых заможных людзей. Але пакуль яна была залежная ад больш магутнага англійскага капіталу. Уладальнікі майстэрняў і мануфактур у каланіяльных умовах амаль не мелі шанцаў стаць фабрыкантамі.

Якое значэнне для Індыі мела з'яўленне нацыянальнай буржуазіі і інтэлігенцыі?

Стварэнне Індыйскага нацыянальнага кангрэса. Да сярэдзіны XIX ст. на чале антыкаланіяльнай барацьбы стаялі феадальныя класы. Са з'яўленнем нацыянальнай буржуазіі і праслойкі індыйскай інтэлігенцыі, якая атрымала еўрапейскую адукацыю ў сваёй краіне або за мяжой, пачаўся новы этап у гісторыі індыйскага нацыянальна-вызваленчага руху.

У снежні 1885 г. у Бамбеі была створаная першая індыйская палітычная партыя — *Індыйскі нацыянальны кангрэс*. Яна выказвала інтарэсы індыйскіх прамыслоўцаў, купецтва, памешчыкаў і інтэлігенцыі. Кангрэс патрабаваў нацыянальнага раўнапраўя англічан і індыйцаў і самакіравання ў Індыі пры захаванні брытанскага панавання. Гэтых мэт меркавалася дасягнуць мірнымі, законнымі сродкамі шляхам паступовага рэфармавання тагачаснай сістэмы кіравання. Пытанне аб незалежнасці Індыі не ставілася.

Адным з лідараў Індыйскага нацыянальнага кангрэса з'яўляўся выдатны індыйскі дэмакрат **Балгангадхар Тылак** (1856—1920). Ён заклікаў да антыкаланіяльнай барацьбы, у прыватнасці да байкоту англійскіх тавараў.

4. Уздым нацыянальна-вызваленчага руху ў пачатку XX ст. Асабліваю трывогу каланіяльных улад выклікала дзейнасць індыйскіх патрыётаў у *Бенгаліі* — найбольш

развітой і населенай правінцыі Брытанскай Індыі. Віцэ-кароль Індыі маркіз Дж. Керзан вырашыў падзяліць Бенгалію на дзве правінцыі па рэлігійнай прыкмеце. Указ аб падзеле Бенгаліі быў апублікаваны ў 1905 г.

У выніку ў адной частцы Бенгаліі апынуліся пераважна бенгалцы-індусы, а ў другой — бенгалцы-мусульмане. Гэтая падзея ўсхвалявала Бенгалію і ўсю Індыю. Супраць падзелу выступалі ўсе пласты насельніцтва, нягледзячы на розную рэлігійную прыналежнасць.

Па прапанове Індыйскага нацыянальнага кангрэса 16 кастрычніка **1905 г.** было аб’яўлена ў Бенгаліі днём нацыянальнай жалобы. У гэты дзень зачыніліся фабрыкі, крамы, базары. Па ўсёй Бенгаліі не распальвалі ачагоў. Дарослыя прытрымліваліся строгага посту. Многія служачыя ў знак жалобы знялі абутак і ішлі на працу басанож.

Прайшлі шматлікія мітынгі. Патрыёты заклікалі народ купляць тавары толькі айчыннай вытворчасці. Так пачаўся рух за байкот англійскіх тавараў, падтрыманы індыйскай буржуазіяй. Тылак заклікаў да арганізацыі масавай кампаніі негвалтоўнага супраціўлення.

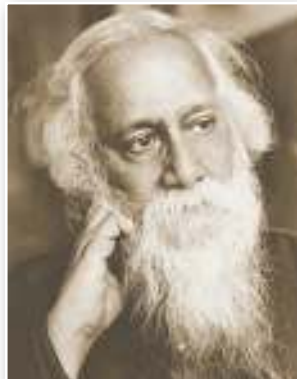
Паступова патрыятычны рух выйшаў за межы Бенгаліі і ахапіў усю Індыю. Патрыёты патрабавалі *самакіравання* для ўсёй краіны, і тады ў чэрвені **1908 г.** англійскія ўлады арыштавалі Тылака і асудзілі яго на шэсць гадоў катаргі. У адказ насельніцтва Бамбея аб’явіла забастоўку, і катарга была замененая турэмным зняволеннем. У **1911 г.** англічане мусілі адмяніць закон аб падзеле Бенгаліі.

Новы ўздым нацыянальна-вызваленчага руху пачаўся ў Індыі пасля Першай сусветнай вайны.

5. Культура. Развіццё капіталізму, ломка традыцыйнага ладу і нацыянальна-вызваленчы рух наклалі глыбокі адбітак на індыйскія грамадства і культуру.

На мяжы Новага і Навейшага часу на ўвесь свет праславіў індыйскую культуру паэт і празаік **Рабіндранат Тагор** (1861—1941). Ён належаў да вядомай сям’і з Бенгаліі. У сваіх творах Тагор выступаў супраць феадальных і рэлігійных перажыткаў, бяспраўя жанчын, каставай сістэмы. Рабіндранат Тагор быў патрыётам, актыўным прыхільнікам рэформаў і развіцця індыйскай культуры. Многія яго творы — яскравая ілюстрацыя да гісторыі індыйскага нацыянальна-вызваленчага руху пачатку XX ст.

У 1913 г. Рабіндранат Тагор стаў лаўрэатам Нобелеўскай прэміі ў галіне літаратуры. Упершыню гэтая прэмія была прысуджаная прадстаўніку Азіі. Адукаваная Індыя ўбачыла ў гэтым рашэнні прызнанне індыйскай культуры на Захадзе.

Р. Тагор

218—220

Народнае мастацтва Індыі — тэатральныя паказы, песні і танцы — поўнілася патрыятычнымі матывамі антыкаланіяльнай барацьбы.

Ключавыя словы: антыкаланіяльнае паўстанне, плантацыя, Балгангадхар Тылак, Рабіндранат Тагор.

1. На падставе тэксту параграфу дакажыце, што да сярэдзіны XIX ст. Індыя стала англійскай калоніяй, а не проста залежнай краінай.
2. Пакажыце на картасхеме на 2-м форзацы вучэбнага дапаможніка брытанскія ўладанні на Усходзе. Скарыстаўшыся сучаснай палітычнай картай свету, высветліце, якія з іх з'яўляюцца самастойнымі дзяржавамі ў наш час.
3. Сфармулюйце прычыны антыкаланіяльнага паўстання 1857—1859 гг. Чаму яго чакала паражэнне? Якія факты гавораць аб бесчалавечнасці цывілізаваных англічан?
4. Растлумачце паняцці *кампанія* (у двух значэннях), *індзец*, *індзеец*, *індус*. Падумайце, якія з гэтых паняццяў можна згрупаваць у адзіны сэнсавы рад. Чаму?
5. Раскажыце пра асаблівасці эканамічнага развіцця Індыі ў другой палове XIX ст.
6. Ахарактарызуйце мэты і задачы Індыйскага нацыянальнага кангрэса.
7. Якім формам супраціўлення каланізатарам аддалі перавагу індыйцы пасля паўстання 1857—1859 гг.? Вызначце, у якой ступені эфектыўным можа быць іх выкарыстанне.
8. Выпішыце падзеі, якія адбыліся ў 1857—1859 гг., 1885 г., 1905 г., 1908 г., 1911 г. Прыдумайце заглавак (назву), які аб'ядноўвае гэтыя падзеі ў адзінае цэлае.

Гераіня індыйскага народа

Адным з правадыроў антыкаланіяльнага паўстання 1857—1859 гг. стала Лакшмі-Баі — княгіня (рані) невялікага княства Джхансі. Пасля смерці мужа яна была адхіленая англічанамі ад кіравання княствам. Калі ж пачалося паўстанне, маладая княгіня далучылася да правадыроў паўстанцаў. Гэта былі сябры яе дзяцінства Нана Сахіб і Тантыя Топі. Яна мужна змагалася супраць англічан у Джхансі, камандавала кавалерыйскім атрадам, у адной з бітваў атрымала смяротнае раненне. «Лепшай і найхрабрэйшай» з паўстанцкіх правадыроў назваў яе англійскі генерал. Імя нацыянальнай гераіні рані Джхансі Лакшмі-Баі асабліва шануецца індыйскім народам.

Княгіня Лакшмі-Баі

§ 27. Мусульманскі свет

1. Якую ролю адыгрываў іслам у жыцці мусульманскага грамадства і дзяржавы? Як ён паўплываў на развіццё культуры? 2. Як складваліся стасункі паміж краінамі мусульманскага свету і еўрапейскімі дзяржавамі ў XVI—XVIII стст.?

У пачатку XIX ст. найбуйнейшымі дзяржавамі мусульманскага свету былі *Асманская імперыя і Іран*. Асманская імперыя ўключала Турцыю і амаль усе арабскія краіны на *Блізкім Усходзе і ў Паўночнай Афрыцы*. У адрозненне ад Еўропы, дзе адбыўся прамысловы пераварот, ісламскія краіны перажывалі застой і заняпад.

Улада мусульманскіх кіраўнікоў была неабмежаваная. Іх самавольства з'яўлялася сапраўдным бедствам для падданных і перашкаджала развіццю капіталістычных адносін. Нават феодалы не былі застрахаваныя ад канфіскацыі маёмасці. Ні парламента, ні канстытуцыі, якія ахоўваюць правы чалавека і яго ўласнасць, у мусульманскім свеце не існавала. Ісламскае духавенства з непрыязнасцю ставілася да еўрапейскай навукі, тэхнікі і культуры, імкнулася засцерагчы мусульман ад кантактаў з іншаверцамі. Аднак супрацьстаяць магутнаму націску еўрапейскіх дзяржаў у XIX ст. было цяжка.

Калі і пад чыім уплывам у краінах мусульманскага свету пачалося разбурэнне старога ладу жыцця і стварэнне новага? Якім быў гэты працэс для не падрыхтаванага да яго ісламскага грамадства?

1. Пранікненне еўрапейскіх дзяржаў у мусульманскія краіны. Барацьба еўрапейскіх дзяржаў за Іран. У XIX ст. актыўную барацьбу за Іран вялі Англія і Расія. Сфарміраваліся сферы ўплыву дзвюх дзяржаў: Англіі — на поўдні краіны, Расіі — на поўначы, уключаючы Тэгеран.

Сталіца Асманскай імперыі — горад Стамбул

Якое ўражанне ў вас ад гэтай рэпрадукцыі? Разгледзьце панараму горада і зрабіце выснову аб ладзе жыцця яго насельнікаў.

Каб не перашкаджаць адна адной, Англія і Расія дамовіліся ў канцы XIX ст. не будаць чыгунак у Іране. У 1907 г. яны заключылі пагадненне аб размеркаванні сфер уплыву ў Іране, Афганістане і Тыбеце.

Англа-афганскія войны. Англія імкнулася замацавацца не толькі ў Іране, але і ў Афганістане, які межаваў з Брытанскай Індыяй. У **1838 г.** яна развязала вайну супраць афганскага эміра. Лепш узброеная і добра навучаная англійская армія лёгка авалодала сталіцай. Эмір уцёк са сталіцы. Англічане размясцілі ў гарадах свае гарнізоны і адчувалі сябе як дома.

Аднак бесцырымонныя паводзіны чужаземцаў выклікалі незадавальненне насельніцтва. Супраць інтэрвентаў паўсталі свабодалюбныя афганцы, якія змагаліся

пад лозунгам джыхаду — «святшчэннай вайны» супраць «няверных». Спробы англічан раскалоць рады паўстанцаў пры дапамозе подкупу скончыліся няўдачай. Давялося пакідаць варожую краіну. З 16-тысячнай арміі выратаваліся лічаныя адзінкі.

Як вы разумееце змест лозунга джыхаду?

Аднак урок не пайшоў на карысць. Прайшло каля сарака гадоў, і Англія развязала яшчэ адну захопніцкую вайну супраць Афганістана (**1878—1880**). І зноў брытанскія заваёўнікі не змаглі зламаць афганцаў. Спроба ператварыць Афганістан у калонію правалілася.

2. Нацыянальна-вызваленчыя рухі, рэформы і рэвалюцыі. *Асманская імперыя.* У XIX ст. еўрапейскія дзяржавы актывізавалі барацьбу за тэрытарыяльны падзел Асманскай імперыі. Францыя захапіла Алжыр, Англія акупавала Егіпет, над Ма-рока быў усталяваны французскі пратэктарат. Калісьці магутная дзяржава цяпер

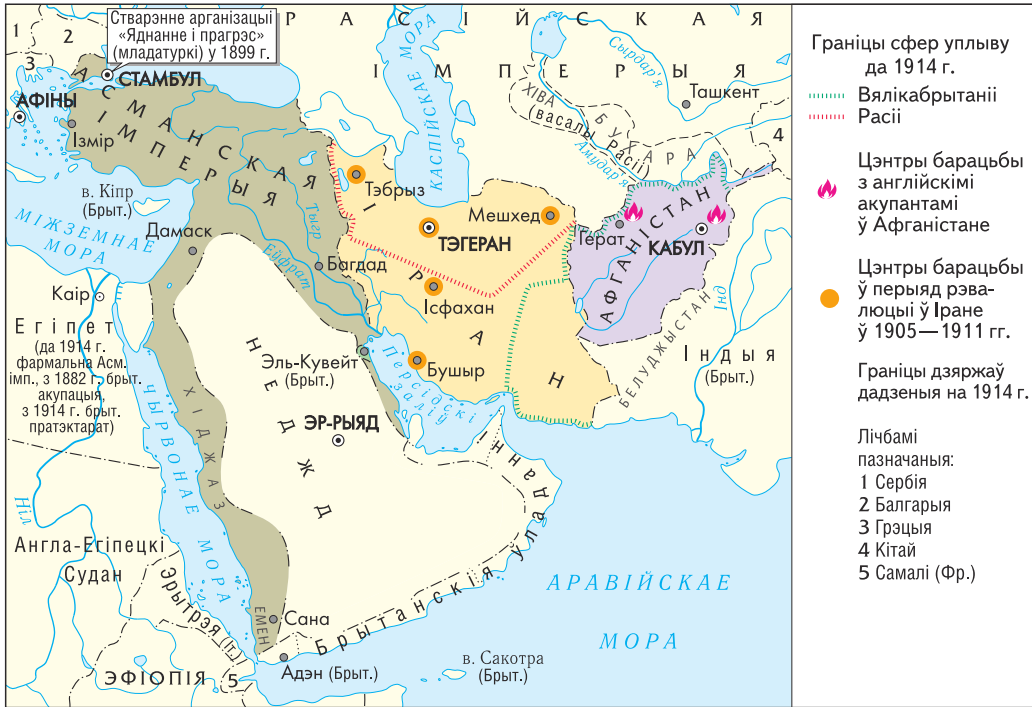

225—226

Турэцкая кавалерыя.
Мастак Ф. Занара. Пачатак XX ст.

Разгледзьце карціну і параўнайце яе з ілюстрацыяй «Брытанскія войскі ў Кітаі» на с. 28. Вызначце, якія з гэтых войскаў, на ваш погляд, з'яўляюцца больш баяздольнымі. Чаму?

Асманская імперыя, Іран і Афганістан у пачатку XX ст.

разбуралася на вачах. І толькі супярэчнасці паміж вялікімі дзяржавамі перашкодзілі ажыццявіць поўны тэрытарыяльны падзел Асманскай імперыі да Першай сусветнай вайны.

Спробы рэформаў у Турцыі. Прадбачлівыя прадстаўнікі феадальных вярхоў у краінах мусульманскага свету спрабавалі штосьці зрабіць, каб паменшыць пагрозу з боку еўрапейскіх дзяржаў. Выйсце яны бачылі ў рэформах, накіраваных на ўмацаванне цэнтральнай улады, і ў запазычванні навукова-тэхнічных дасягненняў Захаду.

Турцыя, якая з'яўлялася цэнтрам Асманскай імперыі, пачала першай. Ініцыятарам рэформаў стаў султан **Селім III** (1761—1808). Ён аб'явіў аб стварэнні рэгулярных войскаў на еўрапейскі ўзор. Былі пабудаваныя парахавыя заводы і розныя мануфактуры, якія абслугоўвалі армію і флот. У ваенна-інжынерным вучылішчы турэцкая моладзь стала вывучаць еўрапейскія мовы.

Як вы мяркуеце, чаму Асманскую імперыю ў XIX ст. сталі называць «хворым чалавекам Еўропы»?

229—231

Хто такія янычары?

Селім III

Большасць феадалаў, мусульманскае духавенства і янычары варожа паставіліся да рэформаў. У іх яны бачылі пагрозу сваім прывілеям. Духавенства адкрыта называла султана-рэфарматара *гяурам* («няверным»). Селім III праявіў нерашучасць і адмяніў рэформы. Але гэта яго не выратавала. Ён быў скінуты з трона і забіты.

У 1839 г. урад абнародаваў указ аб новых рэформах. Улады абяцалі ўраўнаваць у правах усіх падданных імперыі незалежна ад іх веравызнання і забяспечыць ім недатыкальнасць гонару, жылля і маёмасці. Але абяцаныя рэформы так і засталіся на паперы.

Некаторыя вынікі дала толькі школьная рэформа 1840—1860-х гг. Быў прыняты закон аб усеагульнай бясплатнай адукацыі. Стваралася сістэма свецкіх пачатковых, сярэдніх і вышэйшых школ. Пачатковая адукацыя становілася абавязковай для хлопчыкаў ва ўзросце 7—11 гадоў і для дзяўчынак

6—10 гадоў. Пры гэтым працягвалі дзейнічаць школы пры мячэях.

«Новыя асманы» і канстытуцыя 1876 г. У 1860—1870-я гг. у Турцыі актывізаваліся прыхільнікі рэформаў — выхадцы з афіцэрскага і чыноўніцкага асяроддзя, якія называлі сябе «новымі асманамі». Яны патрабавалі стварэння канстытуцыйнай манархіі. Каб не быць абвінавачанымі ў адступніцтве ад ісламу, яны спасылаліся на Каран, даказваючы, што канстытуцыйны лад вынікае з сутнасці мусульманскай рэлігіі.

У рэшце рэшт яны здолелі дабіцца свайго. У 1876 г. султан *Абдул-Хамід II* аб'явіў аб увядзенні канстытуцыі і парламента. Але ён толькі прыкідваўся прыхільнікам рэформаў. Насамрэч султан выкарыстаў «новых асман» для ўмацавання сваёй улады. Праз два гады Абдул-Хамід II скасаваў парламент і ўсталяваў у краіне дэспатычны рэжым.

Рэвалюцыя ў Турцыі. Султан Абдул-Хамід II знішчаў усіх, хто змагаўся за канстытуцыю. Жорстка ўціскаліся *младатуркі* — члены арганізацыі «Яднанне і прагрэс», якія ўзначалілі барацьбу супраць султана. Узмацніўся прыгнёт немусульманскіх народаў. Ва Усходняй Турцыі ў час армянскіх пагромаў (1894—1896) было забіта і паранена каля 300 тыс. чалавек. У Еўропе Абдул-Хаміда II

называлі «вялікім забойцам». Туркі лічылі яго кіраванне самым змрочным перыядам сваёй гісторыі.

У пачатку XX ст. младатуркі, якія знаходзіліся ў Еўропе, прынялі рашэнне аб арганізацыі ўзброенага паўстання. Іх мэтай было аднаўленне канстытуцыі **1876 г.** Летам **1908 г.** турэцкія афіцэры, якія зазналі моцны ўплыў младатуркаў, арганізавалі паўстанне. У адказ султан аб'явіў аб скліканні парламента, але ўжо было позна. На мес-

Чаму младатуркі так назвалі сваю арганізацыю?

ца адхіленага ад трона «крывавага султана» прыйшоў яго бязвольны брат Мехмед V. Рэальная ўлада перайшла ў рукі младатуркаў, якія сфарміравалі свой урад. Гэтыя падзеі ўвайшлі ў гісторыю пад назвай *Младатурэцкай рэвалюцыі*.

Аднак неўзабаве лідары младатуркаў усталявалі рэжым, які мала чым адрозніваўся ад султанскага. Імкнучыся любымі сродкамі захаваць Асманскую імперыю, яны бязлітасна душылі любое непадпарадкаванне. Так, у 1915 г. было знішчана больш за мільён армян з Усходняй Турцыі.

У галіне знешняй палітыкі младатурэцкі ўрад арыентаваўся на Германію. Гэта прывяло да таго, што ў Першай сусветнай вайне Турцыя выступала супраць Англіі, Францыі і Расіі. У выніку паражэння ў гэтай вайне Асманская імперыя спыніла сваё існаванне. На яе руінах узніклі незалежныя турэцкая і арабскія дзяржавы.

Іранская рэвалюцыя. У Іране рэвалюцыйныя падзеі ахапілі перыяд **1905—1911 гг.** Супраць самавольства шахскіх улад выступілі ўсе пласты насельніцтва — ад вышэйшага духавенства, купецтва і ліберальна настроеных памешчыкаў да гарадской беднаты. І ўсё ж манархічны лад, хоць і быў пахіснуты, захаваўся. Найважнейшай заваёвай іранскай рэвалюцыі было прыняцце канстытуцыі.

3. Новае ў культуры і ладзе жыцця мусульманскіх краін. Да канца XIX ст. у культурным жыцці краін мусульманскага свету адбыліся значныя змены. З'явіліся людзі, якія атрымалі еўрапейскую адукацыю і імкнуліся пераймаць Захад як у ладзе жыцця, так і ў палітычнай дзейнасці. Многія з іх былі ўдзельнікамі рэфарматарскіх рухаў. У арабскай, персідскай і турэцкай мовах з'явіліся новыя словы: *парламент, канстытуцыя, рэспубліка, дэмакратыя*.

Турэцкія салдаты

231—232

Кававы сервіз, інкруставаны караламі і бірузой. Турцыя. XIX ст.

Іранскі кінжал. XIX ст.

Змянілася аблічча найбуйнейшых гарадоў мусульманскага свету. У Александрыі, Каіры і Стамбуле ўзводзіліся будынкі еўрапейскага тыпу. Закладваліся паркі і гарадскія скверы, з'явілася вулічнае асвятленне. Будаваліся чыгункі і трамвайныя лініі.

Розныя тэхнічныя навінкі, напрыклад аўтамабіль, тэлефон, кінематограф, рабілі Захад усё больш прывабным. Мусульманская арыстакратыя паступова страчвала былую непрыязнасць да яго. Яна стала насіць еўрапейскае адзенне, вывучаць французскую і англійскую мовы. Сотні маладых людзей са знатных сем'яў вучыліся за мяжой. У Стамбуле і Каіры былі адкрытыя ўніверсітэты. Нават духавенства адмовілася ад свайго варожага стаўлення да Захаду.

Але дасягненні еўрапейскай цывілізацыі былі даступныя толькі вярхам мусульманскага грамадства. Паміж простым народам і адукаванымі людзьмі ляжала велізарная бездань. Лад жыцця большай часткі насельніцтва, асабліва сельскага, заставаўся такім жа, якім ён быў у папярэднія стагоддзі.

Ключавыя словы: Селім III, Абдул-Хамід II.

1. Растлумачце, чаму еўрапейскія дзяржавы здолелі ў XIX ст. замацавацца ў краінах мусульманскага свету. Калі гэта адбылося?
2. Падумайце, што было галоўным вынікам англа-афганскіх войнаў. Якія ўрокі можна вынесці з іх гісторыі?
3. Складзіце разгорнуты план адказу па тэме «Рэформы і рэвалюцыйны рух у Турцыі і Іране ў XIX — пачатку XX ст.».
4. Якія факты, з пункта гледжання еўрапейца, сведчаць аб парушэннях правоў чалавека ў краінах Блізкага Усходу, асабліва ў Турцыі?

Цэнзура па-турэцку. З кнігі І. І. Галабародзкі «Старая і новая Турцыя» (1908)

Да кніжнай літаратуры турэцкая цэнзура пры Абдул-Гамідзе была такая ж строгая, як і да газетнай. Цэнзура замежных кніг дайшла да такой жорсткасці, што ў Турцыі ў апошнія 90-годдзе нельга было знайсці ні Байрана, ні Шылера, ні Шэкспіра, ні нават Вальтэра Скота, ужо не кажучы пра Вальтэра або Л. Талстога... Цэнзура кніг, якія выдаваліся ўнутры краіны, была яшчэ больш суровая. Забаранялася друкаваць творы, у якіх сустракаюцца словы: свабода, права, сіла, мужнасць, раўнапраўе, уціск, злучэнне, цар, палац, зброя, кровапраліцце, тыранія, герой і мноства іншых. Слова «зорка» прадпісвалася нават у астраноміі замяняць словам «свяціла», бо зорка прывяла вешчуноў пакланіцца Ісусу Хрысту і гэта магло служыць заахвочваннем для хрысціян, яўрэяў чакаць Збавіцеля. Словы гэтыя забаронена было ўжываць нават у самых добрамерных спалучэннях.

Як вы думаеце, чаму цэнзура замежных кніг у Турцыі дайшла да такой нецярпімасці? Выкажыце меркаванне, у якой меры падобныя забароны магчымыя ў нашы дні.

§ 28. Тэрытарыяльны падзел Афрыкі ў XIX ст.

1. Якія характэрныя рысы мела развіццё афрыканскіх дзяржаў і народаў у Сярэднявеччы? 2. Што вам вядома пра лёс народаў Афрыкі пасля Вялікіх геаграфічных адкрыццяў і сустрэчы з еўрапейцамі? 3. Дзе размешчаныя Экватарыяльная і Паўднёвая Афрыка? 4. Якія мусульманскія краіны Паўночнай Афрыкі ўваходзілі ў склад Асманскай імперыі?

Найважнейшай падзеяй сусветнай гісторыі сталі Вялікія геаграфічныя адкрыцці. Адбылася сустрэча цывілізацый, якая змяніла лад жыцця многіх народаў свету. Для афрыканцаў яна ператварылася ў жахлівае бедства — гандаль рабамі. Еўрапейцы зрабілі кантынент сапраўдным месцам палявання на людзей. За межы Афрыкі былі вывезеныя дзясяткі мільёнаў чалавек — самых моцных, здаровых і цягавітых. Гандаль чарнаскурымі рабамі стаў ганебнай старонкай у еўрапейскай гісторыі і гісторыі дзвюх Амерык.

Цягам XIX ст. з гандлем рабамі было скончана. Аднак еўрапейцы пачалі заваёўваць Афрыканскі кантынент. Самыя драматычныя падзеі адбыліся ў апошняй трэці стагоддзя. Еўрапейскія дзяржавы літаральна разрывалі Афрыку на часткі і завяршылі сваю «працу» да пачатку Першай сусветнай вайны.

Як еўрапейцы захоплівалі афрыканскія землі? Як адбываўся тэрытарыяльны падзел Афрыкі паміж еўрапейскімі дзяржавамі? Якімі былі вынікі антыкаланіяльнага супраціву афрыканскіх народаў?

1. Початак захопу африканських земель європейськими державами. Да 1870-х гг. тільки дзясятая частка велізарнага кантынента знаходзілася ва ўладанні єўрапейскіх дзяржаў. *Алжыр* належаў Францыі. *Капская калонія* на поўдні Афрыкі — Англіі. Там жа нашчадкамі галандскіх перасяленцаў былі створаныя дзве невялікія дзяржавы. Астатнія єўрапейскія ўладанні ўяўлялі сабой апорныя базы на марскім узбярэжжы. Унутраныя раёны Афрыкі былі для єўрапейцаў таямніцай за сямю пячаткамі — нявывучанымі і маладаступнымі.

Чарнаскурыйя рабы ў труме карабля, які
накіроўваецца ў Амерыку.
Мастак *Ё. М. Ругендас*.
Першая палова XIX ст.

Як вы мяркуеце, ці ўсе рабы дабяруцца да месца прызначэння? Патлумачце сваю думку.

Еўрапейскія падарожнікі на прыёме ў караля Буганды (цяпер Уганда). Малюнак XIX ст.

Складзіце расказ ад імя еўрапейца. Апішыце, што з убачанага (пачутага) магло ўразіць ці здзівіць падарожніка. Якім мог быць вынік гэтай сустрэчы?

236—237

дадому. Самы высакародны і бескарыслівы з падарожнікаў Давід Лівінгстан памёр у Афрыцы ад ліхаманкі ў 1873 г.

Еўрапейскіх каланізатараў прываблівалі ў Афрыцы яе вялікія прыродныя багацці, каштоўныя віды сыравіны, такія, напрыклад, як каўчук і пальмавы алей, а таксама магчымасць вырошчваць у спрыяльных кліматычных умовах какаву, бавоўну, цукровы трыснёг і іншыя сельскагаспадарчыя культуры. Іх цікавілі золата і алмазы, выяўленыя на ўзбярэжжы Гвінейскага заліва, а затым у Паўднёвай Афрыцы. Урэшце, з каланізацыяй Афрыкі еўрапейцы звязвалі магчымасць пашырэння зоны гандлю еўрапейскімі таварамі.

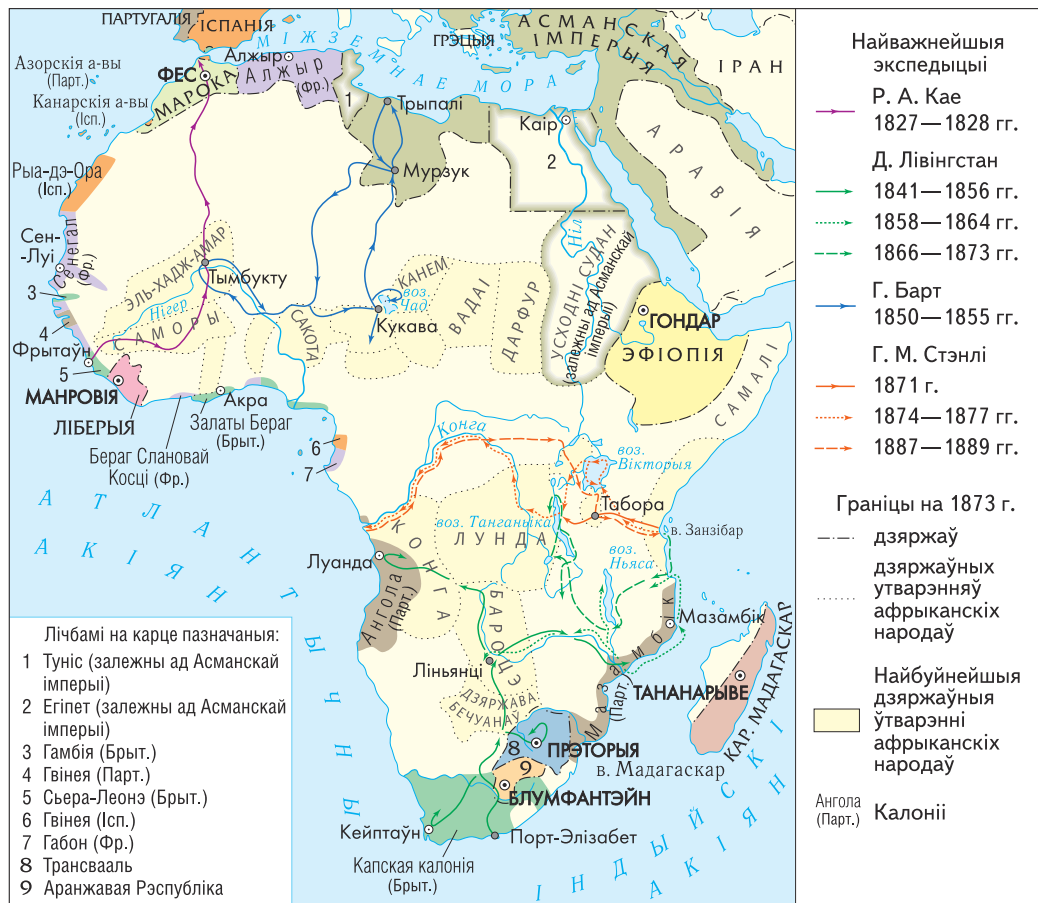
Пачатак захопу Афрыкі паклаў бельгійскі кароль *Леапольд II*. У 1876 г. ён прачытаў паведамленне пра тое, што ў басейне ракі Конга размешчаная «дзівосная і казачна багатая краіна». Леапольд II, які кіраваў зусім маленькай дзяржавай, захапіўся ідэяй авалодаць вялізнай тэрыторыяй, роўнай адной трэці Злучаных Штатаў. З гэтай мэтай ён запрасіў да сябе на службу журналіста Генры Стэнлі. Гэта быў вядомы падарожнік, які праславіўся тым, што адшукаў экспедыцыю Д. Лівінгстана.

Па даручэнні бельгійскага караля Стэнлі выправіўся ў Конга са спецыяльнай місіяй. Хітрасцю і падманам ён заключыў шэраг дагавораў з афрыканскімі правадырамі

Еўрапейская экспансія ў глыбінныя вобласці Афрыканскага кантынента ў XIX ст. стала магчымай дзякуючы маштабным геаграфічным даследаванням.

З 1800 па 1870 г. у Афрыку было адпраўлена больш за 70 буйных геаграфічных экспедыцый. Падарожнікі і хрысціянскія місіянеры сабралі каштоўныя звесткі аб прыродных багаццях і насельніцтве Трапічнай Афрыкі. Многія з іх зрабілі вялікі ўнёсак у навуку, але плён іх дзейнасці скарысталі еўрапейскія прамыслоўцы.

Выдатнымі падарожнікамі і даследчыкамі Афрыкі былі француз *Р. А. Кае*, немец *Г. Барт*, шатландзец *Д. Лівінгстан* і англічанін *Г. М. Стэнлі*. Толькі смелыя і моцныя людзі маглі пераадольваць вялікія адлегласці, бесплодныя пустыні і непраходныя джунглі, парогі і вадаспады вялікіх афрыканскіх рэк. Экспедыцыі працягваліся гадамі, і далёка не ўсе ўдзельнікі вярталіся

Найважнейшыя экспедыцыі ў Афрыку ў 1800—1889 гг.

Прааналізуйце змест картасхемы і вызначце, якая частка Афрыканскага кантынента да 1873 г. заставалася слаба вивучанай.

на тэрытарыяльныя ўладанні. Да 1882 г. яму ўдалося набыць для караля Бельгіі больш за 1 млн км² зямель. У гэты ж час Англія акупавала Егіпет. Пачаўся тэрытарыяльны падзел Афрыкі.

2. Берлінская канферэнцыя (1884—1885). Францыя і Партугалія не ўтойвалі сваёй незадаволенасці. Яны самі планавалі захоп тэрыторыі Конга. Канфлікт, што ўзнік,

Берлінская канферэнцыя

235—236

Як вы лічыце, ці здолеў мастак перадаць атмасферу, што панавала на канферэнцыі?

Кулямёт «Максім»

быў вырашаны на *Берлінскай канферэнцыі 1884—1885 гг.* па ініцыятыве германскага канцлера О. фон Бісмарка.

Прадстаўнікі 14 еўрапейскіх дзяржаў «узаконілі» на канферэнцыі тэрытарыяльны падзел Афрыкі. Для набыцця любой тэрыторыі дастаткова было яе «эфектыўна акупаваць», г. зн. захапіць і своечасова паведаміць пра гэта астатнім дзяржавам. Пасля такога рашэння бельгійскі кароль мог быць абсалютна спакойным. Ён стаў «законным» уладальнікам тэрыторый, якія ў дзясяткі разоў перавышалі памеры яго ўласнай краіны.

3. «Вялікае афрыканскае паляванне». Набываючы афрыканскія тэрыторыі, еўрапейцы ў большасці выпадкаў звярталіся да падману і хітрасці. Бо дагаворы падпісваліся з правадырамі плямёнаў, якія не ўмелі чытаць і часта не ўдумваліся ў змест дакумента. Узамен тубыльцы атрымлівалі ўзнагароду ў выглядзе некалькіх пляшак джыну (спіртны напой) або рознакаляровага адзення.

У выпадку неабходнасці еўрапейцы выкарыстоўвалі зброю. Пасля вынаходства ў 1883 г. кулямёта «Максім» са скарастрэльнасцю 11 стрэлаў у секунду адвага і храбрасць чорнаскурых практычна не мелі ніякага значэння. Як пісаў англійскі паэт Хілэр Белак:

*Што хочам зробім мы, а ім
І рыпацца дарма:
Ёсць кулямёт у нас «Максім»,
У іх яго няма.*

Пераклад Н. Б. Кучмель

Заваяванне кантынента больш нагадвала паляванне, чым вайну. Невыпадкова яно ўвайшло ў гісторыю пад назвай «вялікага афрыканскага палявання». Так, у 1893 г. на тэрыторыі сучаснага Зімбабвэ 50 еўрапейцаў, узброеных шасцю кулямётамі, забілі 3 тыс. афрыканцаў за дзве гадзіны.

Драўляная зброя (булава) ваяра Паўднёвай Афрыкі. XIX ст.

Чаму здабыткі еўрапейцаў у Афрыцы таго часу называюць «вялікім афрыканскім паляваннем»? Выкажыце сваё стаўленне да падобных фактаў у гісторыі.

На мяжы XIX—XX стст. падзел Афрыкі завяршыўся. Велізарныя тэрыторыі кантынента апынуліся ва ўладанні Англіі, Францыі, Партугаліі, Італіі, Бельгіі і Германіі. І хоць ваенная перавага была на баку еўрапейцаў, многія афрыканскія народы адказвалі ім жорсткім супрацівам. Яскравы прыклад таму — падзеі ў Эфіопіі.

4. Барацьба Эфіопіі супраць еўрапейскай каланізацыі.

У XIX ст. цікавасць да Эфіопіі сталі праяўляць развітыя еўрапейскія дзяржавы, асабліва Англія. Яна адкрыта ўмешвалася ва ўнутраныя справы гэтай афрыканскай краіны. У 1867 г. 15-тысячная англійская армія ўварвалася ў межы Эфіопіі. Эфіопскія войскі былі разбітыя, а імператар, не жадаючы здавацца, скончыў жыццё самагубствам. Англічане страцілі ўсяго двух чалавек.

Але Англія не здолела скарыстацца вынікамі сваёй перамогі. Супраць заваёўнікаў былі і прырода, і людзі. Англічанам не хапала харчавання, пітной вады. Іх акружала ваража настроенае насельніцтва. І яны былі вымушаныя пакінуць краіну.

У канцы XIX ст. над Эфіопіяй нависла новая пагроза, гэтым разам з боку Італіі.

Вызначэнне межаў еўрапейскіх уладанняў у Афрыцы. Французскі і нямецкі афіцэры вычэрчваюць лінію мяжы ў раёне ракі Конга. Ілюстрацыя з французскай газеты пачатку XX ст.

Прыдумайце не меней чым тры пытанні да гэтай ілюстрацыі.

Бітва бураў з англічанамі.
Мастак Дж. Э. Мак-Конел. XX ст.

Якія асаблівасці англа-бурскай вайны
вы можаце назваць?

Патлумачце паняцце «імперыялістыч-
ная вайна».

Яе спробы ўсталяваць пратэктарат над афрыканскай дзяржавай былі адхіленыя разумным і прадбачлівым імператарам Менелікам II. Тады Італія пачала вайну супраць Эфіопіі.

У сакавіку **1896 г.** адбылася вядомая бітва пры *Адуа*. Упершыню афрыканская армія здолела разграміць войскі еўрапейскай дзяржавы. Больш за тое, быў падпісаны мірны дагавор, паводле якога Італія прызнавала суверэнітэт Эфіопіі — адзінай незалежнай афрыканскай дзяржавы ў канцы XIX ст.

5. Англа-бурская вайна. Драматычныя падзеі адбываліся і на поўдні Афрыкі. Гэта было адзінае месца на кантыненте, дзе белыя ваявалі з белымі: англічане з нашчадкамі галандскіх перасяленцаў — *бурамі*.

У **1899 г.** выбухнула англа-бурская вайна. Сімпатый многіх людзей свету былі на баку бураў — народа, які кінуў выклік найбуйнейшай дзяржаве таго часу. Вайна, як і чакалася, скончылася ў **1902 г.** перамогай Вялікабрытаніі, якая стала непадзельна валадарыць на поўдні Афрыкі. Як і іспана-амерыканская вайна 1898 г., гэтая вайна з боку Англіі была за перадзел свету, г. зн. насіла імперыялістычны характар.

Ключавыя словы: Р. А. Кае, Г. Барт, Д. Лівінгстан, Г. М. Стэнлі, Леапольд II.

1. Вызначце, якім чынам звязаныя ў гісторыі Афрыкі такія паняцці, як геаграфічныя даследаванні, каштоўныя віды сыравіны, спрыяльныя кліматычныя ўмовы, свабодны рынак, еўрапейская экспансія ў глыб кантынента.
2. Дайце ацэнку дзеянням бельгійскага караля Леапольда II, накіраваным на захоп тэрыторыі Конга.
3. Дакажыце, што краіны, якія ўдзельнічалі ў тэрытарыяльным падзеле Афрыкі, адкрыта зневажалі такія агульначалавечыя каштоўнасці, як справядлівасць, свабода, роўнасць, братэрства, недатыкальнасць і суверэнітэт дзяржаў.
4. Раскажыце пра барацьбу эфіопскага народа супраць заваёўнікаў. Якія ўрокі можна вынесці з гэтай гісторыі?
5. Выкажыце сваё стаўленне да вайны паміж Англіяй і бурамі. Патлумачце, чаму сімпатый многіх людзей былі на баку бураў.

Афрыканскі барабан джун-джун.
XIX ст.

Выкарыстоўваючы дадатковую літаратуру і рэсурсы інтэрнэту, падрыхтуйце паведамленне пра музычныя інструменты народаў Афрыкі.

Усяго за 50 долараў

У пачатку XIX ст. у Злучаных Штатах узнікла «Амерыканскае таварыства каланізацыі», створанае з мэтай перасялення ў Афрыку вызваленых чарнаскурых рабоў. Месцам пасялення была выбраная тэрыторыя на Гвінейскім узбярэжжы Заходняй Афрыкі. У 1821 г. таварыства набыло гэтыя землі ў вечнае карыстанне ў мясцовых правадыроў за 6 ружжаў, 1 скрынку пацерак, 2 бочкі тытуню, 4 капелюшы, 3 насоўкі, 12 люстэркаў і іншыя тавары агульным коштам 50 долараў. Спачатку чарнаскурія перасяленцы заснавалі на гэтых землях паселішча Манровія, названае ў гонар амерыканскага прэзідэнта Манро. У 1847 г. была абвешчана Рэспубліка Ліберыя, што значыць «свабодная». Насамрэч «свабодная» дзяржава знаходзілася ў залежнасці ад ЗША.

Абагульняльныя пытанні і заданні да раздзела IV

1. Складзіце ментальную карту ці разгорнuty план адказу на тэму «Краіны Азіі і Афрыкі ў XIX — пачатку XX ст.». Азнаёмце аднакласнікаў з вынікамі вашай працы.
2. Аснову сацыяльнай структуры Японіі пачатку XIX ст. складалі чатыры саслоўі: сяляне (80 % насельніцтва краіны), самураі, рамеснікі, гандляры. Вяршыню грамадскай іерархіі займалі даймё — князі, сёгун — «вялікі палкаводзец», або ўладар, і мікада — імператар. Самай вялікай эканамічнай і палітычнай магутнасцю валодаў сёгун. Яму належала больш за 30 % усёй зямлі і 25 % усяго ўраджаю рысу — галоўнага багацця Японіі, меркі ўсіх даходаў. Прааналізуйце гэтыя звесткі.

Параўнайце сацыяльную структуру японскага грамадства з сацыяльнай структурай Расіі і краін Захаду. Вызначце ў іх агульнае і адрознае.

3. Дайце характарыстыку эпохі кіравання японскага імператара Муцухіта (храналагічныя межы, пад якой назвай увайшла ў гісторыю, імператар як асоба, характарыстыка і значэнне ажыццёўленых пераўтварэнняў, вынікі кіравання, ацэнка дзейнасці гісторыкамі).

4. Раскрыйце прычыны і наступствы палітыкі самаізаляцыі Кітая.

5. Сістэматызуйце ў табліцы матэрыял пра народныя паўстанні ў Індыі і Кітаі. Вызначце іх агульныя і спецыфічныя рысы.

Пытанні для параўнання	Паўстанне сіпаяў у Індыі (1857—1859)	Тайпінскае паўстанне ў Кітаі (1850—1864)
Прычыны паўстання		
Склад удзельнікаў		
Супраць каго скіраванае		
Мэты паўстання		
Прычыны паражэння		

6. Растлумачце значэнне паняццяў *каланіялізм*, *самаізаляцыя*, *гвалтоўнае «адкрыццё»*, *нацыяналізм*, *сіпай*, «*новыя асманы*».

7. Запоўніце ў сшытку апошнюю графу табліцы «Становішча асноўных сацыяльных груп Індыі да і пасля яе заваявання Вялікабрытаніяй». Падумайце, якую можна зрабіць выснову.

Сацыяльныя групы	Да заваявання	Пасля заваявання
Феадалы	Абсалютная ўлада	
Сяляне	Спадчыннае права на зямлю. Існаванне сельскай абшчыны	
Рамеснікі	Росквіт рамяства. З'яўленне мануфактур	

8. Каго вы лічыце найбольш значнымі гістарычнымі дзеячамі краін Усходу XIX — пачатку XX ст.? Падрыхтуйце паведамленне (стварыце прэзентацыю) пра аднаго з іх і прапануйце вынікі працы аднакласнікам.

9. Здзейсніце віртуальнае падарожжа ў найбольш прывабную для вас краіну Усходу, вызначце час і мэту свайго знаходжання ў гэтай краіне. Прапануйце аднакласнікам маршрут свайго падарожжа ў творчай форме.

ПЕРШАЯ СУСВЕТНАЯ ВАЙНА

Першая сусветная вайна — адна з найбуйнейшых у гісторыі чалавецтва ваенных катастроф. Яна доўжылася з 1 жніўня 1914 г. па 11 лістапада 1918 г., у ёй удзельнічала больш за 30 дзяржаў. Адзін аднаму процідзейнічалі два ваенна-палітычныя блокі, якія ствараліся на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. З аднаго боку гэта былі краіны Антанты — Вялікабрытанія, Францыя і Расія, з другога — Германія, Аўстра-Венгрыя і іх саюзнікі. Ваенныя дзеянні адбываліся на сушы і на моры, на тэрыторыі двух кантынентаў — Еўразіі і Афрыкі. На палях бітваў ваявала калі 70 млн чалавек, навучаных «майстэрству» забіваць. У выніку вайны загінула каля 10 млн чалавек, краіны, якія ваявалі, панеслі вялікія матэрыяльныя страты. Разбурыўся ранейшы светапарадак, з палітычнай карты зніклі чатыры імперыі, у Азіі і Еўропе з’явіліся новыя дзяржавы.

Вайна так і не вырашыла ўсіх супярэчнасцяў паміж найбуйнейшымі імперыялістычнымі краінамі. Яна стала перадумовай для новай, яшчэ больш страшнай і разбуральнай Другой сусветнай вайны.

**Наш край у гады Першай сусветнай вайны.
Брэсцкі мірны дагавор.
Сёстры міласэрнасці ў гады Першай сусветнай вайны.
Пётр Несцераў: першы ў гісторыі
сусветнай авіяцыі паветраны таран.**

§ 29. Прычыны вайны і ход ваенных дзеянняў у 1914—1916 гг.

1. Калі адбыўся крах Венскай сістэмы міжнародных адносін? 2. Назавіце асноўныя мэты знешняй палітыкі Англіі, Францыі і Германіі ў канцы XIX — пачатку XX ст.

Першая сусветная вайна з'явілася вынікам супярэчнасцяў паміж найбуйнейшымі еўрапейскімі дзяржавамі. Іх барацьба за чужыя тэрыторыі і рынкі збыту прывяла да сутыкнення і зрабіла агульнасусветны канфлікт непазбежным. Фінансісты, фабрыканты, на чых прадпрыемствах выраблялася зброя, імкнуліся да максімальна высокіх прыбыткаў. Палітычныя дзеячы, якія выказвалі іх інтарэсы, уцягнулі свет у кровапралітную вайну.

Чаму гэтая вайна стала непазбежнай і ператварылася ў сусветную? Дзе і як праходзілі ваенныя дзеянні 1914—1916 гг.? Як ваенныя дзеянні паўплывалі на жыццё людзей?

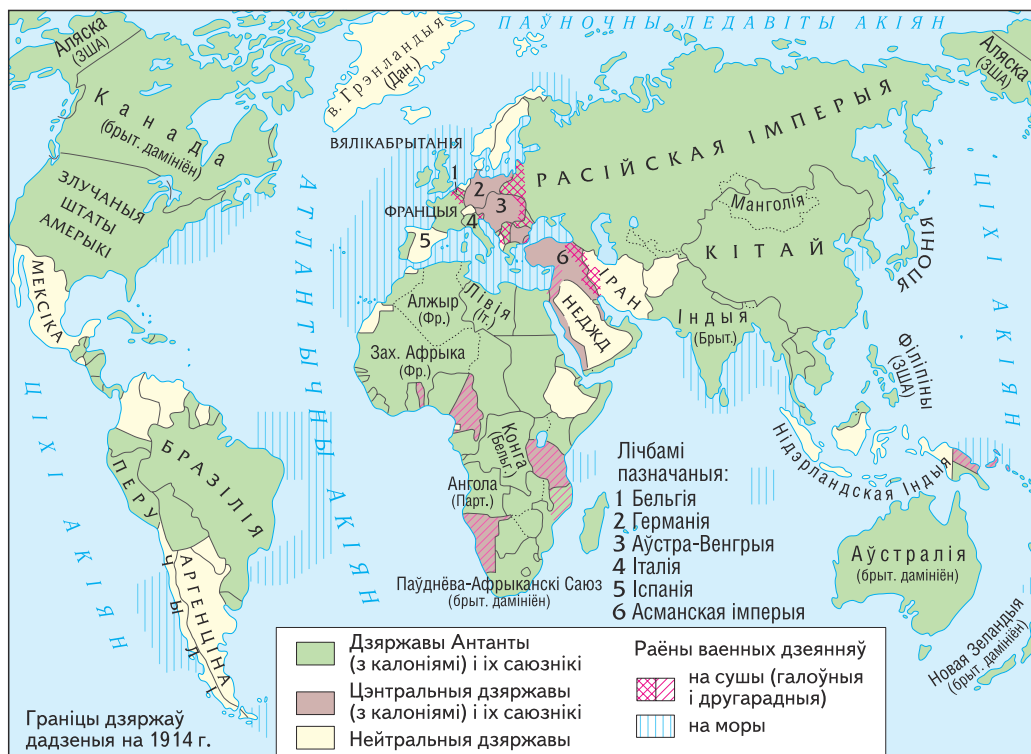
Назавіце даты гэтых гістарычных падзей.

1. Абвастрэнне міжнародных супярэчнасцяў і насяпанне вайны ў Еўропе. Утварэнне Траістага саюза і Антанты. Франка-пруская вайна, аб'яднанне Італіі, а затым і Германіі карэнным чынам змянілі суадносіны сіл у Еўропе.

Германская імперыя, якая атрымала ў выніку вайны з Францыяй вобласці Эльзас і Латарынгію, хутка нарошчвала сваю эканамічную моц. Яна стала самай магутнай у ваенных адносінах еўрапейскай дзяржавай. З мэтай умацавання сваіх пазіцый у Еўропе Германія заключыла ў 1879 г. ваенна-палітычны саюз з Аўстра-Венгрыяй. У 1882 г. да яго далучылася Італія. Утварыўся **Траісты саюз**, накіраваны супраць Францыі і Расіі. Стварэнне Траістага саюза стала адным з крокаў да развязвання Першай сусветнай вайны. Узначаліла саюз Германія, палітыка якой у пачатку XX ст. характарызавалася ўзрастаннем агрэсіўнасці. Траісты саюз праіснаваў да 1915 г., калі з яго выйшла Італія.

Францыя пасля паражэння ў вайне з Прусіяй страціла сваё першынство на кантыненте і апынулася ў становішчы вялікай дзяржавы другога рангу. Аднавіць свой ранейшы ўплыў і вярнуць Эльзас і Латарынгію адна яна не магла. Таму ў 1891—1893 гг. Францыя заключыла ваенна-палітычны саюз з Расіяй, якая таксама была вельмі заклапочаная ростам германскай магутнасці.

Вялікабрытанія, абароненая ад пагроз з кантынента пралівам Ла-Манш, а таксама наймацнейшым у свеце флотам, была занята каланіяльнымі клопатамі. Таму да канца XIX ст. яна прытрымлівалася палітыкі «бліскачай ізаляцыі», г. зн. пазбягала

Кааліцыі дзяржаў і раёны ваенных дзеянняў у Першай сусветнай вайне

Выкарыстоўваючы картасхему, раскажыце пра знешнюю палітыку еўрапейскіх дзяржаў у канцы XIX — пачатку XX ст. Пакажыце неабходныя гісторыка-геаграфічныя аб'екты.

зключэння саюзаў з іншымі вялікімі дзяржавамі. Аднак узмацненне Германіі падштурхнула Вялікабрытанію змяніць знешнепалітычны курс і ў 1904 г. заключыць пагадненне з Францыяй, а ў 1907 г. — і з Расіяй.

У выніку ўтварылася *Траістая згода* (**Антанта**, ад фр. *entente* — згода), якая стала процівагай Траістаму саюзу. Абодва ваенна-палітычныя блокі мелі агрэсіўныя мэты. Утварэнне Антанты змякчыла супярэчнасці паміж Англіяй, Францыяй і Расіяй, але не ліквідавала іх цалкам. Карыстаючыся гэтым, Германія спрабавала адарваць ад Антанты Расію або Англію, але беспаспяхова. Супярэчнасці ўдзельнікаў Антанты з Германіяй былі мацнейшыя за ўнутраныя рознагалосці. У час Першай сусветнай

Лінкор «Дрэдноўт» — побач з ім усе астатнія браняносныя караблі падаваліся безнадзейна састарэлымі

вайны вакол Антанты згрупавалася 25 дзяржаў свету, якія фармальна членамі Антанты не з'яўляліся. У 1915 г. да іх далучылася і Італія.

У канцы XIX ст. у Еўропе ўзнік рух супраць гонкі ўзбраенняў і самой вайны. Аднак урады еўрапейскіх дзяржаў не прыслухаліся да галасоў пратэсту і рыхтавалі свае краіны да вялікай вайны, пра трагічныя наступствы якой нават не здагадваліся.

Падстава і віноўнікі вайны. 28 чэрвеня 1914 г. у Сараеве (Боснія) у час візіту былі забіты спадчыннік аўстра-венгерскага трона Франц Фердынанд і яго жонка. Тэарыстычны акт здзейсніў баснійскі серб Гаўрыла Прынцып — член арганізацыі, якая змагалася за вызваленне Босніі і Герцагавіны ад аўстра-венгерскай акупацыі і далучэнне іх да Сербіі. Гэтая трагічная падзея паслужыла непасрэднай зачэпкай да развязвання сусветнай вайны.

Аўстра-Венгрыя вырашыла «правучыць» Сербію, якая не мела прамога дачынення да тэарыстычнага акта, і выставіла ёй невыканальныя патрабаванні. З гэтага часу і да пачатку ваенных дзеянняў Аўстра-Венгрыя і Германія аб'яўлялі краінам Антанты толькі ўльтыматумы. 28 ліпеня Аўстра-Венгрыя абвясціла вайну Сербіі, разлічваючы на лакальны ваенны канфлікт. Расія, якая падтрымлівала Сербію і раней, пачала мабілізацыю.

І нават у той час яшчэ можна было пазбегнуць вайны. Аднак Германія лічыла, што настаў спрыяльны момант для таго, каб расправіцца з Францыяй на захадзе,

пакуль марудлівая Расія не разгарнула свае ўзброеныя сілы на ўсходзе. Яна ва ўльтыматывунай форме запатрабавала ад Расіі прыпыніць мабілізацыю і, не чакаючы адказу, 1 жніўня абвясціла ёй вайну. Затым Германія

выставіла ўльтыматум Бельгіі, запатрабаваўшы для сваіх войскаў свабоднага праходу да французскай мяжы. 3 жніўня Германія аб'явіла вайну Францыі. 4 жніўня, як толькі

Падумайце, ці можна было прадухіліць вайну. Калі так, то якім чынам? Калі не, то чаму?

нямецкія войскі перайшлі бельгійскую граніцу, Вялікабрытанія заявіла аб стане вайны з Германіяй. Праз два дні ў вайну ўступіла Аўстра-Венгрыя. Шлях да міру быў адрэзаны. Еўропа на доўгі час стала тэатрам баявых дзеянняў адной з самых крывавых войнаў у гісторыі чалавецтва.

Да нашых дзён не змаўкаюць спрэчкі аб адказнасці за развязванне Першай сусветнай вайны. Першапачаткова ўсю віну ўскладалі на Германію. Яна парушыла нейтралітэт Бельгіі, гарантам якога з’яўлялася разам з іншымі еўрапейскімі дзяржавамі. Яна ж першая абвясціла вайну Францыі і Расіі, пачала актыўныя ваенныя дзеянні на захадзе і таму па ўмовах Версальскага мірнага дагавора была прызнаная вінаватай у развязванні вайны. Аднак з часам стала зразумела, што праблема адказнасці нашат складанейшая. Большасць гісторыкаў пачалі схіляцца да таго, што ў развязванні Першай сусветнай вайны ў той ці іншай ступені вінаватыя ўсе галоўныя яе ўдзельнікі.

2. Ход ваенных дзеянняў у 1914—1916 гг.

Ваенны план Германіі прадугледжваў кароткачасовую «маланкавую вайну» (бліцкрыг). Нямецкае камандаванне разлічвала нанесці знішчальны ўдар па Францыі і, разграміўшы яе, кінуць усе вызваленыя ўзброеныя сілы на ўсход супраць Расіі. Галоўным для Германіі было не дапусціць вайны на два фронты, не апынуцца заціснутай паміж сваімі праціўнікамі. Аднак у першыя ж месяцы вайны гэты план чакаў крах.

Акупаваўшы Люксембург і большую частку Бельгіі, якая адказала супраціўленнем агрэсару, германскія войскі ўварваліся на тэрыторыю Паўночнай Францыі і пачалі хутка набліжацца да Парыжа. Прэзідэнт і французскі ўрад падрыхтаваліся да пераезду на поўдзень. Лёс Парыжа, ды і ўсёй Францыі, здавалася, вісеў на валаску. У гэты час расійскія войскі ўвайшлі ва Усходнюю Прусію. І хоць яны пацярпелі сур’ёзнае паражэнне пад Таненбергам, ім усё ж удалося адцягнуць увагу немцаў ад Заходняга фронту.

Але перамога на ўсходзе дарага каштавала Германіі на захадзе. Самая вялікая бітва з удзелам шасці англа-французскіх і пяці нямецкіх армій (усяго каля 2 млн чалавек) адбылася **5—12 верасня 1914 г.** на рацэ Марне (паміж Вердэнам і Парыжам). У бітве на Марне

Як вы лічыце, ці можа адна дзяржава быць вінаватай у развязванні сусветнай вайны?

Нямецкія салдаты ладзяць тэлефонную сувязь

Чаму пытанне тэлефоннай сувязі было настолькі важнае?

Горад Вердэн пасля бамбардзіроўкі

Якія дэталі ілюстрацыі пацвярджаюць, што горад сапраўды бамбілі?

252—256

немцаў чакала паражэнне. У ходзе наступных кровапралітных баёў лінія фронту па-ступова стабілізавалася, працягнуўшыся ад швейцарскай мяжы да Паўночнага мора. Вайна на Заходнім фронце набыла пазіцыйны характар. Такім чынам, германскі план «маланкавай вайны» праваліўся. Германіі давялося ваяваць на два фронты і весці так званую **пазіцыйную вайну**.

Пасля ўступлення ў вайну на баку германскага блока Турцыі (кастрычнік 1914 г.) і Балгарыі (кастрычнік 1915 г.), а таксама выхаду з Траістага саюза Італіі і абвясчэння ёю вайны Аўстра-Венгрыі (красавік 1915 г.) утварыліся новыя франты ў Закаўказзі, Месапатаміі, Сірыі, у раёне праліва Дарданелы і на поўдні Еўропы. Аднак найбольшае значэнне па-ранейшаму мелі Усходні і Заходні франты. Цэнтр ваенных дзеянняў увесь час перамяшчаўся то з захаду на ўсход, то з усходу на захад.

З дапамогай дадатковых матэрыялаў высветліце, якое значэнне для Францыі меў наступ расійскай арміі супраць германскіх войскаў у сакавіку 1916 г. у раёне возера Нарач.

У 1915 г. асноўны цяжар вайны неслі Расія, забяспечыўшы Францыі і Англіі так неабходную для іх перадышку. Цяжкія баі ішлі на тэрыторыі Беларусі. У кампаніі 1916 г. немцы актывізавалі свае дзеянні на Заходнім фронце. Бітвы былі ўпартыя і кровапралітныя. У выніку цяжкіх баёў у раёне Вердэна з **21 лютага па 21 снежня 1916 г.**, якія атрымалі

назву «*вердэнскай мясарубкі*», абодва бакі страцілі каля 1 млн чалавек. Летам — восенню таго ж года англа-французскія войскі беспаспяхова спрабавалі прарваць аба-

Брытанскі танк, які ўпершыню быў выкарыстаны ў бітве на рацэ Соме ў 1916 г.
Адным сваім знешнім выглядам гэтыя баявыя машыны сеялі ў шэрагах праціўніка жак

рону праціўніка на рацэ Соме, страціўшы ў баях каля 800 тыс. чалавек. У гэтай бітве супраць германцаў упершыню былі выкарыстаныя танкі.

Становішча саюзных армій палягчалася ваеннымі дзеяннямі на Усходнім фронце. Асабліва вялікае значэнне мела наступальная аперацыя расійскіх войскаў у **маі — ліпені 1916 г.** пад камандаваннем **А. А. Брусілава** (1853—1926) супраць аўстра-германцаў. У ходзе гэтай аперацыі праціўнік панёс вялікія страты — каля 1,5 млн чалавек забітымі, параненымі і палоннымі.

250—252

Пасля гэтых нечуваных па маштабах баёў адбыўся карэнны пералом у ходзе Першай сусветнай вайны на карысць Антанты. З канца 1916 г. Германія перайшла да абароны на ўсіх франтах.

Афрыканскія наёмныя
салдаты

Ключавыя словы: Траісты саюз, Антанта, «маланкавая вайна» (бліцкрыг), пазіцыйная вайна, «вердэнская мясарубка», А. А. Брусілаў.

1. Сфармулюйце галоўныя прычыны Першай сусветнай вайны.
2. Якія падзеі паслужылі нагодай да яе пачатку?
3. Патлумачце, у чым заключаўся ваенны план Германіі. Чаму ён быў сарваны?
4. Сістэматызуйце ў табліцы матэрыял пра асноўныя бітвы Першай сусветнай вайны ў 1914—1916 гг. Што стала іх агульным вынікам?

Дата	Асноўныя бітвы	Вынікі

У красавіку 1915 г. германскае камандаванне ўпершыню выкарыстала на Заходнім фронце атрутнае рэчыва — хлор. Першымі ахвярамі гэтай зброі масавага знішчэння сталі 15 тыс. чалавек, 5 тыс. з якіх загінулі. Неўзабаве немцы пачалі ладзіць газавыя атакі і супраць расійскіх войскаў, у тым ліку на тэрыторыі Беларусі. Так, у чэрвені 1916 г. германскі бок выкарыстаў атрутны газ пад Смаргонню. У далейшым атрутныя рэчывы выкарыстоўваліся абодвума бакамі. За гады Першай сусветнай вайны ад атрутных рэчываў загінула 100 тыс. чалавек. Рускі хімік М. Д. Зялінскі ў 1915 г. вынайшаў вугальны процігаз, які выратаўваў ад душаша.

Першая старонка ілюстраванай газеты часоў вайны, дзе паказанае выкарыстанне атрутнага газу ля горада Іпр

У чым заключаецца пагроза выкарыстання ў ваенных дзеяннях атрутных рэчываў? Чаму ў наш час гэтае пытанне з'яўляецца асабліва актуальным?

§ 30. Найважнейшыя палітычныя падзеі і ход ваенных дзеянняў у 1917—1918 гг.

1. Якія краіны складалі аснову Траістага саюза, а якія — Антанты? 2. Назавіце найбуйнейшыя бітвы 1914—1916 гг. на Заходнім і Усходнім франтах.

З канца 1916 г. баі на Заходнім фронце мелі пераважна абарончы характар. Сітуацыя рэзка змянілася пасля ўступлення ў вайну ЗША на баку Антанты ў красавіку 1917 г. Нягледзячы на рэвалюцыйныя падзеі ў Расіі і яе далейшы выхад з вайны, суадносіны сіл склаліся на карысць краін, якія ваявалі супраць Германіі і яе саюзнікаў.

Чаму ў краінах, якія ваявалі, наспяваў палітычны крызіс? Як ішлі ваенныя дзеянні ў 1917—1918 гг.? Чаму Расія выйшла з вайны, а Злучаныя Штаты ўступілі ў яе? Хто стаў пераможцам, а хто — пераможаным? Як змянілася палітычная карта свету пасля Першай сусветнай вайны?

1. Наспяванне палітычнага крызісу ў краінах — удзельніцах вайны. Першапачаткова вайна выклікала хвалю патрыятычных настрояў практычна ва ўсіх краінах, якія ваявалі. Усім здавалася, што яна мае абарончы характар. Ніхто не думаў, што вайна зацягнецца на доўгія чатыры гады. Усе партыі, у тым ліку сацыялістычныя, выступілі ў падтрымку сваіх урадаў. Але неўзабаве ў краінах, што ваявалі, усё больш і больш сталі адчувацца адмоўныя наступствы страшнай і разбуральнай вайны: бессэнсоўна гінулі людзі, пагаршалася эканамічнае становішча, абмяжоўваліся дэмакратычныя правы і свабоды.

Мужчын, што пайшлі на фронт, на вытворчасці замянялі жанчыны

Дайце сваю назву гэтай ілюстрацыі.

Пехацінец расійскай арміі

Плакат часоў
Першай сусветнай вайны

Пасля правалу стратэгіі бліцкрыгу і ўступлення вайны ў зацяжную фазу нямецкая эканоміка стала даваць збоі. Прыпынілася грамадзянская прамысловая вытворчасць. Ужо з лютага 1915 г. у *Германіі* было ўведзенае жорсткае размеркаванне прадуктаў харчавання, а ў 1916 г. — карткавая сістэма. У тым жа годзе быў прыняты закон аб абавязковай працоўнай павіннасці для мужчын ад 17 да 60 гадоў. На ваенных заводах шырока выкарыстоўвалася жаночая і дзіцячая праца. З кожным годам ваенная прамысловасць усё больш адчувала дэфіцыт сыравіны і матэрыялаў.

У *Вялікабрытаніі* кіраванне прамысловасцю, якая выконвала заказы ваенных ведамстваў, перайшло да міністэрства абароны. Спецыяльны закон прадугледжваў усталяванне дзяржаўнага кантролю над вытворчасцю, транспартам, прэсай, а таксама забарону забастовак. У 1916 г. парламент прыняў закон аб абавязковай воінскай павіннасці (да гэтага армія фарміравалася на добраахвотнай аснове).

У *Францыі* эканоміка была не падрыхтаваная да зацяжной вайны. Да 1917 г. становішча ў краіне значна пагоршылася. Вытворчасць збожжа скарацілася да 58 млн т (пры патрэбах 68 млн т). Абмежаванне імпарту ў сувязі з вайной спарадзіла крызіс практычна ва ўсіх галінах эканомікі, што суправаджаўся нарастаннем стачачнай барацьбы працоўных. Пагаршэнне матэрыяльнага становішча насельніцтва і рост антываенных настрояў выклікалі ў краіне яшчэ большае абвастрэнне палітычнага крызісу. У лістападзе 1917 г. урад узначаліў **Ж. Клемансо**, які ўсталяваў рэжым дыктатуры ваеннага часу.

Аднак найбольшай вастрэні крызіс дасягнуў у *Расіі*. У лютым 1917 г. у выніку буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі тут было скінутае самадзяржаўе. У кастрычніку 1917 г. адбылася Кастрычніцкая рэвалюцыя. Да ўлады

Як аўтар плаката называе Першую сусветную вайну? Патлумачце, чаму.

прыйшлі бальшавікі, якія сталі дамагацца, чаго б тое ні каштавала, **сепаратнага міру** (г. зн. мірнага дагавора, заключанага адным з удзельнікаў кааліцыі, што ваюе). Рэвалюцыйныя падзеі ў Расіі адмоўна паўплывалі на баяздольнасць расійскай арміі. Праз год манархія была скінутая і ў Германіі.

Як вы лічыце, чаму рэвалюцыйныя падзеі ў Расіі негатыўна паўплывалі на стан расійскіх войскаў?

Занепакоеныя развіццём падзей, некаторыя вядомыя дзяржаўныя дзеячы шэрагу краін выступілі з заявамі на карысць міру. Аднак у 1917 г. прыхільнікі вайны — буйныя манапалісты, палітыкі і ваенныя — атрымалі верх, і перагаворы не адбыліся.

Ва ўмовах татальных ваенных дзеянняў асаблівае значэнне набыла прапаганда вайны. Ва ўлётках, у афішах і паштоўках — паўсюль ствараўся станочны вобраз бацькаўшчыны і ўсяляк ганьбаваўся вораг. Праца прапагандысцкай машыны дзяржаў, што ваявалі, стала яшчэ больш дасканалай у гады Другой сусветнай вайны.

2. Уступленне ў вайну ЗША. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі ў Расіі баяздольнасць расійскай арміі няўхільна зніжалася. Гэта дазволіла Германіі пачаць перакідку сваіх войскаў з Усходняга фронту на іншыя тэатры ваенных дзеянняў. У гэтай сітуацыі значную ролю для краін Антанты адыграла ўступленне ў вайну ЗША ў **красавіку 1917 г.**

За гады вайны ЗША ператварыліся ў найбуйнейшага крэдытара Англіі і Францыі, рэсурсы якіх увесь час вычэрпваліся. Адпаведна, значэнне амерыканскай дапамогі (паставак зброі і стратэгічнай сыравіны) надзвычай узрасла. Натуральна, ЗША не маглі дапусціць ваеннага паражэння сваіх асноўных даўжнікоў. Акрамя таго, удзел у вайне даваў магчымасць ЗША ўмацаваць становішча на міжнароднай арэне. У Еўропу было перакінута больш за 20 амерыканскіх дывізій

258—260

Параўнайце форменнае адзенне (абмундзіраванне) расійскага і амерыканскіх пехацінцаў. Якія вартасці (хібы) кожнага з іх вы можаце адзначыць?

Пехацінцы амерыканскай арміі часоў Першай сусветнай вайны

Амерыканская
305-міліметровая гармата.
Мастак Р. Стэнлі-Браўн.
Першая палова XX ст.

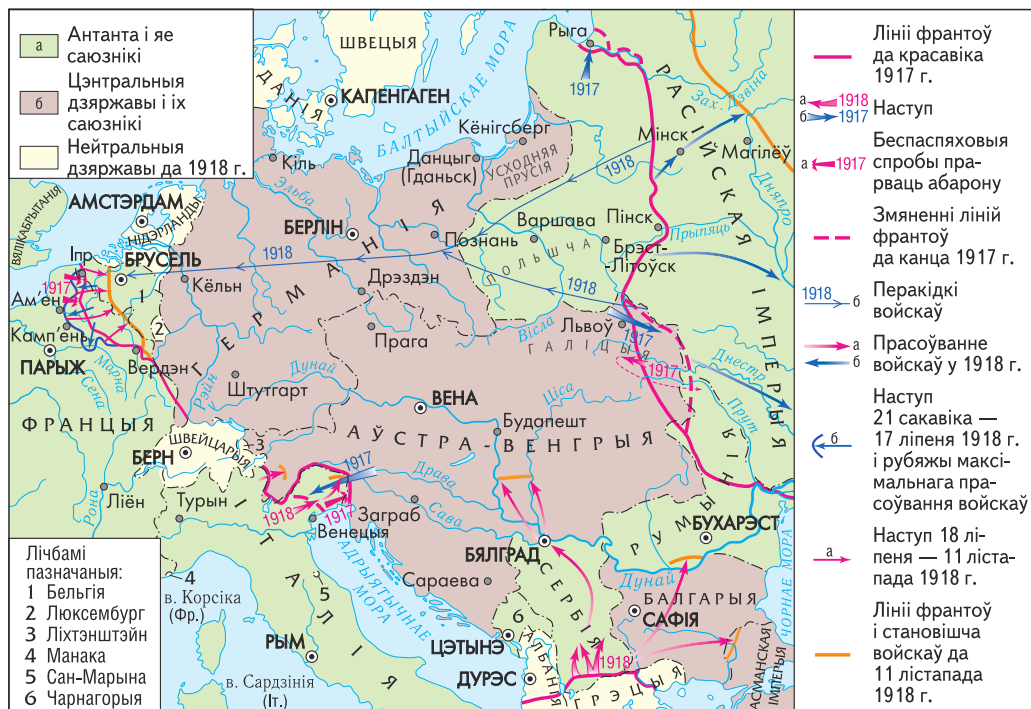
(каля 1 млн чалавек). Стратэгічная ініцыятыва канчаткова перайшла да дзяржаў Антанты.

3. Ход ваенных дзеянняў у 1917 г. Пасля ўступлення ў вайну ЗША Антанта разлічвала ажыццявіць разгром аўстра-германскага блока. З гэтай мэтай англа-французскія войскі распачалі некалькі буйнамаштабных аперацый на Заходнім фронце.

У красавіку 1917 г. магутны наступ у раёне Араса і Рэймса арганізаваў французскі галоўнакамандуючы Р. Ж. Нівель. У гэтым наступе ўдзельнічала звыш 100 дывізій, выкарыстоўваліся танкі і самалёты. Баі былі ўпартыя і кровапралітныя. Усё новыя і новыя сілы кідаў у бітву генерал Нівель, але прарваць нямецкі фронт не ўдалося. Саюзнікі дарага заплацілі за гэтую няўдалую аперацыю. За некалькі дзён баёў французы страцілі 122 тыс. чалавек забітымі і параненымі, англічане — 80 тыс. У Францыі гэтую бессэнсоўную бойню ахрысцілі «мясарубкаю Нівеля».

Масавая танкавая атака англійскіх войскаў ля французскага горада Камбрэ

Ход ваенных дзеянняў у 1917—1918 гг.

Скарыстаўшыся картасхемай, распавядзіце пра змену ліній франтоў у ходзе ваенных дзеянняў.

Такой жа няўдалай была і аперацыя, распачатая англійскімі войскамі ў раёне горада Іпр з мэтай вызвалення ад немцаў Паўночнай Фландрыі і бельгійскага ўзбярэжжа (ліпень — лістапад 1917 г.). У выніку амаль чатырохмесячных баёў англічане страцілі забітымі і параненымі 400 тыс., а немцы — 240 тыс. чалавек.

У бітве ля французскага горада Камбрэ (лістапад 1917 г.) англічане ўпершыню ў гісторыі выкарысталі масавую танкавую атаку. Аднак у ходзе жорсткіх баёў, у якіх немцы актыўна ўжывалі артылерыю і авіяцыю, брытанцы мусілі адступіць.

Спроба Расіі падтрымаць саюзнікаў улетку 1917 г. таксама не прынесла поспеху. Наступ расійскіх войскаў на Львоўскім кірунку скончыўся правалам.

Такім чынам, мэты Антанты ў кампаніі 1917 г. не былі дасягнутыя. Саюзнікі панеслі вялікія страты. Вырашэнне пытання пра зыход вайны адтэрміноўвалася на наступны год.

4. Заключны перыяд вайны. У 1917 г. у дзяржавах, якія ваявалі, узмацніліся антываенныя настроі. У Расіі бальшавікі заклікалі салдат не змагацца за Часовы ўрад. Пад уплывам іх прапаганды на Усходнім фронце пачаліся братанні з салдатамі праціўніка.

263—265

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі Савецкая Расія пайшла на перамір'е з дзяржавамі германскага блока. Бальшавіцкі ўрад фактычна капітуляваў, заключыўшы **3 сакавіка 1918 г. у Брэст-Літоўску сепаратны мір з Германіяй і яе саюзнікамі**. Атрымаўшы велізарныя тэрытарыяльныя ўступкі і скарыстаўшы тое, што Расія выйшла з вайны, Германія распачала вырашальны наступ на Заходнім фронце.

Германскае камандаванне сканцэнтравала на Заходнім фронце 62 пяхотныя дывізіі супраць 35 дывізіяў саюзнікаў. У ходзе наступу, пачатага 21 сакавіка 1918 г., нямецкія войскі разграмілі 2 брытанскія арміі, прарвалі французскую абарону і зноў, як і ў 1914 г., выйшлі на раку Марну, пагражаючы непасрэдна Парыжу. Але развіць свой поспех яны не змаглі: не хапіла сіл і людскіх рэсурсаў.

Германскі наступ прымусіў саюзнікаў упершыню за гады вайны дамовіцца пра стварэнне адзінага камандавання. Галоўнакамандуючым усімі саюзнымі войскамі на Заходнім фронце стаў маршал Францыі **Ф. Фош** (1851—1929), якому адразу было прысвоена званне генералісімуса. У ліпені — жніўні 1918 г. адбылася другая бітва на Марне. У выніку кровапралітных баёў нямецкія войскі не ўтрымалі сваіх пазіцый і пачалі адыходзіць да мяжы. Германія мусіла перайсці да татальнай абароны. Неўзабаве з вайны выйшлі Балгарыя, Турцыя і Аўстра-Венгрыя, што распалася на асобныя дзяржавы.

267—269

Ваенныя паражэнні, эканамічная разруха і, урэшце, скіданне манархii 9 лістапада 1918 г. у ходзе рэвалюцыйнага выступлення рабочых і салдат вымусілі Германію капітуляваць. Раніцай **11 лістапада 1918 г.** нямецкая дэлегацыя падпісала акт аб перамір'і ў штабным вагоне маршала Фоша ў Камп'енскім лесе.

Камп'енскае перамір'е стала завяршальным актам сусветнай вайны 1914—1918 гг. Перад дзяржавамі-пераможцамі паўстала пытанне аб тым, якім павінен быць мір у Еўропе.

5. Асноўныя вынікі Першай сусветнай вайны. Выкарыстанне ў гады вайны прынцыпова новага ўзбраення — цяжкіх гармат, кулямётаў, танкаў, баявых самалётаў, атрутных газаў і падводных лодак — значна пашырыла межы ваенных дзеянняў, неверагодна павялічыла колькасць забітых і параненых. Усяго ў гады вайны загінула 10 млн чалавек, каля 55 млн чалавек атрымалі раненні.

Першая сусветная вайна карэнным чынам змяніла аблічча Еўропы. Распаліся чатыры імперыі: Расійская, Германская, Аўстра-Венгерская і Асманская. Расія зрынулася ў хаос рэвалюцыі і грамадзянскай вайны. Узнікла Савецкая дзяржава на чале з бальшавіцкім урадам. Аўстрыя і Германія сталі рэспублікамі. На тэрыторыі Еўропы ўтварыліся новыя дзяржавы: Чэхаславакія, Венгрыя, Каралеўства сербаў, харватаў і славенцаў (пазней Югаславія), Латвія, Эстонія і Фінляндыя. На руінах Асманскай

§ 30. Найважнейшыя палітычныя падзеі і ход ваенных дзеянняў у 1917—1918 гг.

імперыі ўтварыліся Турэцкая рэспубліка і шэраг арабскіх дзяржаў, якія апынуліся пад кантролем Англіі і Францыі. Усе германскія калоніі былі падзелены паміж краінамі Антанты.

Першая сусветная вайна прывяла да аслаблення еўрапейскай гегемоніі. На палітычную арэну актыўна выступілі Злучаныя Штаты Амерыкі і Савецкая дзяржава. Вайна не вырашыла ўсіх супярэчнасцяў паміж вялікімі дзяржавамі, што прывяло чалавечтва да Другой сусветнай вайны.

Як вы мяркуеце, чаму Першая сусветная вайна стала прычынай аслаблення еўрапейскіх дзяржаў у свеце?

Ключавыя словы: сепаратны мір, Ж. Клемансо, Ф. Фош.

1. Назавіце фактары, якія змянілі традыцыйны характар вайны.
2. Як паўплывалі на ход вайны Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі ў Расіі?
3. Растлумачце, чаму ЗША ўступілі ў Першую сусветную вайну на баку Антанты. Ці паўплывала гэта на вынік вайны?
4. Што прымусіла Германію капітуляваць у 1918 г.?
5. Чаму германа-аўстрыйскі блок чакала паражэнне?
6. Запоўніце табліцу «Асноўныя ваенныя і палітычныя падзеі 1917—1918 гг.».

Дата	Найважнейшыя ваенныя аперацыі	Найважнейшыя палітычныя падзеі

У дзень падпісання перамір'я ў Камп'енскім лесе англійскі прэм'ер-міністр, выступаючы ў палаце абшчын, прамовіў: «Я спадзяюся, мы можам таксама сказаць, што сёння, гэтай гістарычнай раніцай, закончыліся ўсе войны».

Ці апраўдаліся надзеі прэм'ер-міністра Вялікабрытаніі?

Зіма 1916—1917 гг. у Германіі была празваная «бручкавай». Менавіта бручка ў краіне стала асноўным, калі не адзіным, прадуктам харчавання. Голад прывёў да шматлікіх ахвяр, асабліва сярод старых і дзяцей.

Выніковае абагульненне

1. Дайце характарыстыку карэнных змен у дэмаграфічным, эканамічным, палітычным і духоўным жыцці Заходняй Еўропы і ЗША пры пераходзе ад традыцыйнага грамадства да грамадства індустрыяльнага.

2. Як вы мяркуеце, ці можна сцвярджаць, што гісторыя XIX ст. — гэта гісторыя нараджэння і развіцця індустрыяльнага грамадства ў працэсе мадэрнізацыі? Чаму?

3. Выкажыце меркаванне наконт наступстваў працэсу ператварэння традыцыйнай аграрнай цывілізацыі ў цывілізацыю індустрыяльную, або машынную, з пункта гледжання еўрапейца або амерыканца і з пункта гледжання жыхара Усходу.

4. Назавіце грамадска-палітычныя вучэнні, распаўсюджаныя ў грамадстве XIX ст. Інтэрэсы якіх пластоў насельніцтва яны выказвалі? З ідэямі якога з гэтых вучэнняў вы можаце пагадзіцца?

5. Чым былі выкліканыя рэвалюцыйныя ўзрушэнні ў эпоху мадэрнізацыі? Якую ролю адыгралі рэвалюцыі ў вырашэнні сацыяльных супярэчнасцяў? Якія шляхі вырашэння сацыяльных супярэчнасцяў, на ваш погляд, найбольш прымальныя? Свой адказ аргументуйце.

6. Параўнайце гісторыю развіцця краін Усходу і Захаду ў перыяд Новага часу. Падумайце, чаму Афрыка і значная частка Азіі трапілі ў каланіяльную залежнасць ад еўрапейскіх дзяржаў.

7. Як звязаныя між сабою рост нацыяналізму і правядзенне агрэсіўнай палітыкі? Прывядзіце прыклады з гісторыі асобных краін.

8. Першая сусветная вайна стала вынікам вострых супярэчнасцяў, якія ўзніклі паміж вядучымі еўрапейскімі краінамі. Многія гісторыкі лічаць, што ў яе развязванні ў першую чаргу была вінаватая Германія. А як лічыце вы?

9. Чым Першая сусветная вайна адрознівалася ад усіх папярэдніх войнаў у гісторыі чалавецтва? Свой пункт гледжання падмацуйце канкрэтнымі фактамі. Пры адказе выкарыстоўвайце карты і картасхемы.

10. Як, на ваш погляд, Першая сусветная вайна паўплывала на жыццё людзей у краінах, якія ваявалі? Падрыхтуйце паведамленне (прэзентацыю) пра канкрэтнага чалавека, які перанёс усе цяжкасці і жахі тых страшных падзей. Выкарыстайце дадатковыя крыніцы інфармацыі.

11. Дэвід Лойд Джордж, брытанскі прэм'ер-міністр у гады Першай сусветнай вайны, у 1939 г. пісаў: «Ідэалам Германіі з'яўляецца і заўсёды была вайна, якая хутка даводзіцца да канца... У 1914 г. планы былі складзеныя дакладна з такой жа мэтай, і яны ледзь-ледзь не былі дасягнутыя, калі б не Расія... Калі б не было ахвяр з боку Расіі ў 1914 г., то нямецкія войскі не толькі захапілі б Парыж, але іх гарнізоны да гэтага часу знаходзіліся б у Бельгіі і Францыі». Ці згодныя вы з такой ацэнкай ролі Усходняга фронту ў Першай сусветнай вайне?

12. Абмяркуйце з аднакласнікамі веды, атрыманыя вамі пры вывучэнні другога перыяду гісторыі Новага часу. Якія з іх вы лічыце для сябе асабліва карыснымі і чаму?

Заклучэнне

Другі перыяд Новай гісторыі характарызуецца кардынальнымі зменамі ў жыцці людзей, асабліва еўрапейцаў. Змены закранулі самыя аддаленыя куткі нашай планеты. Стракаты і разнастайны свет становіўся ўсё больш падобным да таго, у якім мы жывём сёння.

Дзякуючы прамысловай рэвалюцыі эканамічным, палітычным і ваенным цэнтрам свету стала Еўропа. Еўрапейцы і мячом, і словам распаўсюджвалі каштоўнасці сваёй цывілізацыі на іншыя кантыненты. Краіны Азіі і Афрыкі не маглі супрацьстаяць гэтаму магутнаму напору. У выніку амаль усе яны ператварыліся ў калоніі і паўкалоніі. Толькі Японіі ўдалося захаваць незалежнасць і дасягнуць высокіх вынікаў на шляху мадэрнізацыі традыцыйнага грамадства.

Рытм XIX ст. быў зададзены Французскай рэвалюцыяй канца XVIII ст. і прамысловым пераваротам. Пад іх уплывам пачалася дэмакратызацыя еўрапейскага грамадства. Буржуазія дамагалася абмежавання ўлады манархаў і арыстакратыі. Узніклі масавыя рухі і партыі, адбываліся важныя змены ў навуцы, культуры і ладзе жыцця людзей. Пра свае сацыяльныя правы ў поўны голас заявіў рабочы клас.

У XIX ст. паскорыліся тэмпы гістарычнага развіцця, умацнілася ўзаемазалежнасць народаў і краін свету. На працягу аднаго толькі дзесяцігоддзя (1861—1871) на трох кантынентах здзейсніліся найважнейшыя гістарычныя падзеі: адмена прыгоннага права ў Расіі, Грамадзянская вайна ў ЗША, рэвалюцыя Мэйдзі ў Японіі, абвяшчэнне Германскай імперыі ў Еўропе.

Падзеі, якія адбываліся ў адным месцы зямнога шара, маглі змяніць жыццё людзей у любым іншым яго пункце. Так, тэрытарыяльны падзел Афрыкі закрануў лёсы народаў, якія нават не падазравалі пра існаванне еўрапейцаў.

У пачатку XX ст. хваля вызваленчых рухаў і рэвалюцый пад буржуазнымі лозунгамі, запазычанымі ў Еўропы, пракацілася па краінах Усходу. У Кітаі, напрыклад, рэвалюцыя прывяла да скідання манархіі і ўсталявання рэспублікі. Рэвалюцыі ў Еўропе і за яе межамі стваралі ўмовы для развіцця капіталізму. А капіталізм — гэта не толькі прамысловая рэвалюцыя з яе дабротамі, але яшчэ і канкурэнцыя, эканамічныя крызісы, пошукі рынкаў збыту тавараў і рынкаў сыравіны, бязлітасная барацьба паміж краінамі за тэрытарыяльны падзел свету.

Першая сусветная вайна сведчыла аб глыбокім гістарычным пераломе, роўнага якому, бадай, яшчэ не ведала чалавечае грамадства. Вайна бязлітасна выявіла адмоўныя бакі еўрапейскай цывілізацыі — яе абыхавасць да чалавека і імкненне вырашаць грамадскія праблемы пры дапамозе насілля. Яна пахіснула веру чалавека ў будучыню, у невычарпальныя магчымасці навукова-тэхнічнага прагрэсу. Высветлілася, што навука і тэхніка з аднолькавым поспехам могуць служыць і дабру, і злу.

Слоўнік гістарычных тэрмінаў і паняццяў

Абаліцыянізм — рух за адмену рабства ў ЗША.

Аграрная рэвалюцыя — пераход ад феадальных адносін у сельскай гаспадарцы да капіталістычных, ператварэнне феадалаў у сельскіх буржуа, а сялян — у фермераў або батракоў.

Агрэсія — выкарыстанне сілы адной дзяржавай супраць іншай з мэтай захопу яе тэрыторыі, ліквідацыі незалежнасці, змены палітычнага і грамадскага ладу.

Акцыянернае прадпрыемства — прадпрыемства, капітал якога ўтвараецца шляхам продажу акцый (каштоўных папер).

Анарха-сіндыкалізм — плынь у міжнародным рабочым руху, якая выступала за перадачу ўлады прафсаюзам і адмаўляла неабходнасць дзяржавы.

Антанта — ваенна-палітычны блок Расіі, Вялікабрытаніі і Францыі, створаны ў процівагу Траістаму саюзу. Склаўся ў 1904—1907 гг.

Антыкаланіяльнае паўстанне — паўстанне ў калоніі ці залежнай краіне, скіраванае на барацьбу за нацыянальную незалежнасць.

«Ар нуво» (мадэрн) — стыль у еўрапейскай архітэктуры канца XIX — пачатку XX ст., які характарызаваўся звільстымі плаўнымі абрысамі будынкаў.

Арсенал — ваенная ўстанова для захавання і рамонту зброі.

Аўтаномія — права самастойнага ажыццяўлення дзяржаўнай улады або кіравання, нададзенае пэўнай частцы дзяржавы.

Байкёт — адмова ад удзелу ў чым-небудзь у знак пратэсту; форма палітычнай і эканамічнай барацьбы.

Банкрут — чалавек, які не можа заплаціць свой доўг.

Бізнес — эканамічная дзейнасць, якая прыносіць прыбытак.

Буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя — рэвалюцыя, накіраваная на ўсталяванне буржуазнай дэмакратыі.

Буржуазная дэмакратыя — палітычны лад, пры якім улада буржуазіі спалучаецца з шырокімі правамі грамадзян, іх удзелам у палітычным жыцці краіны.

Буржуазная манархія — манархія, якая абапіраецца на буржуазію і абараняе яе інтарэсы.

Грамадскія класы — вялікія, адносна ўстойлівыя групы людзей. Адрозніваюцца па сваім месцы ў сістэме вытворчасці, арганізацыі працы, спосабах атрымання і памерах даходаў. Адносіны паміж імі характарызуюцца супрацоўніцтвам або барацьбой.

Дзяржаўная дума — орган заканадаўчай улады ў Расійскай імперыі ў 1905—1917 гг.

Дыскрымінацыя — абмежаванне правоў пэўнай групы людзей па расавай, рэлігійнай, нацыянальнай або іншай прымеце.

Дэкадэнцтва — назва крызісных з’яў у еўрапейскай культуры канца XIX ст., для якіх характэрныя настроі заняпаду, безнадзейнасці і непрымання жыцця.

Заходнікі — плынь у рускай грамадскай думцы, якая адстойвае шлях развіцця заходняй цывілізацыі.

Зёмства — выбарны орган мясцовага самакіравання ў Расіі.

Іміграцыя — уезд іншаземцаў у якую-небудзь краіну на сталае месца жыхарства.

Імперыялізм — 1) дзяржаўная палітыка, накіраваная на заваёву і эксплуатацыю іншых краін і народаў; 2) у марксісцкай інтэрпрэтацыі гісторыі — найвышэйшая стадыя капіталізму, галоўнай асаблівасцю якой з’яўляецца дзейнасць манаполій.

Імпрэсіянізм — кірунак у мастацтве, які імкнуўся адлюстравать вокалмгненныя ўражанні, увасобіць свет у яго рухомасці і зменлівасці.

Індустрыялізацыя — працэс сацыяльна-эканамічнага пераходу ад традыцыйнага этапу развіцця да індустрыяльнага.

Інтэлігэнцыя — людзі, якія займаюцца разумовай працай, развіццём і пашырэннем культуры.

Інтэрвэнцыя — узброенае ўмяшанне адной або некалькіх дзяржаў ва ўнутраныя справы іншай.

Канспірацыя — сістэма і метады, якія выкарыстоўваюцца падпольнай арганізацыяй для захавання ў тайне яе нелегальнай дзейнасці.

Кантрыбucыя — пасляваенныя прымусовыя плацяжы, якія збіраліся з пераможнай краіны дзяржавай-пераможцай.

Канфедэрацыя — саюз, аб’яднанне якіх-небудзь грамадскіх арганізацый, а таксама дзяржаў.

Капітуляцыя — спыненне ўзброенага супраціву адной з дзяржаў, што ваююць, і здача пераможцу на прадыктаваных ім умовах.

Карпарацыя — акцыянерная кампанія.

Катарга — асаблівы від пакарання за крымінальныя і палітычныя злачынствы. Спалучала пазбаўленне волі з абавязковым прыцягненнем да цяжкай фізічнай працы (будаўніцтва флоту, цытадэляў, работа на рудніках, у шахтах).

Лібералізм — ідэяна-палітычная плынь у Еўропе, якая аб’ядноўвала прыхільнікаў парламенцкага ладу, роўнасці перад законам, свабоды прадпрымальніцтва, слова, сумлення, сходаў.

Мадэрнізацыя — змена ў адпаведнасці з патрабаваннямі часу, наданне сучаснага характару чаму-небудзь.

Мадэрнізм — агульнае абазначэнне з’яў мастацкай культуры канца XIX — першай паловы XX ст. Характарызуецца адмаўленнем традыцыйных падыходаў у мастацтве і літаратуры і пошукам новых мастацкіх сродкаў.

«Маланкавая вайна» (бліцкрэг) — тактыка вядзення ваенных дзеянняў з разлікам на раптоўны пачатак вайны і хуткі яе ход.

Манаполія — 1) гаспадарчае аб’яднанне, якое канцэнтравала ў сваіх руках большую частку вытворчасці і збыту якога-небудзь тавару; 2) выключнае права адной

асобы, групы асоб або дзяржавы на вытворчасць, гандаль або якую-небудзь іншую сферу дзейнасці.

Маніфэст — пісьмовы зварот, адозва праграмнага характару; урачысты пісьмовы зварот вярхоўнай улады да насельніцтва.

Марадзёр — рабаўнік, які выкрадае рэчы забітых і параненых; салдат, які рабуе насельніцтва ў час вайны.

Марксізм — філасофскае, палітычнае і сацыяльнае вучэнне, створанае К. Марксам і Ф. Энгельсам.

Мілітарызацыя — падпарадкаванне эканамічнага, палітычнага і грамадскага жыцця краіны ваенным мэтам.

Мэйдзі — перыяд у гісторыі Японіі, які характарызуецца адмовай краіны ад самаізаляцыі і станаўленнем яе як сусветнай дзяржавы.

Навукова-тэхнічны прагрэс — адзінае, узаемаабумоўленае, паступальнае развіццё розных галін навукі і тэхнікі.

Народнікі — прадстаўнікі разначыннай інтэлігенцыі ў Расіі ў другой палове XIX ст., якія выступалі супраць прыгону і самадзяржаўя. Верылі ў магчымасць развіцця Расіі па некапіталістычным шляху і ў сялянства як носбіта сацыялістычных адносін.

Нацыя — супольнасць людзей, для якіх характэрныя пражыванне на адной тэрыторыі, адзіная эканоміка, адна мова, агульныя рысы культуры і псіхалогіі.

Нацыяналізм — ідэалогія і палітыка, якія прызнаюць нацыю найвышэйшай каштоўнасцю і найлепшай формай супольнасці людзей. Служыць магутнай аб'яднальнай сілай у барацьбе за нацыянальную незалежнасць. Нярэдка суправаджаецца прызнаннем перавагі адной нацыі над другой, што становіцца прычынай кровапралітных канфліктаў.

Нацыянальная культура — гістарычна сфарміраваная сістэма культурных каштоўнасцяў той ці іншай нацыі.

Неаготыка (у архітэктуры) — стыль, які адраджаў архітэктурныя формы і дэкаратыўныя матывы готыкі.

Неакласіцызм (у архітэктуры) — стыль, для якога характэрнае захаванне традыцый антычнасці, Адраджэння і класіцызму.

Пазіцыйная вайна — тактыка вядзення ваенных дзеянняў, для якой характэрныя шырокія стабільныя франты і працяглая абарона.

Палітычная партыя — палітычная арганізацыя, якая выказвае інтарэсы пэўнай сацыяльнай групы.

Палітычны крызіс — сітуацыя ў дзяржаве, пры якой старыя палітычныя адносіны страчаюць сілу і магчымы рэзкі іх пералом.

Парламенцкая рэспубліка — рэспубліка, для якой характэрныя выразны падзел заканадаўчай і выканаўчай улад і кантраляванне парламентам дзейнасці ўрада.

Піянёр — чалавек, які першым пранікае ў якую-небудзь неадследваную галіну, пракладвае новыя шляхі ў пэўнай дзейнасці. Так называлі людзей, якія перасяліліся на заходнія неасвоеныя землі Паўночнай Амерыкі.

Плантацыя — буйная земляробчая гаспадарка, у якой вырошчвалася пэўная сельскагаспадарчая культура і выкарыстоўвалася праца рабоў.

Пракламацыя — заклік, адозва ў форме ўлёткі.

Праэтэктарат — адна з формаў каланіяльнай залежнасці, пры якой залежная краіна перадае іншай дзяржаве права на выдзяленне сваіх знешніх адносін і на абарону сваіх межаў.

Праэтэкцыянізм — гандлёвая палітыка дзяржавы, скіраваная на падтрымку тавараў уласнай вытворчасці шляхам істотнага абмежавання свабоды гандлю.

Прафсаюз — арганізацыя працоўных, якая імкнецца палепшыць аплату і ўмовы працы.

Радыкал — прыхільнік карэнных, рашучых мер.

Разначынцы — у Расіі ў XIX ст. выхадцы з розных саслоўяў, якія займаліся пераважна разумовай працай.

Рамантызм — кірунак у мастацкай культуры канца XVIII — першай паловы XIX ст. Характарызуецца ўвагай да ўнутранага свету чалавека, ідэалізацыяй прыроды, паэтызацыяй гераічнай асобы, заменай рэальнай рэчаіснасці фантастычным або ідэалізаваным вобразам свету.

Расізм — сукупнасць вучэнняў, у аснове якіх знаходзяцца палажэнні аб фізічнай і псіхічнай нераўназначнасці рас і аб вырашальным уплыве расавых адрозненняў на гісторыю і культуру.

Рэалізм — кірунак у мастацкай культуры, прадстаўнікі якога імкнуцца аб'ектыўна адлюстроўваць навакольную рэчаіснасць.

Рэвалюцыйныя дэмакраты — у Расіі ў XIX ст. прыхільнікі рэвалюцыйных грамадскіх пераўтварэнняў і актыўнай барацьбы з самадзяржаўем.

Рэвізіянізм — плынь у міжнародным рабочым руху, прыхільнікі якой выступалі за перагляд рэвалюцыйнай тэорыі К. Маркса і за выкарыстанне толькі мірных формаў палітычнай барацьбы.

Рэжым — дзяржаўны лад; метады кіравання.

Рэфармізм — плынь у міжнародным рабочым руху, прыхільнікі якой выступалі за пераўтварэнне грамадства шляхам рэфармавання капіталізму.

Самадзяржаўе — форма абсалютнай манархіі ў Расійскай імперыі.

Сентыменталізм — кірунак у мастацкай культуры другой паловы XVIII — пачатку XIX ст. Характарызаваўся павышанай увагай да пачуццяў чалавека, сузіральнасцю, элегічнымі і пастаральнымі настроямі, захапленнем натуральнай прыродай і ідэалізацыяй патрыярхальнага побыту.

Сепаратны мір — мірны дагавор, заключаны ў час вайны краінай — удзельніцай кааліцыі без згоды саюзнікаў.

Сімвалізм — кірунак у мастацкай культуры канца XIX — пачатку XX ст. Яго прадстаўнікі галоўнай мэтай мастацтва лічылі спасціжэнне тайнаў быцця праз інтуіцыю, паэтычную «магію», вобразнае, сімвалічнае пазнанне.

Славянафілы — плынь у рускай грамадскай думцы, якая адстойвала самабытны шлях развіцця Расіі, адрозны ад шляху заходніх краін.

Траісты саюз — ваенна-палітычны блок Германіі, Аўстра-Венгрыі і Італіі, які сфарміраваўся ў 1882 г. Паклаў пачатак падзелу Еўропы на варожыя лагеры і адыграў важную ролю ў развязванні Першай сусветнай вайны.

Трэд-юніёны — прафесійныя саюзы рабочых у Вялікабрытаніі.

Цэнзура — сістэма дзяржаўнага нагляду за друкам.

Чыноўнік — дзяржаўны служачы. У Расіі чыноўнікі мелі класныя чыны згодна з «Табелем аб рангах». Найвышэйшых чыноўнікаў 1—4-га класаў неафіцыйна называлі саноўнікамі.

Шавінізм (ад імя Н. Шавэна, салдата, прыхільніка заваёўніцкай палітыкі Напалеона Банапарта) — крайняя форма нацыяналізму. Грунтуецца на прапагандзе нацыянальнай выключнасці, выяўляецца ў проціпастаўленні інтарэсаў адной нацыі інтарэсам іншых, распальванні міжнацыянальнай варожасці і нянавісці.

Эканамічны крызіс — працэс спаду эканамічнага росту. Выяўляецца ў абсалютным зніжэнні вытворчасці, росце беспрацоўя і г. д.

Эклектызм — адвольнае спалучэнне элементаў разнастайных стыляў у архітэктуры і выяўленчым мастацтве, а таксама разнастайных поглядаў і тэорый у навучы.

Экспарт — вываз тавараў або капіталаў за мяжу.

Эміграцыя — вымушанае або добраахвотнае перасяленне са сваёй айчыны ў іншую краіну па эканамічных, палітычных або рэлігійных прычынах.

Юнкер — дваранін-землеўладальнік, памешчык у Прусіі.

Храналагічная табліца

Дата	Падзея
1799—1815 гг.	Напалеонаўскія войны
1804 г.	Абвяшчэнне Напалеона Банапарта імператарам Францыі
1804—1813 гг.	Вызваленчае паўстанне ў Сербіі
1810—1826 гг.	Вайна за незалежнасць іспанскіх калоній у Лацінскай Амерыцы
12 чэрвеня — 25 снежня 1812 г.	Айчынная вайна ў Расіі
26 жніўня 1812 г.	Барадзінская бітва
1814 г.	Увядзенне саюзных войскаў на чале з імператарам Аляксандрам I у Парыж
1814—1815 гг.	Венскі кангрэс
1815 г.	Стварэнне Свяшчэннага саюза
1822 г.	Аддзяленне Бразіліі ад Партугаліі. Абвяшчэнне Бразіліі імперыяй
14 снежня 1825 г.	Паўстанне дзекабрыстаў у Расіі
1830—1831 гг.	Нацыянальна-вызваленчае паўстанне ў Польшчы
Ліпень 1830 г.	Ліпенская рэвалюцыя ў Францыі
1834 г.	Прыняцце закона аб бедных у Англіі
1838 г.	Апублікаванне «Народнай хартыі» ў Вялікабрытаніі. Пачатак першай англа-афганскай вайны
1840—1842 гг.	Першая «опіумная» вайна паміж Вялікабрытаніяй і Кітаем
1848 г.	Нацыянальна-вызваленчае паўстанне ў Чэхіі. Рэвалюцыя ў Францыі
1848—1849 гг.	Рэвалюцыі ў Італіі, Аўстрыйскай імперыі і Германіі
1850—1864 гг.	Паўстанне тайпінаў у Кітаі
1853—1856 гг.	Крымская вайна
1856—1860 гг.	Другая «опіумная» вайна паміж Вялікабрытаніяй, Францыяй і Кітаем
1857—1859 гг.	Антыкаланіяльнае паўстанне ў Індыі

Дата	Падзея
1860 г.	Абранне прэзідэнтам ЗША А. Лінкальна
1861—1865 гг.	Грамадзянская вайна ў ЗША
19 лютага 1861 г.	Адмена прыгоннага права ў Расіі
1863—1864 гг.	Нацыянальна-вызваленчае паўстанне ў Польшчы
1864 г.	Заснаванне I Інтэрнацыянала
1868 г.	Рэстаўрацыя імператарскай улады ў Японіі
1868—1873 гг.	Рэформы ў Японіі
1870 г.	Рэформа гарадскога самакіравання ў Расіі
Студзень 1871 г.	Абвяшчэнне Вільгельма I імператарам Германіі. Заснаванне Германскай імперыі
18 сакавіка — 28 мая 1871 г.	Парыжская Камуна
1874 г.	«Хаджэнне ў народ»
1875 г.	Прыняцце канстытуцыі Трэцяй рэспублікі ў Францыі
1876 г.	Абвяшчэнне каралевы Вікторыі імператрыцай Індыі. Увядзенне канстытуцыі ў Асманскай імперыі
1878—1880 гг.	Другая англа-афганская вайна
1879 г.	Узнікненне рэвалюцыйнай арганізацыі «Народная воля» ў Расіі
1884—1885 гг.	Берлінская канферэнцыя
1885 г.	Марозаўская стачка ў Расіі
Снежань 1885 г.	Стварэнне Індыйскага нацыянальнага кангрэса
1889 г.	Заснаванне II Інтэрнацыянала. Абвяшчэнне канстытуцыі ў Японіі. Абвяшчэнне Бразіліі рэспублікай
1894—1895 гг.	Япона-кітайская вайна
1896 г.	Бітва пры Адуа
1898 г.	Іспана-амерыканская вайна. «Сто дзён рэформаў» у Кітаі
Сакавік 1898 г.	I з'езд РСДРП
1899—1901 гг.	Паўстанне іхэтуаняў у Кітаі

Дата	Падзея
1899—1902 гг.	Англа-бурская вайна
27 студзеня 1904 г.	Напад японскіх мінаносцаў на расійскую эскадру каля Порт-Артура
1904—1905 гг.	Руска-японская вайна
9 студзеня 1905 г.	«Крывавая нядзеля» ў Расіі
1905—1907 гг.	Буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя ў Расіі
17 кастрычніка 1905 г.	Маніфест імператара Мікалая II з абяцаннем дэмакратычных свабод і склікання заканадаўчай Думы
Снежань 1905 г.	Узброенае паўстанне ў Маскве
1905—1911 гг.	Уздым нацыянальна-вызваленчага руху ў Індыі. Іранская рэвалюцыя
3 чэрвеня 1907 г.	Трэцячэрвеньскі дзяржаўны пераварот у Расіі
1908 г.	Арышт Б. Тылака і забастоўка ў Бамбеі. Младатурэцкая рэвалюцыя
1910—1917 гг.	Мексіканская рэвалюцыя
1911—1913 гг.	Сіньхайская рэвалюцыя ў Кітаі
1 студзеня 1912 г.	Абвяшчэнне Кітайскай рэспублікі
12 лютага 1912 г.	Адрачэнне маньчжурскай дынастыі ад трона
1 жніўня 1914 г. — 11 лістапада 1918 г.	Першая сусветная вайна
5—12 верасня 1914 г.	Бітва на Марне
21 лютага — 21 снежня 1916 г.	«Вердэнская мясарубка»
Май — ліпень 1916 г.	Брусілаўскі прарыў
1917 г.	Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі ў Расіі
2 сакавіка 1917 г.	Адрачэнне Мікалая II ад трона
Красавік 1917 г.	Уступленне ЗША ў Першую сусветную вайну
3 сакавіка 1918 г.	Сепаратны мір Расіі з Германіяй у Брэст-Літоўску

Падзеі гісторыі Новага часу ў мастацкай літаратуры

- Бальзак, О. де. Шагреневая кожа; Гобсек; Евгения Гранде / Оноре де Бальзак. — М., 2015.
- Бичер-Стоу, Г. Хижина дяди Тома / Гарриет Бичер-Стоу. — М., 2014.
- Буссенар, Л. Капитан Сорвиголова / Луи Буссенар. — М., 2012.
- Буссенар, Л. Похитители бриллиантов / Луи Буссенар. — М., 2014.
- Вазов, И. Под игом / Иван Вазов. — Алма-Ата, 1988.
- Вершинин, Л. Рим или смерть: повесть о Гарибальди / Л. Вершинин. — М., 1991.
- Войнич, Э. Л. Овод / Этель Лилиан Войнич. — М., 2009.
- Всемирная история Нового времени (XIX — начало XX в.): 8 кл.: кн. для чтения / авт.-сост. А. И. Филимонов. — Минск, 2007.
- Выгодская, Э. Опасный беглец / Эмма Выгодская. — Мурманск, 1988.
- Гарт, Б. Гэбриэль Конрой / Брет Гарт. — М., 2004.
- Гашак, Я. Прыгоды ўдалага салдата Швейка / Яраслаў Гашак. — Мінск, 1997.
- Готье, Т. Путешествие в Россию / Теофиль Готье // Собр. соч.: в 6 т. — М., 2017. — Т. 5.
- Гусев, В. Горизонты свободы: повесть о Симоне Боливаре / Владимир Гусев. — М., 1980.
- Гюго, В. Девяносто третий год / Виктор Гюго. — М., 2017.
- Дыкенс, Ч. Оливер Твист / Чарльз Дыкенс. — Мінск, 2010.
- Задорнов, Н. Собрание сочинений. Гонконг / Николай Задорнов. — М., 2018.
- Кальма, Н. Заколдованная рубашка; Джон Браун / Н. Кальма. — М., 1985.
- Киплинг, Р. Восток есть Восток / Редьярд Киплинг. — М., 1991.
- Кирова, К. Э. Жизнь Джузеппе Мадзини (1805—1872) / К. Э. Кирова. — М., 1981.
- Лондон, Дж. Белый Клык; Зов предков / Джек Лондон. — М., 2016.
- Митчелл, М. Унесенные ветром: в 2 т. / Маргарет Митчелл. — М., 2017.
- Моруа, А. Дон Жуан, или Жизнь Байрона / Андре Моруа. — М. [и др.], 2015.
- Моруа, А. Прометей, или Жизнь Бальзака / Андре Моруа. — М., 2011.
- Новиков-Прибой, А. Цусима: в 2 кн. / Алексей Новиков-Прибой. — М., 2015.
- Ремарк, Э. М. На Западном фронте без перемен / Эрих Мария Ремарк. — М., 2018.
- Рыд, М. Конник без галавы / Майн Рыд. — Мінск, 1996.
- Стендаль. Малое собрание сочинений / Стендаль. — СПб.; Киев, 2014.
- Степанов, А. Порт-Артур: в 2 кн. / Александр Степанов. — М., 1993.
- Стоун, И. Жажда жизни: биогр. роман о Винсенте Ван Гогe / Ирвинг Стоун. — М., 2018.
- Стоун, И. Происхождение: роман / Ирвинг Стоун. — М., 2017.
- Тагор, Р. Ветер ли старое имя развеял... / Рабиндранат Тагор. — М., 2011.
- Твен, М. Приключения Тома Сойера и Гекльберри Финна / Марк Твен. — М., 2018.
- Толстой, Л. Севастопольские рассказы / Лев Толстой. — М.; Киев, 2018.
- Тынянов, Ю. Кюхля; Смерть Вазир-Мухтара; Пушкин: ист. романы / Юрий Тынянов. — М., 2011.
- Форш, О. Михайловский замок; Одеты камнем / Ольга Форш. — М.; Владимир, 2011.
- Чубинский-Надеждин, В. Бисмарк: биогр. / Вадим Чубинский-Надеждин. — СПб., 1997.

Змест

Як працаваць з вучэбным дапаможнікам	3
§ 1. Уводзіны. Свет у XIX — пачатку XX ст.	5
Раздзел I. Заходняя Еўропа	9
§ 2. Заходняя Еўропа ў пачатку XIX ст.	10
§ 3. Асноўныя рысы эканамічнага развіцця	16
§ 4. Вялікабрытанія ў XIX — пачатку XX ст.	23
§ 5. Францыя ў XIX — пачатку XX ст.	29
§ 6. Еўрапейскія рэвалюцыі 1848—1849 гг. і іх вынікі	35
§ 7. Германія ў другой палове XIX — пачатку XX ст.	41
§ 8. Міжнародныя рабочы і сацыялістычны рух у другой палове XIX — пачатку XX ст.	47
§ 9. Адукацыя, навука і тэхніка	52
§ 10. Мастацкая літаратура	57
§ 11. Выяўленчае мастацтва, архітэктура, музыка	62
Абагульняльныя пытанні і заданні да раздзела I	69
Раздзел II. Краіны Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі	71
§ 12. ЗША ў першай палове XIX ст.	72
§ 13. Ператварэнне ЗША ў сусветную дзяржаву	78
§ 14. Амерыканская літаратура і мастацтва	84
§ 15. Лацінская Амерыка	89
Раздзел III. Расійская імперыя. Славянскія краіны	97
§ 16. Расія ў першай палове XIX ст.	98
§ 17. Навука і культура ў Расіі ў першай палове XIX ст.	105
§ 18. Расія ў другой палове XIX ст.	111
§ 19. Рэвалюцыйны рух і палітыка царызму	118
§ 20. Расія на мяжы XIX—XX стст.	122
§ 21. Расія ў гады рэвалюцыйных узрушэнняў (1905—1917 гг.)	126
§ 22. Руская навука і культура ў другой палове XIX — пачатку XX ст.	131
§ 23. Барацьба славянскіх народаў за нацыянальную незалежнасць у XIX — пачатку XX ст.	137
Абагульняльныя пытанні і заданні да раздзелаў II і III	143
Раздзел IV. Краіны Азіі і Афрыкі	145
§ 24. Японія	146
§ 25. Кітай	152
§ 26. Індыя	161
§ 27. Мусульманскі свет	167
§ 28. Тэрытарыяльны падзел Афрыкі ў XIX ст.	173
Абагульняльныя пытанні і заданні да раздзела IV	179
Раздзел V. Першая сусветная вайна	181
§ 29. Прычыны вайны і ход ваенных дзеянняў у 1914—1916 гг.	182
§ 30. Найважнейшыя палітычныя падзеі і ход ваенных дзеянняў у 1917—1918 гг.	189
Выніковае абагульненне	196
Заклучэнне	197
Слоўнік гістарычных тэрмінаў і паняццяў	198
Храналагічная табліца	203
Падзеі гісторыі Новага часу ў мастацкай літаратуры	206

(Назва ўстановы агульнай сярэдняй адукацыі)

Вучэбны год	Імя і прозвішча навучэнца	Клас	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака навучэнцу за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 / 20				
20 / 20				
20 / 20				
20 / 20				
20 / 20				
20 / 20				

Вучэбнае выданне

Кошалеў Уладзімір Сяргеевіч
Кошалева Наталля Уладзіміраўна
Байдакова Наталля Васільеўна

СУСВЕТНАЯ ГІСТОРЫЯ НОВАГА ЧАСУ
XIX — пачатак XX ст.

Вучэбны дапаможнік
для 8 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай мовай навучання

Галоўны рэдактар *Н. Г. Шчарбакова*
Рэдактар *В. М. Іваноў*
Дызайн вокладкі *Л. І. Мелава*
Тэхнічнае рэдагаванне *І. П. Грышынай*
Камп'ютарная вёрстка *А. Б. Грышына, М. С. Чычынай*
Карэктары *В. Р. Ермаковіч, Н. Б. Кучмель*

Падпісана да друку 31.08.2018. Фармат 70×90 1/16. Папера афсетная № 1. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 15,21 + 0,29 форз. Ул.-выд. арк. 10,60 + 0,40 форз. Тыраж 15 950 экз. Заказ

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/159 ад 27.01.2014. Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.

Дзяржаўнае прадпрыемства «Выдавецтва „Беларускі Дом друку“». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/102 ад 01.04.2014.
Прасп. Незалежнасці, 79, 220013, Мінск.

Правообладатель Издательский центр БГУ

ЗАВЯРШЭННЕ ТЭРЫТАРЫАЛЬНАГА
ПАДЗЕЛУ СВЕТУ
ДА ПАЧАТКУ XX ст.
МАШТАБ 1:105 000 000
(у 1 см 1050 км)

Граніцы ў 1914 г.
— дзяржаў і ўладанняў
паміж уладаннямі адной
дзяржавы
• Ліна Сталіцы дзяржаў
• Далі Буйныя гарады

Дзяржавы, якія валодалі
калоніямі да 1914 г.

Бельгія	Італія
Вялікабрытанія	Нідэрланды
Германія	Партугалія
Данія	Расія
ЗША	Францыя
Іспанія	Японія
Дзяржавы, якія не валодалі калоніямі	

У Еўропе

- 1 Вялікабрытанія
- 2 Данія
- 3 Нідэрланды
- 4 Бельгія
- 5 Германія
- 6 Люксембург
- 7 Швейцарыя

У Азіі і Акіяніі

- 8 Румынія
- 9 Сербія
- 10 Чарнагорыя
- 11 Балгарыя
- 12 Партугалія
- 13 Албанія
- 14 Грэцыя
- 15 Уранхайскі край
(практатарат Расіі)
- 16 Хэйньскае ханства
(васал Расіі)
- 17 Бухарскі эмірат
(васал Расіі)
- 18 Кіпр (Брыт.)

Лічбамі на карце пазначаныя:

- 19 Афганістан
- 20 Непал
- 21 Бутан (Брыт.)
- 22 Адэн (Брыт.)
- 23 Малая (Брыт.)
- 24 Паўн. Барнеа (Брыт.)
- 25 Саравак (Брыт.)
- 26 Зямля імператара
Вільгельма (Герм.)

У Цэнтральнай
і Паўднёвай Амерыцы

- 27 Гандурас
- 28 Коста-Рыка
- 29 Панама
- 30 Парагвай

У Афрыцы

- 31 Марока (Ісп.)
- 32 Эрытрэя (Іт.)
- 33 Самалі (Фр.)
- 34 Самалі (Брыт.)
- 35 Сьера-Леонэ (Брыт.)
- 36 Экватарыяльная
Афрыка (Фр.)

- 37 Уганда (Брыт.)
- 38 Рыа-Муні (Ісп.)
- 39 Ньясаленд (Брыт.)
- 40 Паўд. Радэзія (Брыт.)
- 41 Бечуаналенд (Брыт.)
- 42 Свазіленд (Брыт.)
- 43 Басуталенд (Брыт.)

Абазначэнні дзяржаўнай
прыналежнасці тэрыторый

(Арг.)	Аргенціне
(Аўстр.)	Аўстраліі
(Бельг.)	Бельгіі
(Брыт.)	Вялікабрытаніі
(Дан.)	Даніі
(ЗША)	Злучаным Штатам Амерыкі
(Ісп.)	Іспаніі
(Іт.)	Італіі
(Н. Зел.)	Нідэрландам
(Н. Зел.)	Новай Зеландыі
(Парт.)	Партугаліі
(Фр.)	Францыі
(Яп.)	Японіі